

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
Τμήμα Περιβάλλοντος

3^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
Περιβαλλοντικής
Πολιτικής & Διαχείρισης

*Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική:
Θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της
Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας*

- ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ -

Οκτώβριος 2010, Μυτιλήνη

<http://www.aegean.gr/environment/eppd/CONF2010.htm>

Πρακτικά

3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου
Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης

«Αναζητώντας την Ηθική στην Πολιτική: Θέματα και προβλήματα της Βιοηθικής και της Περιβαλλοντικής Ηθικής & Φιλοσοφίας»

Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
28-30 Μαΐου 2010

Έκδοση 1: Οκτώβριος 2010

Τα κείμενα τα οποία ακολουθούν βασίζονται στις εισηγήσεις των ομιλητών, όπως αυτές παρουσιάστηκαν κατά την διάρκεια του Συνεδρίου και κατατέθηκαν στην Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου **μέχρι και 30 Οκτωβρίου 2010**. Την επιμέλεια των πρακτικών είχε ο Ιωσήφ Μποτετζάγιας.

Οι απόψεις οι οποίες εκφράζονται δεν αντιπροσωπεύουν κατ' ανάγκη την Οργανωτική Επιτροπή, το Τμήμα Περιβάλλοντος ή/και το Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Η Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου δεν προέβη σε καμία αλλαγή, σχολιασμό ή άλλη αξιολόγηση των κειμένων τα οποία κατατέθηκαν από τους κ.κ. Συνέδρους.

Η βιβλιογραφική αναφορά σε κάποιο από τα συμπεριλαμβανόμενα στον παρόντα τόμο κείμενα οφείλει να είναι της μορφής:

<Όνοματεπώνυμο Συγγραφέα/Συγγραφέων> (2010) <Τίτλος κειμένου>, Ηλεκτρονικά Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης, Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη, Οκτώβριος 2010, <σελίδες>

Η Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου:

*Κωνσταντίνος Ευαγγελινός, Επίκουρος Καθηγητής
Ιωσήφ Μποτετζάγιας, Επίκουρος Καθηγητής
Δίας Χαραλαμπόπουλος, Καθηγητής*

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Παρασκευή 28 Μαΐου 2010

16:00 -17:30 Εγγραφές (Ισόγειο Τμήματος Γεωγραφίας, Λόφος Πανεπιστημίου)

17:30-18:00 Έναρξη Συνεδρίου, Χαιρετισμοί

18:00-19:30 Νέοι και Φυσικό Περιβάλλον

ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΝΕΟΥΣ,
Παπαδημητρίου Ευρ. (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)

ΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ, *Κολαΐτης Γ., Μουλλά Β. & Χαριτάκη Στ. (ΕΚΠΑ, Νοσοκομείο Παιδων 'Αγία Σοφία')*

Σάββατο 29 Μαΐου 2010

09:30 – 11:30 Θέματα Βιοθικής

ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ, *Τσιμπούκης Χρ. (ΕΚΠΑ)*

ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ: ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΟΤΙΚΗΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ,
Μπακτιή Τζ., Θεοχαρόπουλος Δ., Σημαιοφόρος Θ. & Ματθόπουλος Δ. (Πανεπιστήμιο Δυτικής Ελλάδας & Alpine University, Switzerland)

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΜΙΑ ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ, *Μανιάτης Γ. (Εθνική Επιτροπή Βιοθικής)*

Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΕΣ ΜΕ ΝΕΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΙΟΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ, *Παπαδημητρίου Ευθ. (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)*

11:30 -12:00 Διάλειμμα

12:00 – 14:30 Σχέση Ανθρώπου και υπόλοιπης Φύσης

Η ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΩΣ ΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΖΩΩΝ,
Καραγεωργάκης Στ. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης)

ΥΠΕΡΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΛΙΣΗ NBIC ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ-ΦΥΣΗΣ, *Κολοβού Ελ. (Πανεπιστήμιο Αιγαίου)*

ΣΥΝΔΥΑΖΟΝΤΑΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΕ ΜΙΑ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΟΧΙ ΑΠΛΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ, *Μπλιώνης Γ. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης)*

«ΕΝΑ (ΑΚΟΜΑ) ΜΙΚΡΟ ΒΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ». Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΜΙΑΣ ΗΘΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΞΩΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ, *Τσάλτας Γρ. & Ροδοθεάτος Γερ. (Πάντειο Πανεπιστήμιο)*

18:00 – 19:45 Προβολή ταινίας-ντοκυμαντέρ

Earthlings (Γήινοι), παραγωγή 2005, διάρκεια 95' (κατάλληλο για θεατές άνω των 18 ετών)

Ένα βραβευμένο ντοκυμαντέρ για τη σχέση και την εκμετάλλευση των ζώων από τον πολιτισμό μας. Εικόνες που σοκάρουν και προκαλούν, το Earthlings είναι μία ταινία που συγκινεί και προβληματίζει τον θεατή. Σε αφήγηση του γνωστού ηθοποιού Joachin Phoenix (*Μονομάχος*) και μουσική του Moby.

Κυριακή 30 Μαΐου 2010

09:30 -11:30 Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ηθική & Φιλοσοφία

Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΕΡΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΣΤΑΘΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, *Τριαντάρη Σ. (Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας)*

Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ, *Μπαλλή Ε. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης)*

ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ, ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ, ΤΗΣ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ, *Λουλούδης Α. (Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών)*

11:30 -12:00 *Διάλειμμα*

12:00 – 14:00 Περιβαλλοντικές αξίες και Περιβαλλοντική Πολιτική

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΕ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ – ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ, *Χοβαρδάς Γ. (Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας)*

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ, ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ, ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ/ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ, *Πέκκα-Οικονόμου Β., Μπιμπίτσος Χρ. & Πετρίδου Ευγ. (Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Ν.Α. Πέλλας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης)*

ΤΟ ΦΑΝΤΑΣΜΑ ΤΗΣ ΠΑΝΤΟΔΥΝΑΜΙΑΣ, Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΗΘΟΥΣ ΤΗΣ ΘΝΗΤΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΠΑΙΤΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΜΕ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, *Θεοδορίδης Αλ. (Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης)*

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΤΟΠΙΚΗΣ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ: ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ-ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ (ΟΑ) ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, *Γεωργόπουλος Αλ. (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσ/κης)*

Με την ευγενική χορηγία & υποστήριξη:

ALPHA BANK

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών στην

**ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ &
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ**

Περιεχόμενα

<i>Παπαδημητρίου Ευριπίδης, ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΝΕΟΥΣ</i>	7
<i>Κολαΐτης Γεράσιμος, Μουλλά Βασιλική & Χαριτάκη Στέλλα, ΦΥΣΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ</i>	18
<i>Τσιμπούκης Χρήστος, ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ</i>	19
<i>Μπακλή Τζιοβάννα, Θεοχαρόπουλος Δημοσθένης, Σημαιοφόρος Θεολόγος & Μαθόπουλος Δημήτρης, ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ: ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΟΤΙΚΗΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ</i>	45
<i>Μανιάτης Γεώργιος, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΜΙΑ ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ</i>	61
<i>Παπαδημητρίου Ευθύμης, Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΕΣ ΜΕ ΝΕΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΒΙΟΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ</i>	66
<i>Καραγεωργιάκης Σταύρος, Η ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΩΣ ΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΖΩΩΝ</i>	67
<i>Κολοβού Ελισάβετ, ΥΠΕΡΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΝΒΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ-ΦΥΣΗΣ</i>	82
<i>Τσάλτας Γρηγόρης & Ροδοθεάτος Γεράσιμος «ΕΝΑ (ΑΚΟΜΑ) ΜΙΚΡΟ ΒΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ». Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΜΙΑΣ ΗΘΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΞΩΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ,</i>	83
<i>Τριαντάρη Σωτηρία, Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΕΡΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΣΤΑΘΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ</i>	103
<i>Μπαλλή Ξανθίππη, Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ</i>	117
<i>Λουλούδης Λεωνίδας, ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ, ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ, ΤΗΣ ΒΙΟΗΘΙΚΗΣ</i>	125
<i>Χοβαρδάς Τάσος, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΕ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ – ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ</i>	134
<i>Βικτωρία Πέκκα-Οικονόμου, Μπιμπίτσος Χρήστος και Πετρίδου Ευγενία, ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ, ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ, ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ/ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ</i>	147

Παπαδημητρίου Ευριπίδης, ΠΕΡΙ ΗΘΙΚΗΣ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ ΚΑΙ ΑΕΙΦΟΡΙΑΣ: ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΑΠΟ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΕ ΝΕΟΥΣ

Περίληψη

Η εργασία συζητάει συμπεράσματα ερευνών σχετικών με αντιλήψεις για το περιβάλλον και περιβαλλοντικές συμπεριφορές, εστιάζοντας σε ευρήματα που αναφέρονται στις ηθικές διαστάσεις της προστασίας του περιβάλλοντος.

Στη βάση της εργασίας βρίσκεται η άποψη ότι το «ηθικό» δεν είναι κοινωνικά «ουδέτερο» ή, διαφορετικά, δεν είναι αυτονομημένο από τις ανάγκες, τους στόχους, τις επιθυμίες και τις προτεραιότητες κάθε κοινωνίας. Ως εκ τούτου τίθεται το ερώτημα, σε ποιο βαθμό η περιβαλλοντική ηθική και οι περιβαλλοντικές αξίες, υπό τις επικρατούσες σήμερα συνθήκες μιας βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης, δύνανται να λειτουργήσουν καθοδηγητικά και να καθορίσουν τις καθημερινές – περιβαλλοντικής σημασίας- πρακτικές των ατόμων. Το κυρίαρχο μοντέλο για την ικανοποίηση των αναγκών μας ουδέποτε άντλησε από το ηθικό εκείνο πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο η φύση διαθέτει εγγενή αξία, που είναι ανεξάρτητη από το βαθμό συμβολής της στην ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών. Αλλά ούτε και η αξία της αλληλεγγύης υπήρξε καθοριστική για τις επιλογές των σύγχρονων οικολογικά και τεχνολογικά ανεπτυγμένων κοινωνιών. Τα διαχρονικά φαινόμενα της παγκόσμιας φτώχειας, της υπανάπτυξης, του υποσιτισμού και των χασμάτων που υφίστανται εντός της παγκόσμιας κοινωνίας, αλλά ακόμα και οι τεράστιες ανισότητες εντός αυτού του ίδιου του ανεπτυγμένου κόσμου επιβεβαιώνουν, κατά τη γνώμη μας, την παραπάνω άποψη. Αναλύοντας ενδεικτικά στοιχεία ερευνών σε νέους (μαθητές Λυκείων-ΤΕΕ και φοιτητές ΑΕΙ) η εργασία υποστηρίζει την άποψη ότι οι περιβαλλοντικές αξίες είναι ακόμη χαλαρά συνδεδεμένες με το σύστημα αξιών των νέων. Ποια μπορεί λοιπόν να είναι η προοπτική ανάπτυξης της αλληλεγγύης απέναντι στις επόμενες γενεές και ποιές προϋποθέσεις υφίστανται ώστε να αμφισβητηθούν σήμερα κυρίαρχες αντιλήψεις και πρακτικές; Και, εν τέλει, πόσο ώριμες είναι οι συνθήκες ώστε να καμφθεί η αντίσταση των ισχυρών εκείνων παραγόντων, οι οποίοι επιμένουν να στηρίζουν και να προωθούν ένα μη βιώσιμο πρότυπο ανάπτυξης;

Εισαγωγή

Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει η παγκόσμια κοινωνία είναι από διάφορες απόψεις δραματική. Δραματικές είναι οι εξελίξεις σε σχέση με περιβαλλοντικά προβλήματα πλανητικού βεληνεκούς. Η κλιματική αλλαγή εξελίσσεται ραγδαία, οι παράγοντες που την προκάλεσαν και συνεχίζουν να την επιταχύνουν δείχνουν ανεξέλεγκτοι. Φαινόμενο του θερμοκηπίου, ρύπανση, κίνδυνος εξάντλησης φυσικών πόρων, μείωση βιοποικιλότητας είναι μερικά από τα ζητήματα

που κυριαρχούν στη δημόσια και επιστημονική συζήτηση για το περιβάλλον ενώ αποτελούν και αντικείμενα πολιτικής διαπραγμάτευσης σε διεθνές επίπεδο. Επιπλέον, δεν αποτελεί πλέον μυστικό ότι οι προβλέψεις για το μέλλον είναι επίσης δραματικές.

Παράλληλα υφίσταται ένα πλήθος ερωτημάτων που αναζητούν ακόμη απαντήσεις: Τι θα συμβεί μεσοπρόθεσμα; Ποιες είναι οι προοπτικές αντιμετώπισης των προβλημάτων; Σε τι βάθος χρόνου; Ποιες είναι οι προοπτικές για τον μετασχηματισμό του υφιστάμενου μοντέλου ανάπτυξης και για την εγκαθίδρυση ενός βιώσιμου προτύπου; Με ποιο τρόπο, ποια στρατηγική και με ποια μέσα θα επιτευχθεί ο στόχος; Και εν τέλει, ποιος είναι ο δρόμος που οδηγεί στην έξοδο από την κρίση και ποιες δυνάμεις είναι διατεθειμένες να συνταχθούν στην προσπάθεια αυτή;

Το πρόβλημα της ερμηνείας του προβλήματος και η ηθική διάσταση

Όπως είναι ευρέως γνωστό, υφίστανται σήμερα ποικίλες αντιλήψεις και ερμηνείες γύρω από το μέγεθος και τον χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης. Το γεγονός αυτό σε καμία περίπτωση δεν διευκολύνει την εξεύρεση λύσεων και την επίτευξη συναίνεσης. Η διαμόρφωση πολιτικής σε τομείς όπου υπάρχουν μεγάλα περιθώρια για υποκειμενικές εκτιμήσεις καθώς και πλήθος αντικρουόμενων συμφερόντων είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Ενέχει όμως και κινδύνους, δεδομένου ότι μεγαλώνει για τους εμπλεκόμενους η ανάγκη ακόμη και να παραπλανήσουν τους πολίτες προκειμένου να εξυπηρετήσουν του στόχους τους. Δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το γεγονός ότι μέχρι πρόσφατα, πλήθος ινστιτούτων, πολιτικών, επιστημονικών και άλλων ομάδων αμφισβητούσαν την ύπαρξη ακόμη και αυτού του ίδιου του προβλήματος και την ευθύνη του ανθρώπινου παράγοντα στη δημιουργία των περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Πέραν τούτων όμως, υπάρχει και η παράμετρος του κόστους. Είναι προφανές ότι δεν θεωρούνται όλοι ως «χαμένοι» από την κλιματική μεταβολή. Δεν θα γίνουν όλοι πρόσφυγες του περιβάλλοντος. Η Γροιλανδία, π.χ., πανηγυρίζει την απελευθέρωση του ορυκτού της πλούτου από το μέχρι πρότινος παγωμένο έδαφος της και από τους ‘ενοχλητικούς’ παγετώνες, οι οποίοι κάλυπταν ολόκληρη σχεδόν την έκτασή της. Αυτή την περίοδο μάλιστα οι έρευνες για τον εντοπισμό εκμεταλλεύσιμων κοιτασμάτων πετρελαίου δίνουν ιδιαίτερα ‘ενθαρρυντικά’ μηνύματα. Αλλού πάλι βλέπουν την γεωργική τους παραγωγή να αυξάνεται λόγω της κλιματικής μεταβολής και τις καλλιέργειές τους να επεκτείνονται σε είδη, που μέχρι πρότινος δεν μπορούσαν στις περιοχές τους να καλλιεργηθούν. Αντιλαμβάνεται λοιπόν κανείς ότι η συναίνεση αναφορικά με το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής κάθε άλλο παρά εύκολο είναι να επιτευχθεί σε παγκόσμιο επίπεδο.

Βασική προϋπόθεση για την εξεύρεση λύσεων για το μέλλον είναι να εξετάσει κανείς τα λάθη και τις παραλείψεις του παρελθόντος. Στην εκτενή και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα συζήτηση που εξελίσσεται εδώ και δεκαετίες για την οικολογική κρίση, γίνεται αναφορά, μεταξύ άλλων σημαντικών, και στον

παράγοντα ηθική, στον παράγοντα συνείδηση. Η κριτική του οικοκεντρισμού στην ανθρωποκεντρική αντίληψη εντοπίζει το πρόβλημα στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται το ρόλο του εντός του οικοσυστήματος και στη σχέση του με τη φύση. Εν πολλοίς διαπιστώνεται ότι η απουσία ενός αποτελεσματικού «ηθικού» πλαισίου για την ανθρώπινη πρακτική σε σχέση με το περιβάλλον αποτελεί πηγή του προβλήματος (Larrère/Larrère 2007).

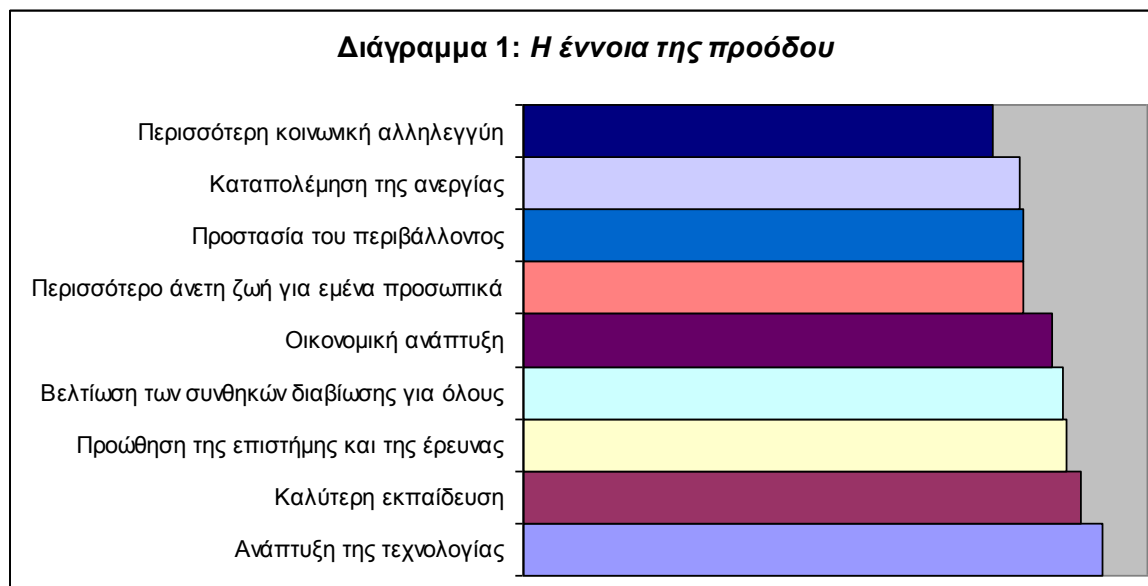
Δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία, ότι η αναμέτρηση της οικοκεντρικής αντίληψης με τον ανθρωποκεντρισμό αναδεικνύει ιστορικά ως νικητή τον δεύτερο. Ο ανθρωποκεντρισμός διαπότισε τις κοινωνίες, νομιμοποίησε ηθικά τις ανθρώπινες πρακτικές εις βάρος του περιβάλλοντος, ενέπνευσε πρότυπα ανάπτυξης και πολιτικές, ευνόησε τη διάχυση συγκεκριμένων μη βιώσιμων τρόπων ζωής και προτύπων συμπεριφοράς.

Ο Κορνήλιος Καστοριάδης (1981:17) υποστηρίζει ότι η βιομηχανική κοινωνία, αφού ανέπτυξε ένα συγκεκριμένο τύπο γνώσεων και τεχνολογίας, τις τοποθέτησε στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής ρυθμίζοντας με αυτές τις δράσεις, τους στόχους, τις προτεραιότητες και τις αρχές της κοινωνίας. Συμπληρώνοντας την άποψη αυτή μπορούμε να πούμε ότι στην πραγματικότητα ενσταλάζεται από νωρίς στο άτομο όχι μόνο ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών και αναγκών, αλλά και ένας συγκεκριμένος τρόπος για την ικανοποίηση αυτών, ο οποίος λειτουργεί ως πρότυπο και καθοδηγεί την δράση του. Έτσι δημιουργείται ένας μηχανισμός, ο οποίος αποκρούει ‘ενστικτωδώς’ σχεδόν οτιδήποτε επιχειρεί να αναρριχηθεί στα υψηλότερα επίπεδα των συλλογικών και ατομικών προτεραιοτήτων. Εκτός και αν αυτό εξυπηρετεί τους κυρίαρχους σκοπούς.

Ο Μάρει Μπούκτσιν (1992) αναφέρεται περισσότερο συγκεκριμένα στα χαρακτηριστικά αυτού του μηχανισμού, λέγοντας ότι η κοινωνία μας είναι προσανατολισμένη στην αγορά, χωρίς να θέτει όρια. Χωρίς αμφιβολία τρόποι ζωής, καταναλωτική συμπεριφορά με την οποία γαλουχείται το άτομο από τις πολύ μικρές ηλικίες αντλούν από τη λογική της απόλυτης κυριαρχίας του ανθρώπου απέναντι στη φύση και όχι από τις αρχές, τις οποίες προβάλλει η περιβαλλοντική ηθική. Οι προτεραιότητες της βιομηχανικής κοινωνίας μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δεν είναι συνυφασμένες με την ιδέα της εγγενούς αξίας των φυσικών οντοτήτων (Kant 1989, Rolston 1975 & 2002, Routley/Routley 1980, Regan 1982, Callicott 2003, Attfield 2006), αλλά, αντίθετα, αποδίδεται χρηστική αξία στις οντότητες αυτές.

Σε σχέση με το παραπάνω έχει ενδιαφέρον να αναφερθεί κάποιο στοιχείο από μελέτη που πραγματοποιήσαμε σε Λύκεια και ΤΕΕ του Ν. Ροδόπης (σχετικά: Παπαδημητρίου 2007 & 2008). Στην έρευνα ζητήθηκε, μεταξύ άλλων, από τους μαθητές να συσχετίσουν την έννοια της «προόδου» με άλλες προκαθορισμένες έννοιες. Για κάθε μια από τις έννοιες αυτές υπήρχε η δυνατότητα να δοθεί βαθμολογία ανάλογα με το πόσο ισχυρή θεωρούν αυτή την συσχέτιση (κλίμακα Likert από το 1= καθόλου έως το 7= απόλυτα). Δεδομένου ότι όλες οι προκαθορισμένες επιλογές είχαν θετικό περιεχόμενο, ήταν εκ των προτέρων αναμενόμενο να μην βαθμολογούνται αρνητικά από τους μαθητές

και να μην απορρίπτονται. Για τον λόγο αυτό δεν ενδιέφερε η μέση βαθμολογία τους, αλλά πρωτίστως η σειρά με την οποία τοποθετούνται οι έννοιες αυτές. Τα ευρήματα συνοψίζονται στο παρακάτω διάγραμμα.

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα, στις χαμηλότερες θέσεις βρίσκονται, εκτός από το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος και το ζήτημα της κοινωνικής αλληλεγγύης και γενικότερα θα λέγαμε αλληλεγγύης (καταπολέμηση της ανεργίας, φαινόμενο το οποίο και στην Ελλάδα μαστίζει εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους). Αυτά στην συνείδηση των νέων αποτελούν λιγότερο παραμέτρους της προόδου, για την οποία επικρατεί μια μάλλον τεχνοκρατική αντίληψη. Θα μπορούσε κανείς να ερμηνεύσει εδώ ότι η επίτευξη του στόχου της προόδου (με την έννοια της ανάπτυξης της τεχνολογίας, της βελτίωσης της εκπαίδευσης ως εργαλείου, προφανώς, για ανάπτυξη και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, η ανάπτυξη των επιστημών, η οικονομική ανάπτυξη) 'νομιμοποιεί' όχι μόνο το περιβαλλοντικό, αλλά και το κοινωνικό κόστος.

Για τον Καντ (1984), ο ηθικός κόσμος μπορεί να επιτευχθεί αν ο καθένας, πριν πράξει, συλλογιστόταν τι θα γινόταν αν όλοι τον μιμούνταν. Μιλάει ουσιαστικά για *υπευθυνότητα*. Να αισθάνεται το άτομο υπεύθυνο, να έχει συνείδηση του τι μπορεί να προκαλέσει σε άλλους (και στον εαυτό του) με τις πράξεις του και αυτό να το καθοδηγεί. Να λειτουργεί με αλληλεγγύη προς τους άλλους συνανθρώπους και προς τις μελλοντικές γενιές, όπως άλλωστε απαιτεί και η αρχή της αειφόρου ανάπτυξης.

Σε σχέση μ' αυτά αξίζει να αναφέρουμε κάποια ακόμη ευρήματα. Αυτή τη φορά από έρευνα που πραγματοποιήσαμε με φοιτητές από διάφορα ΑΕΙ της χώρας για ζητήματα σχετικά με περιβαλλοντικές αξίες, στάσεις και συμπεριφορές (σχετικά: Παπαστυλιανού/Παπαδημητρίου 2009). Διαπιστώνεται κατ' αρχήν ότι η περιβαλλοντική συμπεριφορά των φοιτητών είναι κατά μέσο όρο μάλλον αρνητική, παρ' όλο που οι στάσεις τους εμφανίζονται θετικές. Πρόκειται ουσιαστικά για το σύνθημα φαινόμενο της ασυνέπειας της συμπεριφοράς, όπου οι στάσεις δεν συμβαδίζουν με την συμπεριφορά των ατόμων.

Σημαντική είναι επιπλέον η διαπίστωση ότι ορισμένες κοινωνικές αξίες κατέχουν ένα σημαντικό ρόλο για τη διαμόρφωση και εκδήλωση της συμπεριφοράς. Ειδικότερα η αξία της αλληλεγγύης, σε αντίθεση με εκείνη του ατομικισμού συσχετίζεται έντονα θετικά με την περιβαλλοντική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, τα άτομα που θεωρούν την κοινωνική αλληλεγγύη ως σημαντική αξία εκδηλώνουν με σημαντικά μεγαλύτερη συχνότητα μια φιλοπεριβαλλοντική συμπεριφορά. Η αξία της αλληλεγγύης δείχνει μάλιστα να είναι ισχυρά προσδιοριστική για την περιβαλλοντική συμπεριφορά, περισσότερο ακόμη και από θετικές περιβαλλοντικές στάσεις. Το ίδιο ισχύει και για τις περιβαλλοντικές αξίες (αρμονία με τη φύση, προστασία του περιβάλλοντος), οι οποίες ανταποκρίνονται κυρίως στις αντιλήψεις του οικοκεντρισμού.

Η διαχείριση της ευθύνης

Είναι προφανές ότι, μέχρι σήμερα η πρακτική των σύγχρονων βιομηχανικών κρατών είναι μη-υπεύθυνη, μη-ηθική και μη-βιώσιμη. Εκ των πραγμάτων αποδεικνύεται αυτό άλλωστε και από το μέγεθος της περιβαλλοντικής κρίσης. Είναι βέβαιο ότι ζούμε σε βάρος του περιβάλλοντος, των μελλοντικών γενεών και πολλών συνανθρώπων μας. Και προφανώς, το επιχείρημα της μη-γνώσης έχει σήμερα χάσει μεγάλο μέρος της ισχύος του και δύσκολα μπορεί να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να μετριάζονται ευθύνες. Πλήθος στοιχείων μπορούν σήμερα να στηρίξουν την άποψη ότι το πρόβλημα δημιουργείται κυρίως από συνειδητές επιλογές και από κυρίαρχες πρακτικές και τρόπους ζωής και λιγότερο από έλλειψη γνώσης για τις επιπτώσεις αυτών στο φυσικό περιβάλλον. Κατά το διάστημα 1990-2003, όταν δηλαδή ήταν πολύ καλά γνωστό το πρόβλημα και οι επιπτώσεις του, αυξήθηκαν οι εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα κατά 20% σε σχέση με τις προηγούμενες δεκαετίες. Μέχρι το 2030 εκτιμάται μάλιστα ότι θα αυξηθούν κατά 45% (λόγω υψηλών ρυθμών ανάπτυξης κυρίως σε Κίνα και Ινδία). Και ενώ η συζήτηση περί κλιματικής μεταβολής, περί πράσινης ανάπτυξης και περί αειφορίας εξελίσσεται, η διεγκυστίνδα μεταξύ διαφόρων βιομηχανικών χωρών με έπαθλο τα τεράστια κοιτάσματα πετρελαίου της Αρκτικής συνεχίζεται σε έντονους ρυθμούς.

Με βάση λοιπόν την άποψη του Καντ περί υπευθυνότητας, μπορούμε να πούμε ότι δρούμε μη υπεύθυνα με την έννοια ότι, αν και γνωρίζουμε το τι προκαλούν οι πράξεις μας σε άλλους, αυτό δεν μας καθοδηγεί ούτε και μας αποτρέπει από –υπό αυτή την έννοια– μη υπεύθυνες συμπεριφορές. Και οι «χαμένοι» ή, κατά μια έννοια, τα «θύματα» από τις δικές μας πράξεις διεκδικούν σήμερα –χωρίς όμως επιτυχία– καλύτερη μεταχείριση. Ποια είναι όμως η απάντηση που τους δίνεται; Ποια είναι η στάση των ανθρώπων στις βιομηχανικές κοινωνίες απέναντι στην απαίτηση των χωρών του Τρίτου Κόσμου να ακολουθήσουν το παράδειγμα των βιομηχανικών κρατών προκειμένου και αυτές να πετύχουν ρυθμούς ανάπτυξης και βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης; Πώς αντιμετωπίζεται το αίτημά τους να υποστηριχθούν στην προσπάθεια που καταβάλλουν ώστε να προστατευθούν από τις συνέπειες της κλιματικής μεταβολής;

Καθ' όλη τη διάρκεια του 2009 υπήρξε έντονη κινητικότητα σε διεθνές επίπεδο σχετικά με το περιβάλλον. Υπό την αιγίδα του ΟΗΕ επιδιώχθηκε να επιτευχθεί μια συναίνεση αναφορικά με την μετα-Κυότο εποχή, με τους στόχους δηλαδή και τα μέτρα για την συνέχιση της προσπάθειας για την αντιμετώπιση της κλιματικής μεταβολής μετά την λήξη του πρωτοκόλλου του Κυότο. Μετά από μια σειρά προπαρασκευαστικών συναντήσεων μεταξύ των χωρών, πραγματοποιήθηκε τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους στη Στοκχόλμη η σχετική Διάσκεψη. Κατά γενική ομολογία, τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά έως αποκαρδιωτικά. Πέραν του γεγονότος ότι δεν υπήρξαν οι απαραίτητες δεσμεύσεις για την αναγκαία μείωση των εκπομπών των αερίων του θερμοκηπίου, οι χώρες που συμμετείχαν αρνήθηκαν να διαθέσουν χρήματα για την ενίσχυση εκείνων που ήδη πλήττονται από την κλιματική μεταβολή καταβάλλοντας αυτές πρώτες το αντίτιμο για την αλόγιστη εκμετάλλευση του περιβάλλοντος (Maier/Mielck 2009). Είναι προφανές ότι η κοινότητα των βιομηχανικών χωρών διαχειρίζεται την ευθύνη της ακολουθώντας το παράδειγμα του πολυμήχανου Οδυσσέα, καθώς εμμέσως απαντάει στο αίτημα των πληγέντων για βοήθεια, ότι για τα προβλήματά τους ευθύνεται ο 'Κανένας' (Παπαδημητρίου 2009).

Παρόμοια είναι η στάση και η ηθική που βρίσκεται πίσω από αυτήν, σε σχέση και με άλλα σημαντικά ζητήματα. Σημαντικά προβλήματα, όπως είναι η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι μεγάλες κοινωνικές ανισότητες, η παγκόσμια φτώχεια, ο υποσιτισμός εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων (μεταξύ των οποίων βρίσκονται, σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, και 200 περίπου εκατομμύρια παιδιά) ουδέποτε αντιμετωπίστηκαν αποτελεσματικά. Στον Αμαζόνιο καταστρέφονται σημαντικά οικοσυστήματα, δάση, μειώνεται η βιοποικιλότητα καθώς με γοργούς ρυθμούς εξαφανίζονται πλήθος ειδών της χλωρίδας και της πανίδας. Παράλληλα όμως εξαφανίζονται πληθυσμοί και από το ανθρώπινο 'είδος'. Έως την δεκαετία του '60 είχαν χαθεί -νωρίτερα ακόμη και από πολλά άλλα είδη της χλωρίδας και πανίδας- περίπου 100 φυλές που κατοικούσαν στην ευρύτερη περιοχή. Σπάνια γίνεται αναφορά σ' αυτό. Ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν σε παραγκουπόλεις υπό άθλιες συνθήκες ενώ κάθε χρόνο πεθαίνουν παγκοσμίως 10εκ. παιδιά κάτω των 5 ετών. Η παιδική θνησιμότητα εμφανίζεται έντονα σε πολύ συγκεκριμένες περιοχές. Μεταξύ των 20 πρώτων χωρών οι 19 είναι της υποσαχάριας Αφρικής. Η 20^η είναι το Αφγανιστάν (Razum 2007). Παρ' όλο που σήμερα η παγκόσμια παραγωγή πλούτου καταρρίπτει όλες τις προηγούμενες επιδόσεις, δεν διαφαίνεται κάποια ουσιαστική προοπτική βελτίωσης των δεδομένων στο άμεσο μέλλον ενώ σε ορισμένες περιοχές του κόσμου η κατάσταση παρουσιάζει μάλιστα διαρκή επιδείνωση.

Όλα τα παραπάνω γεννούν πλήθος από ερωτήματα. Γιατί οι εκκλήσεις στην ηθική, στο αίσθημα της αλληλεγγύης, η επίκληση θεμελιωδών αρχών όπως είναι αυτές της ελευθερίας, της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κλπ. αποτυγχάνουν τελικά να βρουν ανταπόκριση; Γιατί εν τέλει τα

επιχειρήματα υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος αδυνατούν να αφυπνίσουν τη συνείδηση και να μεταβάλλουν σε βάθος την συμπεριφορά;

Στα πλαίσια της έρευνας σε μαθητές Λυκείων και ΤΕΕ του Ν. Ροδόπης (Παπαδημητρίου 2007 και 2008) εξετάσαμε και την στάση τους απέναντι σε ζητήματα τοπικής ανάπτυξης και τη σχέση αυτών με την προστασία του περιβάλλοντος. Χρησιμοποιήθηκαν μεταβλητές με διλημματικό χαρακτήρα, όπου οι μαθητές κλήθηκαν να πάρουν θέση είτε υπέρ του περιβάλλοντος, δηλώνοντας έτσι την προθυμία τους να υποστούν κάποιο -ατομικό ή συλλογικό- 'κόστος' σε σχέση με ορισμένες αναπτυξιακές-οικονομικές προτεραιότητες που αφορούν την περιοχή τους, είτε υπέρ των άλλων προτεραιοτήτων (τουριστική και αγροτική ανάπτυξη, εξόρυξη χρυσού στην περιοχή του Ν. Ροδόπης¹) με ενδεχόμενο κόστος την υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Σημ: Κλίμακα Likert, 1= διαφωνώ απόλυτα έως 7 = συμφωνώ απόλυτα

Η βασική διαπίστωση είναι ότι όταν τίθεται το δίλημμα 'ανάπτυξη ή περιβάλλον' οι μαθητές αποφεύγουν να τοποθετηθούν με σαφήνεια υπέρ της προστασίας του περιβάλλοντος τηρώντας μια μάλλον ουδέτερη στάση. Να σημειωθεί ότι υπάρχει ένα όχι ευκαταφρόνητο ποσοστό μαθητών, οι οποίοι σε τέτοιες περιπτώσεις παίρνουν μια ξεκάθαρα αρνητική για το περιβάλλον θέση. Εξαίρεση αποτελούν οι μαθητές με τις ιδιαίτερα έντονα φιλοπεριβαλλοντικές στάσεις. Περισσότερο ουδέτερες είναι οι απόψεις αναφορικά με το ζήτημα της τουριστικής ανάπτυξης της περιοχής, παρ' όλο που η -ισχνή έστω- τουριστική δραστηριότητα στο Ν. Ροδόπης αναπτύσσεται σε σημαντικό βαθμό στις παρυφές ή ακόμη και εντός ευαίσθητων οικοσυστημάτων, όπως υδροβιότοποι και άλλες προστατευόμενες περιοχές. Μεγαλύτερη ακόμη σημασία αποκτά το παραπάνω εύρημα, εάν συνυπολογιστεί το γεγονός

¹ Στην περιοχή των Σαπών του Ν. Ροδόπης έχουν εντοπιστεί κοιτάσματα χρυσού και γίνονται προσπάθειες για την εξόρυξή τους. Το εγχείρημα αντιμετωπίζει ωστόσο εδώ και αρκετά χρόνια την αντίδραση τοπικών φορέων και περιβαλλοντικών οργανώσεων.

ότι, σύμφωνα με την ανάλυση των δεδομένων της έρευνας, οι περιβαλλοντικές στάσεις των μαθητών είναι ιδιαίτερα φιλοπεριβαλλοντικές. Διαπιστώνεται ωστόσο ότι η συντριπτική πλειοψηφία των μαθητών, όταν η αναφορά στην προστασία του περιβάλλοντος συνδέεται με πιθανούς περιορισμούς (συλλογικούς ή/και ατομικούς) εκφράζεται λιγότερο έντονα υπέρ του περιβάλλοντος ενώ η θετική περιβαλλοντική στάση των μαθητών έχει εμφανή την τάση να μετατρέπεται σε ουδετερότητα (ή ακόμη και να αντιστρέφεται) σε περιπτώσεις όπου εμφανίζονται κάποια διλήμματα και ποικίλοι 'ανταγωνισμοί' μεταξύ προτεραιοτήτων.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω δεδομένα γεννάται εύλογα ένας προβληματισμός όσον αφορά τις προϋποθέσεις που υφίστανται ώστε να ανατραπεί η κυρίαρχη λογική και η πρακτική που απορρέει από αυτήν.

Οι εκκλήσεις στην ηθική έχουν -μέχρι σήμερα τουλάχιστον- περιορισμένη αποτελεσματικότητα. Η έκκληση για αναγνώριση εγγενούς αξίας στα στοιχεία του περιβάλλοντος, ανεξαρτήτως δηλαδή από τη χρησιμότητά τους για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, δεν έχει μέχρι σήμερα οδηγήσει στο επιθυμητό αποτέλεσμα ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι φυσικοί πόροι σε κοινωνικό και σε πολιτικό επίπεδο (Theobald 2004).

Η προσχώρησή μας στις 'αξίες' του υφιστάμενου συστήματος –με τις γνωστές του παρενέργειες- είναι βαθιά και πολυεπίπεδη (Spash 1997). Η σχέση μας με τη φύση αναπτύχθηκε με το πέρασμα των αιώνων, ρίζωσε βαθιά και παγιώθηκε τόσο που δύσκολα μπορεί να μετασχηματιστεί μέσω εκκλήσεων. Στο βαθμό που η οικολογική ηθική δεν κατορθώνει να ανταγωνιστεί τις κυρίαρχες αντιλήψεις θα αδυνατεί και στο μέλλον να πείσει για την ύπαρξη μιας εναλλακτικής λύσης. Η λύση αυτή θα πρέπει να είναι συμβατή προς ένα μεγάλο σύνολο από ανάγκες και πρότυπα ζωής. Ουσιαστικά θα πρέπει να προκύψει από την ίδια την κοινωνία.

Έλλειμμα ηθικής ή έλλειμμα δημοκρατίας;

Υπάρχει όμως και μια άλλη πτυχή στα παραπάνω ζητήματα, η οποία είναι απαραίτητο να αναδεικνύεται. Θα μπορούσε κανείς με βάση όσα αναφέραμε πιο πάνω περί ηθικής, αλληλεγγύης και υπευθυνότητας να θέσει το εξής ερώτημα: Αφού οι σύγχρονες κοινωνίες διαθέτουν την απαραίτητη γνώση, πολύ περισσότερη σε σχέση με το παρελθόν και αφού –όπως φαίνεται- είμαστε πλέον σε θέση να κατανοήσουμε σε ικανοποιητικό βαθμό τις επιδράσεις της συμπεριφοράς μας σε άλλους, στο περιβάλλον και εν τέλει στον ίδιο μας τον εαυτό, γιατί αδυνατούν οι κοινωνίες μας να απαντήσουν στις μεγάλες προκλήσεις και στα παγκόσμια προβλήματα; Είμαστε λοιπόν τελικά όλοι τόσο λίγο ηθικοί, τόσο λίγο υπεύθυνοι και τόσο αδιάφοροι για το τι συμβαίνει σε συνανθρώπους μας;

Για τον Αριστοτέλη, η υπευθυνότητα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου. Υπό την προϋπόθεση, σύμφωνα πάντα με τον ίδιο, ότι το άτομο διαθέτει γνώση και μπορεί *αυτόβουλα* να

επιλέξει τη συμπεριφορά του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα υφιστάμενα πρότυπα ασκούν ασφυκτική πίεση στο άτομο κατευθύνοντας την συμπεριφορά του και περιορίζοντας μέσω ενός συστήματος αναγκών τις επιλογές του. Αυτού του είδους ο εξαναγκασμός λειτουργεί σε σημαντικό βαθμό ανασταλτικά σε σχέση με την συχνότητα εκδήλωσης φιλοπεριβαλλοντικής συμπεριφοράς από τους πολίτες. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, η κοινωνική και η οικολογική κρίση έχουν και μια άλλη εξήγηση: Το έλλειμμα δημοκρατίας.

Αυτό αντικατοπτρίζεται εν πολλοίς στον τρόπο λειτουργίας θεσμών σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Φαινόμενα διαφθοράς, πολιτικές επιλογές με γνώμονα το συμφέρον συγκεκριμένων ισχυρών ομάδων συμφερόντων, αδυναμία θέσπισης μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος εξαιτίας συντονισμένης πίεσης των ίδιων ομάδων σε πρόσωπα και θεσμούς, επιρροής τους σε εθνικά κοινοβούλια και σε διεθνείς οργανισμούς και πολλά άλλα αποτελούν ενδείξεις αυτού του ελλείμματος. Αντικατοπτρίζεται επιπλέον και στην περιορισμένη δυνατότητα του πολίτη ή ακόμη και απόλυτη σχεδόν αδυναμία του να εμπλακεί ενεργά σε διαδικασίες λήψης σημαντικών αποφάσεων, να ασκήσει ουσιαστικό έλεγχο στις επιλογές που γίνονται και στις αποφάσεις που παίρνονται σε όλα τα επίπεδα.

Υπό τέτοιες συνθήκες, πόσο αυτόβουλη, κατά το αριστοτελικό πρότυπο, μπορεί να θεωρείται η συμπεριφορά ώστε να τίθεται και το ζήτημα της υπευθυνότητας; Ανεξαρτήτως επιπέδου ενημέρωσης και ευαισθητοποίησής του, ο πολίτης αισθάνεται συχνά αμηχανία ενώπιον των δυνάμεων εκείνων, οι οποίες δεν εκπροσωπούν τα συμφέροντα του περιβάλλοντος ούτε και εκείνων, των οποίων τα δικαιώματα καταπατώνται, διαθέτουν όμως την ισχύ να τροφοδοτούν το σύστημα με κάθε είδους και κάθε χρησιμότητας (ενίοτε και μη-χρησιμότητας) ανάγκες και πρότυπα. Ομάδες πίεσης δείχνουν να διαθέτουν τόση πολιτική και οικονομική ισχύ, ώστε να κατορθώνουν να εγκλωβίζουν την παγκόσμια κοινότητα εντός μη βιώσιμων μοντέλων ανάπτυξης, να αρνούνται –συχνά μάλιστα προκλητικά– την ανάληψη δράσης για την προστασία της βιοποικιλότητας, των φυσικών πόρων, της υγείας, της ποιότητας ζωής και για την προστασία συνανθρώπων μας. Ήδη σήμερα, λόγω των εξελίξεων στις παγκόσμιες αγορές, έχει ξεκινήσει μια διαδικασία αποσυντονισμού και υποβάθμισης των προσπαθειών της διεθνούς κοινότητας για θέσπιση μέτρων με στόχο την αντιμετώπιση της κλιματικής μεταβολής. Ανεξάρτητα από τους φόβους, τις επιθυμίες και τις όποιες ηθικές αρχές των πολιτών. Ισχυροί δρώντες της παγκόσμιας πολιτικής σκηνής, πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες, επισείοντας το φάσμα της οικονομικής ύφεσης, της διόγκωσης ελλειμμάτων και της ανεργίας έχουν ήδη αρχίσει να ροκανίζουν το κοινωνικό κράτος σε όλες τις βιομηχανικές χώρες.

Κατά την άποψή μας, αυτό το έλλειμμα δημοκρατίας όχι μόνο λειτουργεί σήμερα ανασχετικά στην ανάληψη δράσης και στην εφαρμογή πολιτικών για την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά θα συνεχίσει και στο μέλλον να αναιρεί πολλά από αυτά που θα ήταν σε θέση να προσφέρει στο ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος η περαιτέρω προώθηση της οικολογικής ηθικής.

Βιβλιογραφία

Attfield, R. (2006), The shape of a global ethic. In: *Philosophy Social Criticism*. 32- 5.

Callicott, J. B. (1999): *Beyond the Land Ethic: More Essays in Environmental Philosophy*. Albany: State University of New York Press.

Callicott J. B. (2003), Eigenwert der Natur. Gedanken über Ethik und Pragmatik. In: *Natur und Kultur* 4/2, 68-89.

Kant, I. -1785-(1984): *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Suttgart: Reclam 1984.

Καστοριάδης, Κ./Κον-Μπέντιτ, Ν. (1981), *Από τη οικολογία στην αυτονομία*. Αθήνα: Ράππα.

Larrère, R./Larrère, C. (2007), Should nature be respected? In: *Social Science Information*, 46, 9-34.

Maier, W/Mielck, A. (2009), Environmental Justice. Stand der empirischen Analyse und Ableitung von methodischen Empfehlungen. In: *Prävention und Gesundheitsförderung* 2009, 1-14.

Μπούκτσιν, Μ. (1992), *Τι είναι κοινωνική οικολογία*. Αθήνα: Βιβλιόπολις

Παπαδημητρίου Ε., 2007, *Οι νέοι και το περιβάλλον: Περιβαλλοντικές στάσεις και συμπεριφορά μαθητών του Ν. Ροδόπης*. Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) του Ε.Μ.Π. για την Προστασία και Ανάπτυξη του Ορεινού Περιβάλλοντος και των Τοπικών Ευρωπαϊκών Πολιτισμών, *Πρακτικά 5ου Διεπιστημονικού Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου 'Παιδεία Έρευνα Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο'*, Μέτσοβο 2007. Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο: http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies/48%20ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ%20ΕΥΡΠΠΙΔΗΣ.pdf

Παπαδημητρίου, Ε. (2008), *Οι περιβαλλοντικές στάσεις των νέων: Η περίπτωση των μαθητών Λυκείων και ΤΕΕ του Ν. Ροδόπης*. Στο: *Επιστημονική Επετηρίδα*, (Τμήμα δασολογίας και διαχείρισης περιβάλλοντος και φυσικών πόρων), Τόμος 1^{ος}, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.

Παπαδημητρίου, Ε. (2009), Ο Κανένας της κλιματικής μεταβολής. Στο: Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, *Ενημερωτικό Δελτίο 7-8*. Διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στο http://www.eekp.gr/media/files/en_deltio/newsletter_7_8.pdf

Παπαστυλιανού, Α./Παπαδημητρίου, Ε. (2009), Κοινωνικές Αξίες, Περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και συμπεριφορά. Στο: Μ. Καϊλα & Ε. Θεοδωροπούλου, C. Larrere & M. Bonnett (επιμ.), *Περιβαλλοντική Ηθική: από την έρευνα και τη θεωρία, στην εφαρμογή*. Αθήνα: Ατραπός, 259-287.

Razum, O. (2007), Globale Gerechtigkeit als Herausforderung für die angewandte Ethik. Das Beispiel Kindersterblichkeit. In: *Bundesgesundheitsbl – Gesundheitsforsch- Gesundheitsschutz* 2008, 51, 184–190.

Regan, T. (1982): The Nature and Possibility of an Environmental Ethic. In: *Environmental Ethics* 3, 19-34.

Rolston III, H. (1975): Is There an Ecological Ethic? In: *Ethics* 85, 93-109.

Rolston III, H. (2002): Naturalizing Callicott. In: Ouderkirk, W., Hill, J. (Eds): *Land, Value, Community: Callicott and Environmental Philosophy*. Albany: State University of New York Press, 107-122.

Routley, R./Routley, V. (1980): Human Chauvinism and Environmental Ethics. In: Mannison, D., McRobbie, M., Routley, R. (Eds.): *Environmental Philosophy*. Canberra: Department of Philosophy, Research School of the Social Sciences, Australian National University, 96-189.

Spash, C. L. (1997), Ethics and Environmental Attitudes With Implications for Economic Valuation. In: *Journal of Environmental Management* (1997) 50, 403–416.

Theobald, W. (2004), Umweltethik und die Realität des Umwelthandelns am Beispiel Klimaschutz. In: *UWSF - Z Umweltchem Okotox* 16, 4, 219 – 222.

***Κολαΐτης Γεράσιμος, Μουλλά Βασιλική & Χαριτάκη Στέλλα, ΦΥΣΙΚΕΣ
ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΚΑΙ ΨΥΧΙΚΗ ΥΓΕΙΑ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΦΗΒΩΝ***

Τσιμπούκης Χρήστος, ΥΠΟΒΟΗΘΟΥΜΕΝΗ ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ

I. Εισαγωγή.

Στην αρχαιότητα εντοπίζονται, για πρώτη φορά, περιπτώσεις οι οποίες θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως κλασικά παραδείγματα, έστω και υποτυπώδους, ευθανασίας, υπό την οπτική μιας ευρύτερης και πιο χαλαρής εννοιολογικής προσέγγισης, συγκριτικά με την σύγχρονη, νομική ερμηνεία του όρου. Υπό αυτή τη ευρεία σκοπιά ιδωμένη, ως ευθανασία ή άλλως υποβοήθηση σε εθελούσιο (από τον θανατωθέντα) τερματισμό της ζωής, θα μπορούσε να οριστεί η συμμετοχή κάποιου προσώπου στο τερματισμό της ζωής άλλου προσώπου, με οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο, για οποιοδήποτε σκοπό ή λόγο και οπωσδήποτε ασχέτως χρονικής στιγμής ή κατάστασης του θανόντος προσώπου².

Αυτή η ευρύτητα της εννοιολογικής προσέγγισης, η οποία πράγματι καλύπτει μια σειρά περιπτώσεων που απασχολούν πληθώρα δικαιοκλών κλάδων, όπως λ.χ. το δημόσιο δίκαιο για θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το ποινικό δίκαιο για ευνόητους λόγους που σχετίζονται με το αξιόποινο της τελούμενης πράξης, την υποκειμενική και αντικειμενική υπόσταση αυτής κτλ αλλά και άλλων επιστημών όπως τη φιλοσοφία δικαίου για θέματα τόσο δικαίου και ηθικής όσο όμως κυρίως και μεθοδολογίας της θέσπισης κανόνων δικαίου, καθώς αυτοί προκύπτουν κατ' ουσία από τη νομοθετική ενσωμάτωση (θέσπιση) στην εθνική έννομη τάξη (θετικό δίκαιο), αρχών που αποδέχονται, υπό όρους, κάποιες πτυχές της ευθανασίας, υπό την ευρεία της έννοια, και που ασφαλώς εντοπίζονται στη σφαίρα του φυσικού δικαίου, κατόπιν φυσικά διερεύνησης της ύπαρξης ή μη τέτοιων αρχών, και τέλος τη κοινωνιολογία η οποία, έναντι της θεσμοθέτησης μιας τέτοιας δυνατότητας, καλείται να εξετάσει την αλλοίωση και εν τέλει την ίδια την αντοχή της δομής και της οργάνωσης της κοινωνίας, θα επιχειρηθεί να διασαφηνισθεί και να επεξηγηθεί αναλυόμενη σε κάθε μια από τις βασικές της συνιστώσες.

Η, υπό την ανωτέρω οπτική νοούμενη, ευθανασία απετέλεσε, όπως είναι φυσικό, ένα από τα πλέον αμφισβητούμενα θέματα με διλημματικές προεκτάσεις, ηθικές, κοινωνικές αλλά και θρησκευτικές ανησυχίες, αναζητήσεις, διχαστικές προσεγγίσεις, εδρασμένες πάντα επί τη βάση φιλοσοφικών θεωριών και θεμελιωδών φιλοσοφικών ερωτημάτων, οπωσδήποτε υπό την σκέπη της νομικής επιστήμης και του δικαίου ευρύτερα.

² Ο, υπό αυτήν την ευρεία ερμηνευτική προσέγγιση, όρος «ευθανασία» είναι δυνατόν να εξισώνεται με τον όρο «υποβοήθηση σε αυτοκτονία» (assisted suicide), ειδικά στην ελληνική και κυπριακή έννομη τάξη μιας, λόγω απουσίας οποιασδήποτε σχετικής νομοθετικής πρόβλεψης και για τους δύο όρους.

Στη νεώτερη ιστορική συγκυρία³, ως πρώτη περίπτωση, η οποία προσομοιάζει σαφώς περισσότερο, από τις αντίστοιχες καθαρά πρωτόγονες της αρχαιότητας, στην σύγχρονη νομική θεώρηση του εν λόγω ζητήματος της ευθανασίας ή ειδικότερα υποβοήθησης σε θανάτωση, δύναται να αναφερθεί όταν περί τα τέλη του 18^{ου} αιώνα οι Άγγλοι «ανακάλυψαν» την Αυστραλία και οι πρώτοι αφιχθέντες ιεραπόστολοι εξεπλάγησαν όταν ήρθαν αντιμέτωποι με ένα βάρβαρο έθιμο μιας τοπικής κοινωνίας.

Σύμφωνα με το έθιμο και τις παραδόσεις, οι ιθαγενείς, την άνοιξη κάθε έτους, συγκεντρώνονταν σε δημόσιο χώρο και κατόπιν ειδικής τελετής, ο πρωτότοκος γιος κάθε οικογένειας θανάτωνε τον ανήμπορο πατέρα του και μάλιστα κατόπιν δικής του απαίτησης, για την απαλλαγή αυτού, τόσο από το βάρος και την ταλαιπωρία του γήρατος όσο και από το βαρύ φορτίο της αδυναμίας προσφοράς στην οικογένεια και κατ' επέκταση στην ίδια την κοινωνία.

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί, ως προεισαγωγικό σχόλιο που προεξαγγέλλει τις επόμενες ενότητες, ότι η προαναφερθείσα περίπτωση αντιδιαστέλλεται από την ανωτέρω γενική και ομολογουμένως πιο αυθαίρετη θεώρηση της ευθανασίας με ευρεία έννοια, ως ειδικότερη αυτής, λόγω του ότι αποτελεί υποβοήθηση σε αυτοκτονία, σε σύγχρονους όρους, καθιστώντας επιτακτική την ανάγκη διάκρισης βασικών όρων που ενδεχομένως να συγγέονται μεταξύ τους, καθώς όλοι, στην ουσία τους, ενέχουν ένα κοινό βασικό χαρακτηριστικό: την ενεργό, όχι απλά υπό την έννοια της ενεργητικής, δηλαδή δια της πραγμάτωσης θετικής ενέργειας, αλλά κυρίως υπό την έννοια της αμέσου, παρούσας συμμετοχής κάποιου προσώπου, κατά τη στιγμή θανάτωσης άλλου.

Sine qua non, επομένως προϋπόθεση για την εξέλιξη και κατανόηση της ουσιαστικής θεματικής της παρούσας εργασίας είναι αρχικά ο εννοιολογικός προσδιορισμός των εξής βασικών νομικών εννοιών, οι οποίες όπως προαναφέρθηκε ενέχουν την συμμετοχή άλλου προσώπου κατά τη τέλεση της πράξης της θανάτωσης: **i)** ανθρωποκτονίας με συναίνεση, **ii)** συμμετοχής σε αυτοκτονία καθώς επίσης και **iii)** της ευθανασίας και των ειδών της. Για την πληρότητα και ορθότητα αυτής της σημασιολογικής προσέγγισης, αφενός απαιτείται η φιλοσοφική θεμελίωση, η οποία θα πηγάζει από ειδική συσσωρευμένη γνώση, από αυθεντίες δηλαδή της επιστήμης της φιλοσοφίας που ασχολήθηκαν *ad hoc* επί αυτού του προβληματισμού και αφετέρου θα αποπειραθεί, προς περαιτέρω άμεση κατανόηση του θέματος, η επεξήγηση των ανωτέρω εννοιών μέσα από τις αντίστοιχες διατάξεις του ελληνικού (και κυπριακού όπου αυτό είναι δυνατό) ποινικού κώδικα, ο οποίος εν προκειμένω θα αποτελέσει, τρόπον τινά, μοντέλο εμπειρικής έρευνας. Ως επιπρόσθετη διάκριση θα μπορούσε να εισαχθεί και αυτή αναφορικά με την ιδιότητα του προσώπου που προβαίνει στη πράξη αφαίρεσης της ζωής άλλου. Με

³ Για ιστορική ανασκόπηση σχετικά με την (ιατρικά) υποβοηθούμενη αυτοκτονία ή ευθανασία, καθώς οι όροι χρησιμοποιούνται εναλλάξ, βλ. *Pickert K.*, A brief history of assisted suicide, *Time*, 03/03/2009. Επίσης σχετικά με τον περιβόητο «*Dr. Death*», τον *Jack Kevorkian*, βλ. σχετικώς *Καίσαρη Π.*, Περί της ευθανασίας, *Αχαϊκές Εκδόσεις*, Πάτρα 1999, σελ. 24 και 68-70, επίσης *Κατρούγκαλου Γ.*, Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, *Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ. 103.

άλλα λόγια αν ασκεί το λειτούργημα του ιατρού ή όχι, έτσι ώστε να έχει τις απαιτούμενες επιστημονικές γνώσεις, να διακρίνει αν όντως παράσταται ανάγκη τερματισμού της ζωής του ασθενούς ή όχι, πάντα υπό προϋποθέσεις. Προϋποθέσεις όμως οι οποίες δεν θα ήταν επιτρεπτό να ληφθούν υπόψη και να αξιολογηθεί αν θα πρέπει να συνδράμουν από κάποιον τρίτο μη ιατρό, καθώς τότε η φύση της πράξης θα ήταν εντελώς διαφορετική και επισείουσα σαφώς αυστηρότερες ποινές.

Με αφορμή αυτή την περίπτωση μετατροπής της φύσης της εγκληματικής πράξης, ιδιαίτερης προσοχής χρήζει (και για αυτό θα προηγηθεί) η περίπτωση **iv**) της ανθρωποκτονίας με πρόθεση, στην οποία θα πρέπει να γίνει μία σύντομη αναφορά καθώς κάθε μία από τις προαναφερθείσες προς επεξήγηση νομικές έννοιες, εμπεριέχει βασικά στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης, ενίοτε δε και της υποκειμενικής, της κακουργηματικής πράξης της ανθρωποκτονίας με πρόθεση και ενδεχομένως να συγχέονται ή ακόμα χειρότερα να συμψηφίζονται άκριτα. Στη παρούσα περίπτωση συνεπώς, κρίνεται απαραίτητος ο προσδιορισμός της ανθρωποκτονίας με πρόθεση ώστε να αποτελέσει το παράγοντα στάθμισης, το κρίσιμο όριο επικινδυνότητας μεταξύ νομιμότητας και παρανομίας (σε συστήματα που επιτρέπεται η υπό προϋποθέσεις «ευθανασία» ή ακόμα και η εξ οίκτου ανθρωποκτονία) ή έστω διάκρισης μεταξύ κακουργήματος και πλημμελήματος όπως θα καταδειχθεί στην επόμενη ενότητα.

II. Εννοιολογικές διασαφηνίσεις.

Όπως προαναφέρθηκε, ιδιαίτερη θέση στην απόπειρα διασαφήνισης των βασικών εννοιών που ενδεχομένως περιπλέκονται τόσο μεταξύ τους όσο όμως και με την αυτή καθεαυτή έννοια της ευθανασίας (υπό στενή έννοια) κατέχει η έννοια της ανθρωποκτονίας από πρόθεση, το ουσιαστικό περιεχόμενο της οποίας, για τις ανάγκες της μελέτης, ουσιαστικά εργαλειοποιείται για την διάκριση των άλλων εννοιών αλλά και εν τέλει για τη δυνατότητα διατύπωσης μιας πρότασης για τα επιτρεπτά (αν αυτά προκύψουν) όρια της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας ή κάποιας μορφής ευθανασίας, η οποία δεν θα αποδοκιμάζεται από το νομοθέτη. Υπό αυτή τη λογική και με τη αρωγή του ελληνικού και του κυπριακού Ποινικού Κώδικα προκύπτουν για τις εξεταζόμενες έννοιες τα εξής βασικά στοιχεία:

A) Ανθρωποκτονία με πρόθεση.

Από μία απλή ανάγνωση των διατάξεων της παρ. 1 του άρ. 299 ελληνικού ΠΚ αλλά και της παρ. 1 του άρ. 205 του κυπριακού ΠΚ⁴, προκύπτουν εντελώς αβίαστα τα βασικά συνιστούντα

⁴ Παρ. 1 άρ. 299 ελληνικού ΠΚ: «Όποιος με πρόθεση σκότωσε άλλον, τιμωρείται με την ποινή του θανάτου ή με ισόβια κάθειρξη». Παρ. 1 άρ. 205 κυπριακού ΠΚ: «Κάθε πρόσωπο το οποίο επιφέρει το θάνατο άλλου προσώπου με παράνομη πράξη ή παράλειψη, είναι ένοχο του κακουργήματος της ανθρωποκτονίας» σε συνδυασμό με την παρ. 3 για την επιβολή

στοιχεία του αδικήματος της ανθρωποκτονίας με πρόθεση. Πιο αναλυτικά, ως πρώτο στοιχείο δύναται να αναφερθεί **i**) η αφαίρεση της ζωής, το οποίο αποτελεί και το αντικειμενικό στοιχείο του εγκλήματος, και που μπορεί να πραγματοποιηθεί με οποιονδήποτε τρόπο (*instrumentum sceleris*). Αξίζει να σημειωθεί ότι ως μόνοι λόγοι άρσης του αδικού (στον ελληνικό ΠΚ) μπορούν να θεωρηθούν κυρίως οι περιπτώσεις προσταγής (άρ. 21 ΠΚ), άμυνας (άρ. 22 ΠΚ) και κατάστασης ανάγκης (άρ. 25 ΠΚ), υπό τις προϋποθέσεις των άρ. 20, 23 και 24 ΠΚ.

Δευτερευόντως, απαιτείται η ύπαρξη **ii**) υποκειμενικής υπαιτιότητας, δηλαδή δόλου (ακόμα και ενδεχόμενου), προς την κατεύθυνση αφαίρεσης της ζωής του άλλου, ασχέτως διαβάθμισης για την στοιχειοθέτηση του εγκλήματος της ανθρωποκτονίας από πρόθεση, καθώς αυτή συντελείται είτε ο δόλος χαρακτηρίζεται ως προμελετημένος, όταν δηλαδή ο δράστης βρίσκεται σε ψυχική ηρεμία (παρ. 1 άρ. 299 ελληνικού ΠΚ και άρ. 204 κυπριακού ΠΚ) είτε ως απρομελέτητος (βρασμός ψυχικής ορμής), όταν ο θύτης δρα υπό το καθεστώς ψυχικής υπερδιέγερσης και υπερέντασης συναισθήματος ή πάθους, τόσο κατά τη φάση λήψης της απόφασης όσο και κατά τη φάση εκτέλεσης αυτής (παρ. 2 άρ. 299 ελληνικού ΠΚ και άρ. 208 κυπριακού ΠΚ⁵). Η διαφοροποίηση του δόλου ενδιαφέρει, σχετικά με τη διάκριση στην επιβαλλόμενη ποινή, από τον εφαρμοστή του δικαίου, σε κάθε μία από τις δύο ανωτέρω περιπτώσεις, στα πλαίσια πάντα όμως του άρ. 299 ελληνικού ΠΚ και συνδυαστικά των άρ. 204, 205 παρ. 1 και 208 κυπριακού ΠΚ.

Τέλος απαιτείται η ύπαρξη **iii**) αιτιώδους συνδέσμου (άλλως αιτιώδους συνάφειας). Κεντρικό ρόλο στο στοιχείο αυτό διαδραματίζει η ενεργός αιτία (*causa efficiens*) κατά την οποία αρκεί για την θεμελίωση ευθύνης η πράξη να υπήρξε ένας από τους παραγωγικούς όρους του αποτελέσματος, χωρίς τον οποίο δεν θα επερχόταν το αποτέλεσμα, αδιάφορα αν συνέβαλαν και άλλοι όροι⁶.

B) Ανθρωποκτονία με συναίνεση.

Στις διατάξεις του άρ. 300 ελληνικού ΠΚ⁷ εξετάζεται μια διαφορετική, ιδιαίτιστα περίπτωση ανθρωποκτονίας⁸. Σύμφωνα με τις νομοθετικές διατάξεις για την διάπραξη αυτού του εγκλήματος απαιτούνται τα εξής βασικά στοιχεία: **i**) η εκτέλεση της ανθρωποκτόνου πράξης, κατ'

ποινής «Κάθε πρόσωπο το οποίο διαπράττει το κακούργημα της ανθρωποκτονίας υπόκειται σε ποινή φυλάκισης διά βίου». Βλ. επίσης και το άρθρο 204 κυπριακού ΠΚ για τέλεση ανθρωποκτονίας προμελετημένης.

⁵ Παρ. 2 άρ. 299 ΠΚ: «Αν η πράξη αποφασίστηκε και εκτελέστηκε σε βρασμό ψυχικής ορμής, επιβάλλεται η ποινή της πρόσκαιρης κάθειρξης». Άρ. 208 κυπριακού ΠΚ: «...διενεργεί την πράξη η οποία επιφέρει το θάνατο σε βρασμό ψυχικής ορμής που οφείλεται σε ξαφνική πρόκληση, δηλαδή σε άδικη πράξη, ύβρη ή εκνευρισμό...».

⁶ Βλ. σχετικώς *Μαργαρίτη Μ.*, Ποινικός Κώδικας, ερμηνεία-εφαρμογή, Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2003, σελ. 42.

⁷ Άρ. 300 ΠΚ: «Όποιος αποφάσισε και εκτέλεσε ανθρωποκτονία ύστερα από σπουδαία και επίμονη απαίτηση του θύματος και από οίκτο για αυτόν που έπασχε από ανίατη ασθένεια τιμωρείται με φυλάκιση». Στο κυπριακό ΠΚ δεν ρυθμίζεται με απόλυτη σαφήνεια το σχετικό ζήτημα αν και πτυχές αυτού συναντώνται στις διατάξεις του άρ. 211 και ιδίως στις περιπτώσεις δ) και ε).

⁸ Κατά μία άποψη αποτελεί και ιδιώνυμο έγκλημα, βλ. σχετικώς *Κατσαντώνη Α.*, Η ανθρωποκτονία εν συναίνεσει κατά το Νέο Ποινικό Κώδικα, ΠονΧρ Στ', σελ. 237.

αναλογία με το στοιχείο της αφαίρεσης της ζωής (αντικειμενικό στοιχείο) στη προηγούμενη περίπτωση της ανθρωποκτονίας από πρόθεση (άρ. 299 ΠΚ), αν και υποστηρίζεται, και ορθώς, ότι λόγω ακριβώς των ιδιαιτερώσεων συνθηκών της ανθρωποκτονίας με συναίνεση, ουσιαστικά πρόκειται για μια *προνομιούχα μορφή ανθρωποκτονίας με αυτοτελές πραγματικό*⁹, χωρίς όμως ο χαρακτηρισμός αυτός να διαφοροποιεί την ποιοτική εξίσωση της αντικειμενικής υπόστασης της αφαίρεσης της ζωής, μεταξύ ανθρωποκτονίας από πρόθεση και ανθρωποκτονίας με συναίνεση.

Ακολουθως, δεν απαιτείται για την τέλεση της εν λόγω πράξης απλά και μόνο η συναίνεση του θύματος αλλά **ii**) η απαίτηση αυτού για την θανάτωσή του (για αυτό τον λόγο πολλές φορές συναντάται και ως εξ οίκτου ανθρωποκτονία¹⁰), η οποία πρέπει να κρίνεται ως σπουδαία και επίμονη, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρ. 300 ΠΚ¹¹. Grosso modo ο απαιτών την θανάτωσή του από τρίτο, αναλαμβάνει με σαφή ενεργό συμπεριφορά που αποκαλύπτει, σε όλη τη διάσταση, την ενεργητική πρωτοβουλία του πρώτου να πείσει το άλλο πρόσωπο, όπως τερματίσει τη ζωή του (ενν.: απαιτούντος). Ειδικότερα, ως σπουδαία χαρακτηρίζεται η απαίτηση του θανατωθέντος όταν εξεδήλωσε την βούλησή του ή μάλλον την απαίτησή του, έχων πλήρη συνείδηση των συνεπειών της, αποκλείοντας τις περιπτώσεις συνεπώς ανηλικότητας, ψυχικής διατάραξης κτλ. Ως επίμονη ορίζεται όταν υπάρχει συνεχιζόμενη επανάληψη της απαίτησης αυτής, από τον θανατωθέντα προς το πρόσωπο του δράστη, που υποδηλώνει σε κάθε περίπτωση την σοβαρότητα της δήλωσης της επιθυμίας του θανατωθέντος και την αρχική, τουλάχιστον, άρνηση του δράστη.

Κομβικό σημείο για την τέλεση της εδώ εξεταζόμενης εγκληματικής πράξης είναι ο θανατωθείς να πάσχει από **iii**) ανίατη ασθένεια. Η ασθένεια δεν θα πρέπει να νοείται όπως στην καθημερινότητα, αλλά θα πρέπει να δίδεται έμφαση κυρίως στο ποιοτικό κριτήριο του βαθμού της αφόρητης κατάστασης που βιώνει ο πάσχων. Μια κατάσταση τόσο «αβίωτη» που αποτελεί ηθικά λανθάνοντα και νομικά απαράδεκτο «δικαιολογητικό» παράγοντα, υποκίνησης του θανατωθέντα να απαιτεί ή καλύτερα να εκλιπαρεί εναγωνίως, ακόμα και την θανάτωσή του, προκειμένου να απαλλαγεί από τις δυσβάσταχτες για αυτόν συνθήκες ζωής¹².

Τέλος, για την ολοκλήρωση των προαπαιτούμενων, για να στοιχειοθετηθεί η πράξη της ανθρωποκτονίας με συναίνεση, απαιτείται **iv**) η ύπαρξη δόλου, οιοδήποτε βαθμού και μάλιστα ειδικού ο οποίος συνίσταται ακριβώς στη πρόκληση του αισθήματος του οίκτου, της συμπόνιας στο δράστη από την συμπεριφορά του απαιτούντος την θανάτωση αλλά και από τις πραγματικές, δυσμενείς για αυτόν συνθήκες εξαιτίας της οικτρούς κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει ακριβώς λόγω της ασθένειάς

⁹ Βλ. σχετικώς *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 782.

¹⁰ «...είναι εσφαλμένος ο τίτλος του άρθρου...» βλ. σχετικώς *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 783.

¹¹ Βλ. σχετικώς *Αλεξιάδη Α.-Δ.*, Εισαγωγή στο ιατρικό δίκαιο, Εκδοτικός Οίκος Μ. Δημόπουλου, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 131.

¹² Βλ. σχετικώς *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 784 καθώς και απόφ. ΕΦΑιγ 6/86,

του. Οφείλεται να τονισθεί η διαπίστωση, ότι σε περίπτωση άγνοιας της απαίτησης ή της ασθένειας του πάσχοντος και ακολούθως θανατωθέντος, από τον δράστη, τότε αυτομάτως εκλείπει το στοιχείο του ειδικού δόλου και συνεπώς δεν στοιχειοθετείται ανθρωποκτονία με συναίνεση αλλά ανθρωποκτονία με πρόθεση.

Γ) Συμμετοχή σε αυτοκτονία.

Με μια πρώτη ανάγνωση των διατάξεων του άρ. 301 ελληνικού ΠΚ, αλλά και του άρ. 218 κυπριακού ΠΚ (αναφέρεται ως *συνενοχή σε αυτοκτονία άλλου προσώπου*)¹³ καθίσταται πασίδηλη η διαπίστωση μιας βασικής διαφοράς μεταξύ του παρόντος άρθρου (ενν.: 301 ελληνικού ΠΚ) και του άρ. 300 ελληνικού ΠΚ και αυτή έγκειται στο εξής: στο μεν άρ. 300 ελληνικού ΠΚ η πράξη της θανάτωσης, της υλικής ενέργειας, με άλλα λόγια της αφαίρεσης ζωής ανήκει στο δράστη, σε άλλο δηλαδή πρόσωπο από αυτό του θύματος, στη περίπτωση όμως που εισάγεται με τις διατάξεις του άρ. 301 ελληνικού ΠΚ, ουσιαστικά δράστης και θύμα ταυτίζονται, αφού πρόκειται για τέλεση της κατά το κοινώς νοούμενης πράξης της αυτοκτονίας, αν και ως δράστης πρέπει να θεωρείται αυτός που εξωθεί, δια της πειθούς, τον θανατωθέντα-θύμα στην αυτοκτόνο πράξη. Για να καταστεί ακόμα σαφέστερη η εν λόγω πράξη αρκεί να γίνει μια σύντομη αναφορά στα στοιχεία που συνιστούν το έγκλημα της συμμετοχής σε αυτοκτονία.

Αρχικά, πρώτιστο στοιχείο για την συγκεκριμένη πράξη συνιστά **ι)** η κατάπειση άλλου προσώπου (θύματος) να προβεί στη τέλεση της πράξεως της αυτοκτονίας ή ακόμα και η παροχή ουσιώδους βοήθειας, κατά την φάση της τέλεσης της πράξης της αυτοκτονίας. Στη περίπτωση αυτή το άλλο πρόσωπο (δράστης) αναλαμβάνει με ενεργό πρωτοβουλία, όχι να παροτρύνει¹⁴, αλλά να πείσει πρωτογενώς, να δημιουργήσει εδραία πεποίθηση¹⁵ στο θύμα ότι η μοναδική ενδεδειγμένη και ικανοποιητική για αυτό (θύμα-αυτόχειρα) λύση, για την αντιμετώπιση των όποιων ουσιαστικών και οπωσδήποτε υπαρκτών, πραγματικών ακόμα και αντικειμενικών δυσκολιών¹⁶, είναι η αυτοκτονία. Οπωσδήποτε σε αυτήν την διαδικασία άσκησης πειθούς και πολύ περισσότερο στην «επιτυχή» κατάληξη αυτής που σηματοδοτείται με την πραγματοποίηση του απονενομημένου, υποφώσκει μια διανοητική επίδραση του δράστη επί του θύματος¹⁷.

¹³ Άρ. 301 ελληνικού ΠΚ: «Όποιος με πρόθεση κατέπεισε άλλον να αυτοκτονήσει, αν τελέστηκε η αυτοκτονία ή έγινε απόπειρά της, καθώς και όποιος έδωσε βοήθεια κατ' αυτήν τιμωρείται με φυλάκιση». Άρ. 218 κυπριακού ΠΚ: «Αυτός, που εκ προθέσεως πείθει άλλο σε αυτοκτονία, αν αυτή διαπράχθηκε ή έγινε απόπειρά της, καθώς και εκείνος που βοηθά κατά τη διάρκειά της, είναι ένοχος κακούργηματος και υπόκειται σε φυλάκιση δέκα χρόνων».

¹⁴ Βλ. για περιπτώσεις που υφίσταται ψυχική συνέργεια σχετικά *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 786.

¹⁵ Βλ. σχολιασμό απόφ. Πλ.Αρτ 8/97, ΑρχΝ, 1998, 773.

¹⁶ Στις δυσκολίες αυτές δεν δύναται να συμπεριληφθούν αφηρημένες και γενικές εξιστορήσεις περί των αδιεξόδων της ζωής και μιας πεσιμιστικής πορείας της ζωής. Βλ. σχετικά και Πλ.Θηβ 20/71.

¹⁷ Αξίζει να τονισθεί πως η περίπτωση που εισάγεται με τις διατάξεις του παρόντος άρθρου είναι δυνατόν να μετατραπεί σε έμμεση αυτουργία στις εξής περιπτώσεις: *ι) αν ο αυτόχειρας είναι ακαταλόγιστος ή αν υπάρξει ψυχολογικός ή φυσικός*

Ακολούθως βασικό στοιχείο αποτελεί **ii)** η ίδια η πράξη της αυτοκτονίας, η οποία πρέπει να τελεσθεί και μάλιστα εν γνώσει του θύματος ότι στην συγκεκριμένη μυϊκή ενέργεια στην οποία θα προβεί, θα καταστεί και μοιραία για τη ζωή του¹⁸, ενώ τέλος, απαιτείται οπωσδήποτε **iii)** ειδικός δόλος από πλευράς του δράστη σε περίπτωση κατάπεισης του θύματος ενώ σε περίπτωση ενεργητικής και ουσιώδους παροχής βοήθειας προς τον αυτόχειρα αρκεί και ενδεχόμενος δόλος¹⁹.

Δ) Συγκριτική επισκόπηση των ανωτέρω νομοθετικών διατάξεων και φιλοσοφικές διαστάσεις.

Δεδομένης της ανωτέρω εκτεθείσας επισκόπησης των νομοθετικών διατάξεων, για να ολοκληρωθεί η περιεκτική και εις όλο το φάσμα ανάλυση των ρυθμιζόμενων περιπτώσεων, απομένει μόνο η συσχέτιση και η σύγκρισή τους (για λόγους οικονομίας μόνο των διατάξεων του ελληνικού ΠΚ) ώστε να αναδειχτούν και να επεξηγηθούν όλες τις διαστάσεις της ουσίας του κάθε άρθρου αλλά και εν τέλει διά ενός γενικού εξαγόμενου συμπεράσματος, να προσεγγισθεί κατ' αρχήν η όλη φιλοσοφία που υποκρύπτεται στην θέσπιση των εν λόγω διατάξεων.

Αρχικά, συγκρίνοντας τις διατάξεις των άρθρων 299 ΠΚ και 300 ΠΚ διαπιστώνεται, ως προς την αντικειμενική υπόσταση της πράξης που περιγράφεται στο άρ. 300 ΠΚ, ότι είναι πανομοιότυπη με αυτήν που απαιτείται για την σύσταση της εγκληματικής πράξης της ανθρωποκτονίας από πρόθεση (άρ. 299 ΠΚ), αφού και οι δύο περιπτώσεις εμπεριέχουν το αντικειμενικό στοιχείο της αφαίρεσης της ζωής.

Εν συνεχεία, ως προς το ρόλο του δράστη, αξίζει να σημειωθεί ότι στην περίπτωση του άρ. 300 ΠΚ, ο δράστης αναλαμβάνει ουσιαστική δράση προς την κατεύθυνση της αφαίρεσης της ζωής, κατόπιν απαίτησης του θύματος και αρχικής άρνησης του να τελέσει την πράξη, ενώ στη περίπτωση του άρ. 299 ΠΚ ο δράστης είναι αυτός που αναλαμβάνει την ενεργό πρωτοβουλία, εκούσια, να προβεί στην τέλεση της αντικειμενικής υπόστασης της συγκεκριμένης εγκληματικής πράξης.

Τέλος δε, για να στοιχειοθετηθεί η πράξη της ανθρωποκτονίας με συναίνεση, απαιτείται όπως έχει αναφερθεί ανωτέρω ειδικός δόλος που συνίσταται ακριβώς στο αίσθημα οίκτου και συμπόνιας προς το θύμα για τους λόγους που εκτενώς αναφέρθησαν.

Ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα είναι και η σύγκριση μεταξύ των διατάξεων των άρ. 300 και 301 ΠΚ, ως προς τα εξής σημεία: αρχικά κατά τη τέλεση της ανθρωποκτονίας με συναίνεση (άρ. 300 ΠΚ),

καταναγκασμός του θύματος καθώς και ii) αν η κατάπειση γίνει με τη βοήθεια απατηλών περιστάσεων. Βλ. σχετικώς Μαργαρίτη Μ., όπ.π., σελ. 786.

¹⁸ Σε περίπτωση μη γνώσης, από πλευράς θύματος, ότι η ενέργεια την οποία θα εκτελέσει θα αποβεί μοιραία για τον ίδιο, τότε στοιχειοθετείται το έγκλημα της ανθρωποκτονίας, καθώς δεν υφίσταται καν αυτοκτονία.

¹⁹ Βλ. σχετικώς Μαργαρίτη Μ., όπ.π., σελ. 787.

στην μυϊκή ενέργεια θανάτωσης προβαίνει ο δράστης, τον οποίο «ικέτεψε» προς τούτο το θύμα στο οποίο ανήκει και η πρωτοβουλία τρόπον τινά της τέλεσης της πράξης, σε αντίθεση με την περίπτωση της συμμετοχής σε αυτοκτονία (άρ. 301 ΠΚ), στην οποία η υλική πράξη της θανάτωσης ανήκει στο ίδιο το θύμα, στον αυτόχειρα, ο οποίος εξωθήθηκε ή μάλλον δολίως επείσθη, προς τούτο, από άλλο πρόσωπο, που ανέλαβε τη σχετική πρωτοβουλία, δηλαδή τον δράστη της καταπειστικής πράξης.

Κλείνοντας αυτή τη σύντομη αναφορά στην συγκριτική επισκόπηση μεταξύ των σχετιζόμενων νομοθετικών διατάξεων του ΠΚ, εντοπίζονται οι πιθανές περιπτώσεις εκείνες, κατά τις οποίες η πράξη της συμμετοχής σε αυτοκτονία (άρ. 301 ΠΚ) δύναται να μετατραπεί στην εγκληματική πράξη, σε βαθμό κακουργήματος, δηλαδή στην ανθρωποκτονία από πρόθεση του άρ. 299 ΠΚ. Επιγραμματικά ως τέτοιες περιπτώσεις αναφέρονται: **i)** όταν ο αυτόχειρ δεν γνωρίζει ότι η ενέργεια στην οποία θα αποβεί μοιραία για τη ζωή του, **ii)** η περίπτωση της έμμεσης αυτουργίας²⁰ και **iii)** τέλος η παροχή βοήθειας στον αυτόχειρα, στα πλαίσια πάντα του άρ. 301 ΠΚ, όχι όμως νοούμενης δια θετικής ουσιώδους ενέργειας, όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, αλλά δια αρνητικής ενέργειας που συνεπάγεται, υπό περιπτώσεις, έγκλημα τελούμενο δια παραλείψεως (άρ. 15 ΠΚ²¹).

Τέλος αυτό το οποίο θα πρέπει να εξαχθεί ως γενικό συμπέρασμα είναι η διάσταση ως προς την επιβαλλόμενη ποινή²², για κάθε μία από τις πράξεις που περιγράφονται στα οικεία άρθρα του ΠΚ, ως αποτέλεσμα φυσικά της διαφοροποίησης του βαθμού και της φύσης της κάθε μίας εγκληματικής πράξης²³ που συσχετίζεται με τον βαθμό αποδοκμασίας της κοινωνίας, της εννόμου τάξεως συλλήβδην, και ειδικότερα του νομοθέτη κατά την θέσπιση του κανόνα δικαίου και της δικαστικής εξουσίας κατά την εφαρμογή του τελευταίου.

Στο σημείο αυτό φυσικά θα πρέπει να ερμηνευθεί κατά κάποιο τρόπο ο σκοπός ή ακόμα καλύτερα ο λόγος, η αιτία για την οποία ο νομοθέτης επιφύλαξε αυτή την ποσοτική διαβάθμιση ως προς την επιβαλλόμενη ποινή. Η προφανής φυσικά απάντηση θα μπορούσε να συνίστατο αποκλειστικά και μόνο στη ποιοτική διάκριση της απαξίας που επιφύλαξε η νομοθετική εξουσία, κατά την θέσπιση των συγκεκριμένων νομοθετικών διατάξεων, έναντι των αντίστοιχων ενεργειών που συνιστούν εγκληματικές ενέργειες. Και η απάντηση αυτή όντως θα ήταν ορθή αλλά όχι πλήρης καθώς δεν καταπιάνεται με την φιλοσοφική προσέγγιση του όλου θέματος. Προσέγγιση η οποία σε επόμενη ενότητα θα αποτελέσει τη βάση για την διατύπωση σχετικών προτάσεων.

²⁰ Βλ. σχετικώς υποσημ. 16 παρόντος.

²¹ Άρ. 15 ΠΚ: «Όπου ο νόμος για την ύπαρξη αξιόποινης πράξης απαιτεί να έχει επέλθει ορισμένο αποτέλεσμα, η μη αποτροπή του τιμωρείται όπως η πρόκλησή του με ενέργεια, αν ο υπαίτιος της παράλειψης είχε ιδιαίτερη νομική υποχρέωση να παρεμποδίσει την επέλευση του αποτελέσματος». Σχετικά με παραδείγματα ιδιαίτερης νομικής υποχρέωσης βλ. άρ. 288 παρ. 2 (παράλειψη οφειλόμενης βοήθειας), άρ. 307 (παράλειψη λύτρωσης από κίνδυνο ζωής) κτλ.

²² Ως ποινή ορίζεται το «κακό που το απειλεί ο νόμος και το επιβάλλει ο δικαστής στο δράστη μιας άδικης πράξης ως εκδήλωση της ιδιαίτερης αποδοκμασίας από την έννομη τάξη», βλ. σχετικώς Σπινέλλη Δ., Βασικά στοιχεία ποινικού δικαίου και ποινικής δικονομίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990, σελ.20-21.

Σε μια ολιγόλεκτη εκδοχή της αυτή η φιλοσοφική προσέγγιση συναρτάται στην κατ' ουσία ηπιότερη απαξία της έννομης τάξης για την πράξη της ανθρωποκτονίας με συναίνεση, γεγονός το οποίο αντανακλάται στην ηπιότερη ποινή που δύναται να επιβληθεί, ίσως εξαιτίας ανθρωπιστικών λόγων λ.χ. συμπόνια για τη κατάσταση του ασθενούς αλλά και λόγω του ότι ο ίδιος ο ασθενής απαιτεί επιμόνως και αυτοβούλως την θανάτωσή του. Οι λόγοι αυτοί είναι φυσικό στην ευρύτερη κοινωνία να αποτελούν και επαρκείς λόγους αποδοχής, της κατά τα άλλα αποδοκιμαστέας από το σύστημα του ποινικού δικαίου πράξης της ανθρωποκτονίας με συναίνεση, καθώς για τμήμα της κοινωνίας η αυτοδιάθεση του καθενός και η πλήρης αυτονομία του να τοποθετούνται ψηλά στην ιεραρχία των δικαιωμάτων του παραβλέποντας όμως εσφαλμένα άλλες παράλληλες υποχρεώσεις τόσο προσωπικές όσο και του κράτους πρόνοιας, που έχει καθήκον τη προστασία των πολιτών. Η συγκρουσιακή αυτή σχέση θα αποτελέσει αντικείμενο προς αναλυτική μελέτη και διεξοδική έρευνα σε προσεχή ενότητα του παρόντος.

III. Ευθανασία.

Η ευθανασία²⁴, υπό την τυπική, στενή έννοια, αποτελεί μια ιδιαίζουσα περίπτωση, μεταξύ των λοιπών περιπτώσεων που προαναφέρθηκαν και συναπαρτίζουν ό,τι γενικά αναφέρθηκε στην εισαγωγική ενότητα του παρόντος ως υποβοήθηση κάποιου προσώπου από άλλο πρόσωπο, κατά την φάση τερματισμού της ζωής του προς τον σκοπό αυτό, με το χαρακτηριστικό ότι συντελείται η αντικειμενική (ενδεχομένως και η υποκειμενική, τουλάχιστον στο πρώτο είδος της ευθανασίας, βλ. κατωτέρω) υπόσταση της ανθρωποκτονίας από πρόθεση²⁵. Στη κατηγορία αυτή διασαφηνίστηκαν, υπό την αρωγή διατάξεων του ελληνικού ΠΚ, ως μοντέλου έρευνας, βασικές έννοιες που ενδεχομένως να συγχέονται, λόγω του παραπλήσιου αντικειμενικού τους στοιχείου, με θεμελιώδεις όμως διαφορές τόσο στα κίνητρα και των ρόλων των δρώντων προσώπων σε κάθε μία περίπτωση, όσο και στη φύση της εγκληματικής πράξης και ως εκ τούτου της δυνατής προβλεπόμενης ποινής.

²⁴ Ένας κλασικός ορισμός της «ευθανασίας» αναφέρει ότι πρόκειται για την «περίπτωση εκείνη κατά την οποία είναι βέβαιο ότι ο άνθρωπος θα υποκύψει στο μοιραίο και απλώς επιταχύνουμε τον θάνατό του, για να απαλλαγεί από τα βάσανα της επιθανάτιας αγωνίας». Βλ. σχετικά Χωραφά Ν., Ποινικό Δίκαιο, Εκδοτικός Οίκος Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1978, σελ. 214. Επίσης ως «ευθανασία» νοείται «η ανώδυνη σκοπούμενη θανάτωση ή επιτάχυνση του τερματισμού της ζωής» Dreher/Trondle. Επίσης για τον ορισμό της ευθανασίας βλ. εισήγηση Πρωτοπαπαδάκη Ε., Ευθανασία: ηθικοί προβληματισμοί, πρακτικά φιλοσοφικού συνεδρίου της Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας με θέμα: *Ηθική και Πολιτική*, Λεμεσός, 30-31/05/2008, σελ. 74-83.

²⁵ Κατά τον *Karl Binding* δεν πραγματώνεται καν η αντικειμενική υπόσταση της ανθρωποκτονίας από πρόθεση «...the killing of the terminally ill was not an exception to the law against murder but was a lawful act in the interests of the patient. It put an end to their terrible suffering and should not be seen as a killing but as a reduction in their suffering. Binding did not think it necessary to obtain permission from a person that was to be killed, but if they were able to and expressed the wish to live, that wish must be respected». Βλ. σχετικά *Allowing the destruction of life unworthy of living: Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens*.

Η σε αυτή την ενότητα εξεταζόμενη περίπτωση διαφέρει κατά πολύ έναντι των προαναφερθεισών για τρεις κυρίως λόγους: **i)** αρχικά το πλαίσιο δράσης των υποκειμένων, κατά την ευθανασία, δεν μπορεί να είναι άλλο παρά μόνο κάποιος συγκεκριμένος χώρος νοσηλείας λ.χ. νοσοκομείο ή ακόμα και οικεία αν εκεί νοσηλεύεται ο ασθενής, **ii)** όπως υπονοήθηκε προηγουμένως η σχέση μεταξύ των δρώντων θα πρέπει να είναι αυτή ιατρού-ασθενούς, **iii)** ο ασθενής θα πρέπει να πάσχει από σοβαρή, κατά την ιατρική επιστήμη ασθένεια. Οι λόγοι αυτοί αποτελούν συνάμα και κοινά χαρακτηριστικά των διαφορετικών ειδών της ευθανασίας, η οποία διαχωρίζεται σε υποκατηγορίες με βασικό διαφοροποιούν στοιχείο τις ενέργειες του ιατρού²⁶.

Τα τρία βασικά είδη της ευθανασίας είναι τα εξής: **i)** η άμεση ενεργητική ευθανασία η οποία συνίσταται στη συντόμευση της ζωής του ασθενούς με θετικές ενέργειες του ιατρού²⁷. Αυτό το είδος ευθανασίας δεν παρουσιάζει καμία απολύτως διαφοροποίηση από την περίπτωση της ανθρωποκτονίας με πρόθεση, συνεπώς δεν θα πρέπει να θεωρείται νόμιμη ακόμα και αν ζητηθεί η πραγμάτωσή της από τον ίδιο τον ασθενή. **ii)** Η έμμεση ενεργητική ευθανασία που συνεπάγεται την χορήγηση ιατροφαρμακευτικής αγωγής, κατάλληλης όμως μόνο για την ανακούφιση των πόνων του ασθενούς που βρίσκεται σε τελικό στάδιο ακόμα και αν με αυτό τον τρόπο επιταχύνεται η επέλευση του θανάτου του²⁸. Αυτή η περίπτωση δύναται να αναφερθεί ότι σε καμία περίπτωση δεν προσομοιάζει με την προηγούμενη, η οποία ταυτιζόταν με την ανθρωποκτονία από πρόθεση, καθώς ο ιατρός δεν προβαίνει σε ενέργειες τερματισμού της ζωής του θνήσκοντος αλλά ούτε εγκαταλείπει αυτόν ώστε να τελεσθεί το έγκλημα της ανθρωποκτονίας δια παραλείψεως²⁹, μειώνοντας τις πιθανότητες να κριθεί ως τιμωρητέα πράξη από την έννομη τάξη. Τέλος **iii)** ως ειδικότερο είδος της ευθανασίας μπορεί να καταχωρηθεί και η παθητική ευθανασία (ορθοθανασία³⁰) σύμφωνα με την οποία ο ιατρός είτε διακόπτει

²⁶ Για περαιτέρω τεκμηρίωση αναφορικά με τα είδη ευθανασίας βλ. σχετικώς στο συλλογικό έργο *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ευθανασία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007, *Σκούρτη Χ.*, «Ενεργητική ευθανασία», σελ. 90-93, *Τάσκου Ν.*, «Παθητική ευθανασία», σελ. 103-106, *Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε.*, «Η ευθανασία στο Ποινικό δίκαιο», σελ. 138-144, επίσης στο συλλογικό τόμο *Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες*, *Ινστιτούτο Βιολογικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*, *Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής*, Δίκαιο και Βιοηθική, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2007, *Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε.*, Ευθανασία στο ποινικό δίκαιο, σελ. 130-132, επίσης *Καίσαρη Π.*, όπ.π., σελ. 30, επίσης *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 765-766 και *Τσαϊτουρίδη Χ.*, Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς, ΤοΣ 3/2002, κεφ. Γ'.

²⁷ Αυτό το είδος ευθανασίας ουσιαστικά ταυτίζεται με ό,τι έχει επικρατήσει να γίνεται αντιληπτό στο ευρύ μη νομικά καταρτισμένο κοινό ως «ευθανασία» βλ. σχετικώς *Dan Brock*, Voluntary active euthanasia, *Contemporary readings in biomedical ethics*, for worth, Harcourt, 2002, σελ. 337 επ.

²⁸ Ακόμα και η Καθολική Εκκλησία δέχεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 το επιτρεπτό της έμμεσης ενεργητικής ευθανασίας, υπό την προϋπόθεση της εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας μεταξύ της μείωσης των πόνων και της μείωσης διάρκειας της ζωής.

²⁹ Βλ. σχετικώς *Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες*, κτλ., όπ.π., σελ. 138 καθώς και *Μαργαρίτη Μ.*, όπ.π., σελ. 766.

³⁰ Διάσταση από δυσθανασία κατά την οποία «...ο ασθενής διατηρείται στην ζωή με την παροχή δαπανηρών και εξαιρετικών φροντίδων χωρίς τις οποίες θα πέθαινε». Βλ. σχετικώς *Κουτσελίνη Α.-Μιχαλοδημητράκη Μ.*, Ιατρική ευθύνη γενικά και ειδικά θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1984 σελ. 140.

είτε δεν αρχίζει καν την φαρμακευτική αγωγή και την εν γένει υποστήριξη του ασθενούς³¹ του οποίου η κατάληξη θεωρείται βέβαιη και σε καμία περίπτωση αναστρέψιμη³². Αξίζει να σημειωθεί ότι το είδος αυτό ευθανασίας έχει απασχολήσει ιδιαίτερος την νομική επιστήμη σχετικά με το αν πρέπει να αποτελεί ποινικά κολάσιμη πράξη³³.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή πρέπει να τονισθεί ότι αν και στον ελληνικό ΠΚ δεν εμπεριέχεται καμία διάταξη ρυθμίζουσα το ζήτημα της ευθανασίας³⁴, η περίπτωση της έμμεσης ενεργητικής ευθανασίας, συνδυαστικά με τις βασικές αρχές και τα στοιχεία που προέκυψαν κατά την μελέτη της ανθρωποκτονίας με συναίνεση³⁵, δίδουν μια σφαιρική εικόνα σχετικά με ό,τι ο καθένας αντιλαμβάνεται ως υποβοηθούμενη αυτοκτονία κατ' αντιδιαστολή με την αυστηρή έννοια της άμεσης ενεργητικής αυτοκτονίας³⁶, αλλά και επεξηγεί περαιτέρω την απόπειρα ερμηνευτικής προσέγγισης του όρου που επιχειρήθηκε στην παρούσα μελέτη.

³¹ Βλ. σχετικά *Αναπλιώτου-Βαζαίου Ε.*, Καθημερινά Ιατρικά Προβλήματα, Έκδόσεις Ειρ. Αναπλιώτου-Βαζαίου, Αθήνα 1988, σελ. 68.

³² Για τις προϋποθέσεις ευθανασίας βλ. σχετικά *Καίσαρη Π.*, ό.π., σελ 22-23.

³³ Κατά μία άποψη «το άδικο της πράξης αίρεται με βάση τη διάταξη για τη κατάσταση ανάγκης (άρ. 25 ΠΚ) υπό προϋποθέσεις». Βλ. σχετικά *Μπέκα Γ.*, Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα, Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004, σελ. 28. Επίσης σχετικά με τις προϋποθέσεις ατιμώρητου της πράξης βλ. *Μαργαρίτη Μ.*, ό.π., σελ. 766. Βλ. επίσης *Κατρούγκαλου Γ.*, Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993, σελ 95 και *Μαργαρίτη Μ.*, Η ευθανασία, Ελληνική Δικαιοσύνη, 2000, σελ. 1228.

³⁴ Στο συγκεκριμένο σημείο κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν κάποιες χώρες στις εθνικές έννομες τάξεις των οποίων είτε δεν εμπεριέχεται καμία νομοθετική ρύθμιση, σχετικά με την ευθανασία (ή υποβοηθούμενη αυτοκτονία), είτε ρητώς την απαγορεύουν: «...Sweden has no law specifically proscribing assisted suicide...Norway has criminal sanctions against assisted suicide by using the charge “accessory to murder”...Finland has nothing in its criminal code about assisted suicide... (όπως η Γερμανία και η Γαλλία)...In Italy the action is legally forbidden...in England and Wales there is a possibility of up to 14 years imprisonment for any body assisting a suicide (όπως και στο Καναδά)...assisted suicide is a crime in Ireland...in Hungary assistance in suicide or attempted suicide is punishable by up to 5 years imprisonment...». Βλ. σχετικά *Derek Humphry*, Tread carefully when you help to die, άρθρο στον ιστότοπο www.assistedsuicide.org, 01/03/2005 και στο συλλογικό τόμο *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, ό.π., *Βιδάλη Τ.* «Ευθανασία και Σύνταγμα», σελ. 130 και *Συμεωνίδου-Καστανίδου Ε.*, «Η ευθανασία στο Ποινικό δίκαιο», σελ. 146. Στον αντίποδα βρίσκονται κυρίως: το Oregon (από το 1997), η Ελβετία (από το 1941), το Βέλγιο (από το 2002) και η Ολλανδία (νόμιμη από το 2002 αν και επιτρέπεται με ειδικό καθεστώς από το 1984 με τη περίφημη «δέσμη Ρότερνταμ»). Ειδικότερα για την ρύθμιση του θέματος από την ολλανδική νομοθεσία βλ. σχετικά τον ολλανδικό νόμο «Termination of life on request and assisted suicide (review procedures) act» που ετέθη σε ισχύ την 01/04/2002 και κυρίως το άρθρο 2 (requirements) συνδυαστικά με το άρθρο 293 παρ. 2 του ολλανδικού ΠΚ καθώς επίσης και *Groenhuijsen-Van Laanen F.*, Euthanasia in the broader framework of Dutch penal policies, National Report, Utrecht, όπως και σχετικά με τη «δέσμη Ρότερνταμ» *Καίσαρη Π.*, σελ. 66-67 και *Αλεξιάδη Α.-Δ.*, ό.π., σελ. 132-133.

³⁵ Για διαφορά μεταξύ ανθρωποκτονίας και ανθρωποκτονίας με συναίνεση βλ. σχετικά *Αλεξιάδη Α.-Δ.*, ό.π., σελ 130.

³⁶ Η περίπτωση της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας διαφέρει ουσιαστικά ως προς την άμεση ενεργητική ευθανασία, ως προς τους ρόλους και τις ενέργειες κάθε δρώντος. Βλ. σχετικά: «...there is only one descriptive difference between assisted suicide and euthanasia. It lies in who performs the last causal act leading to death. In the case of assisted suicide it is the patient; in the case of euthanasia it is the physician. This entails that only in the latter case does one person kill another. Many physicians have the visceral feeling that this makes euthanasia morally more problematic...» *Steinbock*, Physician assisted death: the state of the debate, 2006, σελ. 391.

IV. Φιλοσοφικές διαστάσεις και προεκτάσεις της συγκρουσιακής σχέσης δικαιώματος στη ζωή και υποβοήθησης σε αυτοκτονία.

Ο άνθρωπος, όταν έρχεται αντιμέτωπος με πρωτόγνωρες, πολυσύνθετες και κυρίως διχαστικές καταστάσεις, καλείται αρχικώς να τις διερευνήσει, να τις επεξεργαστεί, να αναζητήσει χρήσιμα στοιχεία που θα ολοκληρώσουν ή θα προαγάγουν τις σκέψεις του και τους προβληματισμούς του λ.χ. αίτια, λύσεις κτλ και εν τέλει να εντοπίσει την πλέον ενδεδειγμένη διέξοδο, από περίπλοκες και καινοφανείς διεργασίες διανόησης, στοχασμών και εσωτερικών αναζητήσεων, με αντανάκλαση στις πλείστες των περιπτώσεων σε ευρύτερα σύνολα ή ομάδες ατόμων με κοινές ιδιότητες ή εν γένει κάποια κοινά συνεκτικά στοιχεία, μέσω της διατύπωσης ενός κυρίαρχου θεωρητικού-φιλοσοφικού πλαισίου, που σε αδρές γραμμές θα αποπειράται να δώσει τις κατευθυντήριες οδηγίες συνολικής αντιμετώπισης της ουσίας της εν λόγω προβληματικής, διαμορφώνοντας, σε κάποιες περιπτώσεις, και ένα *modus vivendi* για τους ίδιους τους πολίτες, που ακολούθως συνεπάγεται πολύ συχνά μια ομοιογένεια στην συμπεριφορά των μονάδων της κοινωνίας και άρα, ως έναν βαθμό, αποδεχόμενοι τις όποιες διαφοροποιήσεις, μια παγιωμένη δομή κοινωνικών σχέσεων, τις οποίες η έννομη τάξη, δια του νομοθέτη, θα κληθεί να ρυθμίσει, διαμορφώνοντας ως εκ τούτου, και το αντίστοιχο θεσμικό status της εκάστοτε κοινωνικής ολότητας.

Με αυτό ως δεδομένο γίνεται εύκολα αντιληπτό γιατί ο άνθρωπος, από την αρχαιότητα ακόμη τέθηκε αντιμέτωπος με τον προβληματισμό διλημματικής υφής, που αποκρυσταλλώνεται στη σχέση «ζωή-θάνατος» και ειδικότερα στη σχέση αφενός δικαιώματος στη ζωή και αφετέρου ευθανασίας ή (ιατρικής) υποβοήθησης σε αυτοκτονία. Στη παρούσα ενότητα θα επιχειρηθεί μια πιο φιλοσοφική προσέγγιση του συγκρουσιακού ζητήματος, που αποτελεί και το ευρύτερο όλο, ζωής-θανάτου, μέσω όμως μιας πιο νομικά φορτισμένης και ειδικότερης σχέσης, αυτής του δικαιώματος στη ζωή και του δικαιώματος στην απαίτηση ιατρικής υποβοήθησης σε αυτοκτονία από τον ασθενή (ή άλλως ευθανασία) ή κατά πολλούς του «δικαιώματος» στον θάνατο.

Για πρώτη φορά³⁷ φαίνεται να απασχόλησε η ανωτέρω σχέση τον Πυθαγόρειο *Ιπποκράτη*, ο οποίος ενέταξε στον διαχρονικό ιατρικό Όρκο του την φράση «*ΟΥ ΔΩΣΩ ΔΕ ΟΥΔΕ ΦΑΡΜΑΚΟΝ ΟΥΔΕΝΙ ΑΙΤΗΘΕΙΣ ΘΑΝΑΣΙΜΟΝ ΟΥΔΕ ΥΦΗΓΗΣΟΜΑΙ ΣΥΜΒΟΥΛΙΗΝ ΤΟΙΗΝΔΕ*», δηλαδή «ακόμα και αν μου ζητηθεί, δεν θα δώσω σε κανέναν θανατηφόρο φάρμακο αλλά ούτε και τέτοια συμβουλή». Με την πρώτη ανάγνωση της φράσης αυτής, καθίσταται άμεσα αντιληπτή η διαχρονικότητα της σκέψης του *Ιπποκράτη* αλλά και το πρωτοποριακό, για την εποχή του, πνεύμα, καθώς το ζήτημα της

³⁷ Για σύντομη ιστορική ανασκόπηση του θέματος περί των medical ethics βλ. σχετικώς *Baker R.-McCullough R.*, What Is the History of Medical Ethics, Cambridge University Press, The Cambridge World History of Medical Ethics, (code: 978-0-521-88879-0).

υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, το οποίο απασχολεί ακόμα και τώρα το σύνολο των επιστημονικών κλάδων λ.χ. ιατρική, νομική, κοινωνιολογία, ψυχολογία, θεολογία κτλ, ο πατέρας της Ιατρικής το ρύθμισε, για την εποχή του αναμφισβήτητα ως αυθεντία, οριστικά, με τη ρητή απαγόρευση πραγμάτωσής της³⁸.

Συνεπώς, από την εποχή του *Ιπποκράτη* ακόμα, εντοπίζεται η πρώτη αρνητική στάση έναντι της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας με ιατρικές μεθόδους, γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία στο πως επέδρασε και πως επηρέασε την σύγχρονη σκέψη επί του θέματος.

Ακόμη μεγαλύτερη σημασία αποκτά αν αναλογιστεί κανείς δύο βασικές παραμέτρους: Πρώτον, ότι η ενσωμάτωση της ανωτέρω φράσης στον *Ιπποκράτειο Όρκο*, υποδηλώνει μια στάση ζωής της ελληνικής κοινωνίας της συγκεκριμένης εποχής, την οποία διέκρινε η ηθική, η δικαιοσύνη και εν τέλει η αρετή. Η επιδίωξη της αρετής αποτελούσε αυτοσκοπό και μακαριζόταν όποιος την κατακτούσε.

Δευτερευόντως, όπως αναφέρθηκε ο *Ιπποκράτης* συγκαταλεγόταν μεταξύ των Πυθαγόρειων. Είχε «ασπαστεί» τις θεμελιώδεις αρχές και είχε ενστερνιστεί τις διδαχές της πυθαγόρειας διδασκαλίας, η οποία ως είναι γνωστό μετά βδελυγμίας αποκήρυσε την αφαίρεση ζωής, πολύ δε περισσότερο την αυτοχειρία³⁹, σε αντίθεση με την ανεκτικότητα που επεδείκνυαν οι Στωικοί φιλόσοφοι έναντι αυτού του ζητήματος. Είναι φυσικό και επόμενο, βασικές αρχές της ηθικοπλαστικής κυρίως αυτής διδασκαλίας, να επέδρασαν καταλυτικά στην διαμόρφωση της ηθικής του *Ιπποκράτη* αλλά και στον τρόπο σκέψης του, ώστε να καθίσταται αδύνατο να διακριθεί τι αποτελεί πρωτογενές στοιχείο (πριν της πυθαγόρειας διδασκαλίας) και τι παράγωγο (μετά την πυθαγόρεια διδασκαλία)⁴⁰, λόγω αυτής της αρραγούς όσμωσης. Συνεπώς πρέπει να γίνει αποδεκτό ότι η *Ιπποκράτεια* λογική που διαπνέει τον *Όρκο* σε μεγάλο βαθμό, οφείλεται στην αρχική διαμόρφωσή της, σε κάποιο βαθμό, από την Πυθαγόρεια διδασκαλία, με τελικό αποτέλεσμα την παραδοχή, ότι ο ίδιος ο *Όρκος* και εν τέλει η επίμαχη φράση που αποτελεί, τρόπον τινά, την πρώτη ρύθμιση περί του εξεταζόμενου θέματος, να σηματοδοτεί και την κεντρική ουσία της σκέψης της πυθαγόρειας Σχολής⁴¹. Ως τελικό συμπέρασμα επομένως θα πρέπει να εξαχθεί ότι ο πυθαγόρειος τρόπος φιλοσοφικής σκέψης επηρέασε την διαμόρφωση του συγκεκριμένου κανόνα, που εισήχθη δια της εξεταζόμενης φράσης στον *Ιπποκράτειο Όρκο*, επαληθεύοντας τις

³⁸ Σχετικά με το πότε χρονολογείται ο Όρκος υπάρχουν αντιτιθέμενες απόψεις. Άλλες τον χρονολογούν πριν από τον *Ιπποκράτη* και άλλες κοντά στον 4^ο αιώνα που συμπίπτει με την εποχή του *Ιπποκράτη* και ως εκ τούτου την επίδραση της πυθαγόρειας διδασκαλίας στην σύνταξη του Όρκου. Βλ. σχετικώς για την πρώτη άποψη *Meyer-Steinieg T.- Schonack G.*, *Hippokrates, über Aufgaben und Pflichten des Arztes*, Bonn 1913, σελ. 4. «...ο Όρκος πρέπει να ανήκει σε παλιότερη από τον *Ιπποκράτη* εποχή...», μian άποψη που την υποστήριξαν εκ νέου το 1927 ο *Sudhoff K.*, *Kos und Knidos*, και πολύ πιο κοντά στις μέρες μας ο *J. Steudel*, *Der hippokratische Eid*, *Ciba-Zeitschrift* 1957. Σχετικά με τη δεύτερη άποψη που κρίνεται και ορθότερη βλ. σχετικώς *Edelstein E.*, *The Hippocratic Oath*, Baltimore 1943.

³⁹ Βλ. επίσης *Αριστοτέλους*, *Ηθικά Ευδήμεια*.

⁴⁰ Βλ. επίσης και *Amundsen D.*, *The physician's obligation to prolong life: a medical duty without classical roots*, the *Hastings Center Report* 1978, σελ. 23-26.

⁴¹ «Η ερμηνεία των υπόλοιπων ιατρικών και ηθικών κανόνων του Όρκου έκανε φανερό ότι είναι ευδιάκριτες και σ' αυτούς διάφορες επιμέρους πυθαγορικές διδασκαλίες. Όλες οι προτάσεις του Όρκου μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο, ή -έστω- με τον καλύτερο τρόπο ως προσαρμογές πυθαγορικών διδασκαλιών στο ειδικό έργο του γιατρού», *Edelstein E.*, *όπ.π.*

παρατηρήσεις και τις σκέψεις που παρατέθηκαν στην εισαγωγή της παρούσας ενότητας, περί επίδρασης του βασικού θεωρητικού-φιλοσοφικού πλαισίου.

Σε όρους σύγχρονης νομικής σκέψης και πιο εξελιγμένης φιλοσοφικής ανάλυσης και προσέγγισης, μένουν προς διερεύνηση τα εξής βασικά στοιχεία: πρώτον, μέσω της συσχέτισης του απόλυτου, αναφαίρετου, προσωποπαγούς και αναπαλλοτρίωτου δικαιώματος στη ζωή που κατοχυρώνεται συνταγματικά⁴² με τη διαδικασία της (άμεσης ενεργητικής) ευθανασίας, αν αυτή θα μπορούσε να καταστεί θεσμικά αποδεκτή από την εκάστοτε έννομη τάξη και κοινωνία και αν δεύτερον, σε υποθετική αποδοχή αυτής, αν θα είχε νόμιμο έρεισμα η κατοχύρωση και θέσπιση του «δικαιώματος» στον θάνατο.

Αρχικά, το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί το πρώτιστο, το βασικά κατοχυρωμένο δικαίωμα σε όλες τις συνταγματικά οργανωμένες κοινωνίες, τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό ή διεθνές επίπεδο⁴³. Είναι γεγονός επίσης ότι το δικαίωμα αυτό αποτελεί, εκ των ων ουκ άνευ, προαπαιτούμενο για τη κατοχύρωση και θέσπιση και άλλων επιμέρους ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατ' επέκταση πηγάζουν από αυτό το θεμελιώδες δικαίωμα.

Τούτων δοθέντων, προκύπτει ότι με την απόλυτη προστασία του δικαιώματος στη ζωή, ο κάθε άνθρωπος (φορέας αυτού του δικαιώματος), ουσιαστικά διασφαλίζει την ύπαρξη της ίδιας του της υπόστασης ατομικά και παράλληλα σε συλλογικό επίπεδο η κοινωνία των ανθρώπων διασφαλίζει, ως συνισταμένη, την ίδια την ανθρώπινη φύση. Οι παραγόμενες συνέπειες αυτής της κατοχύρωσης του δικαιώματος στη ζωή, επομένως, γεννούν πλήθος δικαιωμάτων για το άτομο και την κοινωνία εν συνόλω, αλλά παράλληλα ιδιαιτέρως φορτισμένες ηθικά υποχρεώσεις για την διατήρηση όλων εκείνων των ιδιοτήτων που διακρίνουν και διαχωρίζουν το ανθρώπινο έναντι οιασδήποτε άλλου έμβιου όντος.

Πιο συγκεκριμένα, ο άνθρωπος, ως νομικό υποκείμενο, αξιώνει την απόλυτη προστασία της σωματικής του ακεραιότητας και εν γένει τον σεβασμό της υγείας του και λοιπών άλλων στοιχείων που συναρπάζουν το δικαίωμα στην προσωπικότητα⁴⁴, το οποίο εδράζεται στο δικαίωμα στη ζωή και στην ελευθερία ανάπτυξης αυτής ή «διαχείρισης» της από το ίδιο το υποκείμενο. Ως διάυλος για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του κάθε ανθρώπου, συνεπεία της διαμόρφωσης της ζωής του, θα μπορούσε να νοηθεί ένα άλλο βασικό και θεμελιώδες δικαίωμα, αυτό της ελευθερίας. Το άτομο δηλαδή, για να μπορέσει να αναπτύξει την προσωπικότητά του, υπό την νομική της έννοια, θα πρέπει όχι απλά και μόνο, παθητικά δηλαδή, να απολαμβάνει το δικαίωμα στη ζωή, καθώς κάτι τέτοιο θα έθετε σε

⁴² Βλ. σχετικά από το Σύνταγμα 1975/86/01/08 άρ. 2 παρ. 1 για το σεβασμό και τη προστασία της ανθρώπινης αξίας, άρ. 5 παρ. 1 για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και 5 για τη προστασία της υγείας και γενετικής ταυτότητας, άρ. 7 παρ. 2 για την απαγόρευση σωματικών κακώσεων. Επίσης βλ. σχετικά από το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960) άρ. 7 παρ. 1 για το δικαίωμα στη ζωή και σωματική ακεραιότητα, άρ. 9 για τη προστασία της αξιοπρέπειας.

⁴³ Βλ. άρ. 2 ΕΣΔΑ για προστασία του δικαιώματος στη ζωή.

⁴⁴ Για την έννοια της προσωπικότητας βλ. *Γεωργιάδη Α.*, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σελ 146 και 149-150 επίσης *Αγαλοπούλου Π.*, Βασικές έννοιες αστικού δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003, σελ 56-57.

αχρηστία την κατοχύρωση του δικαιώματος στην προσωπικότητα, αν τυχόν παρίστατο ανάγκη ποτέ για θέσπισή του. Τουναντίον, η ανάγκη ανάπτυξης της προσωπικότητας του ατόμου συνάδει, συμβαδίζει, ακριβώς με θετικές ενέργειες, οι οποίες δεν θα υλοποιούνται ποτέ αν δεν προασπιζόταν το δικαίωμα στην ελευθερία. Το σημείο αυτό δύναται να ορισθεί και ως κεντρικός άξονας περί του οποίου περιστρέφεται η όλη προβληματική που εδώ εξετάζεται.

Προκύπτει ξεκάθαρα το εξής ερώτημα: από τη στιγμή που ο άνθρωπος είναι φορέας του δικαιώματος στη ζωή, την οποία διαχειρίζεται κατά το δοκούν μιας και απολαμβάνει και το ειδικότερο δικαίωμα ανάπτυξης της προσωπικότητας υπό το πλαίσιο της απολύτου ελευθερίας, τηρουμένων πάντα των απαραίτητων περιορισμών ειδάλως θα γινόταν λόγος για καθεστώς πλήρους αναρχίας, τι θα τον εμπόδιζε από το τερματίσει όποτε αυτός κρίνει σκόπιμο τη ζωή του⁴⁵; Με μία γρήγορη απάντηση θα μπορούσε ο καθένας να απαντήσει ότι προφανώς και τίποτε δεν εμποδίζει τον (πάσχοντα από ανίατη ασθένεια) άνθρωπο να απαιτήσει την θανάτωσή του μιας και ως απολύτως αυτεξούσιος δύναται να ορίσει την τύχη του.

Μια θετική απάντηση θα μπορούσε να γίνει κατ' αρχήν αποδεκτή, αναλογιζόμενος κανείς ότι ο άνθρωπος, από τη στιγμή που είναι υποκείμενο των ανωτέρω διαπλεκόμενων δικαιωμάτων, μπορεί να επιδεικνύει και την απορρέουσα από αυτά αυτονομία, τόσο στην δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα, λαμβανομένων υπόψη πάντα των όποιων τιθέμενων, σε κάθε έννομη τάξη, περιορισμών, κατά την αυτόβουλη ενάσκηση των δραστηριοτήτων. Συνεκδοχικά, η προαναφερθείσα αυτονομία, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος, ότι προσομοιάζει με την κατά *Immanuel Kant* νοούμενη αρχή της αυτονομίας, κατά την οποία το άτομο αναπτύσσοντας αυτόνομη ηθική, απαλλάσσεται από την επιβολή της εκκλησιαστικής αυθεντίας⁴⁶. Η επίκληση μάλιστα της προσέγγισης της καντιανής αρχής θα οδηγούσε στην πεποίθηση ότι θα δικαιολογείτο ηθικά και άρα νομικά, η παροχή δυνατότητας σε ένα βαριά πάσχοντα, κατά την ιατρική επιστήμη, να επιζητήσει την θανάτωσή του, αφού θα αποτελούσε προσωπική του επιλογή, στα πλαίσια απόλαυσης της ουσίας των δικαιωμάτων, υπό την επικουρία της αρχής της αυτονομίας. Κάτι τέτοιο όμως μάλλον θα ήταν εσφαλμένο.

Ο λόγος που κρίνεται ως εσφαλμένη μια τέτοια θεώρηση εστιάζεται στην εκτίμηση ότι δεν είναι δυνατή η κατοχύρωση, αντίστοιχου με το δικαίωμα στο ζωή, «δικαιώματος» στον θάνατο⁴⁷. Προς επεξήγηση της ανωτέρω θέσης αρκεί να αναφερθούν τα ακόλουθα:

⁴⁵ Ο λόγος γίνεται για πάσχοντα από ανίατη ασθένεια σε τελική φάση, λίγο πριν την θανατηφόρο έκβαση και εξετάζεται η περίπτωση εφαρμογής άμεσης ενεργητικής ευθανασίας, καθώς για τα άλλα είδη, όπως θα φανεί κατωτέρω, δεν παρατηρούνται νομοθετικές αγκυλώσεις.

⁴⁶ Βλ. σχετικώς στο συλλογικό τόμο *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, όπ.π., Πέτρου Ι., «Η ελευθερία του ανθρώπου και τα ηθικά προβλήματα του τέλους της ζωής», σελ. 66-67.

⁴⁷ Δεν πρέπει να λησμονείται πως οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες (Χριστιανισμός, Ισλάμ, Ιουδαϊσμός) είναι κατά της ευθανασίας ή όποιας μορφής υποβοήθησης σε αυτοκτονία καθώς και κατά της αυτοκτονίας. Βλ. σχετικώς στο συλλογικό τόμο *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, όπ.π., Ζιάκα Α., «Ευθανασία, θρησκείες και πολιτισμοί», σελ. 20-22 καθώς επίσης και συλλογικό τόμο *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ο νέος κώδικας ιατρικής δεοντολογίας,

Ακόμη και ο *Kant*, καίτοι υπέρμαχος της αρχής της αυτονομίας, αποδοκιμάζει με το πλέον ξεκάθαρο τρόπο, ως ηθικά ανεπίτρεπτη, κάθε είδος δραστηριότητας που μπορεί να επιφέρει, ως συνέπεια, κάθε φθορά της ανθρώπινης ζωής που οδηγεί στην αφαίρεση αυτής, είτε από το ίδιο τον άνθρωπο είτε ακόμα και από άλλο. Σε αυτήν επομένως την περίπτωση, μπορούν να ενταχθούν όλες οι περιπτώσεις που περιγράφηκαν ως υποβοήθηση σε αυτοκτονία⁴⁸.

Κατά τον *Kant*, η ανθρώπινη ύπαρξη και η φυσική υπόσταση αποτελούν υπέρτατο αγαθό και επομένως αυτοσκοπό για κάθε άτομο, χωριστά και εν τέλει για την κοινωνία συλλογικά. Ερμηνεύοντας κάποιος τις *κατηγορικές αυτές προσταγές* του *Kant* θα διαπίστωνε ότι ο ίδιος ο θιασώτης της αρχής της αυτονομίας, κατά τη δράση του ανθρώπου, ως προς τη διάπλαση της ατομικής του ηθικής, θέτει φραγμούς και όρια, που συνίστανται στην απόλυτη προστασία και στο σεβασμό της αξίας της ζωής ως υπέρτερου σκοπού.

Εν συνεχεία, η υποθετική κατοχύρωση του «δικαιώματος» στον θάνατο ουσιαστικά θα ανέτρεπε το μεγαλύτερο μέρος των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που συστηματοποιούνται στο corpus ενός καταστατικού χάρτη αλλά και το πνεύμα της κατοχύρωσης των δικαιωμάτων αυτών. Μια τέτοια άποψη επαληθεύεται πολύ απλά, αν σκεφτεί κανείς ότι η «προάσπιση» ενός τέτοιου «δικαιώματος» (στο θάνατο), ακυρώνει όλες τις πρόνοιες σχετικά με το δικαίωμα στη ζωή και τις ειδικότερες παραμέτρους που προκύπτουν. Η άσκηση (ή ακόμα και η πιθανότητά της) του «δικαιώματος» στον θάνατο, από τον φορέα του, ουσιαστικά, θα μετάλλασσε σε γράμμα κενό το κανονιστικό περιεχόμενο κάθε θεμελιώδους δικαιώματος, αλλά και όλων των θεσμών που θεσπίστηκαν και λειτουργούν με βασική αποστολή την προάσπιση της ανθρώπινης ζωής, αξιοπρέπειας και υπόστασης⁴⁹.

Ως καταληκτικό συμπέρασμα της ενότητας αυτής δύναται να εξαχθεί το εξής: το δικαίωμα στη ζωή αποτελεί απόλυτο και αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα το οποίο συνιστά θεμελιώδες στοιχείο της ύπαρξης του ατόμου. Συνδυαστικά δε, με άλλα, εξίσου σημαντικά, ειδικότερα δικαιώματα που πηγάζουν από το δικαίωμα στη ζωή, διαμορφώνεται ένα πλέγμα δικαιωμάτων με αρμονική δομή, που τόσο το άτομο όσο κυρίως και η κοινωνία, οφείλουν να σέβονται και να απολαμβάνουν στα συνταγματικώς και νομοθετικώς τιθέμενα όρια, διαθέτοντας παράλληλα και την αξίωση από την συντεταγμένη και λαοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτειακή εξουσία να προασπίζεται. Συνεπώς, δεν θα πρέπει να κρίνεται συνταγματικώς ανεκτή οποιαδήποτε απόπειρα ανατροπής της θεσμικής ισορροπίας,

Εκδόσεις Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, *Πέτρον Ι.*, «Ιατρική φροντίδα και κοινωνία, κοινωνιολογική θεώρηση του νέου Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας», σελ. 54-56.

⁴⁸ Βλ. σχετικώς *Kant I.* (μετ. Τζαβάρα Γ.), Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984, σελ 73 και 82-84.

⁴⁹ Βλ. σχετικώς *Τσαϊτουρίδη Χ.*, όπ.π., Κεφ. Δ'.

διά της θέσπισης «δικαιωμάτων» που ευθέως αντιτίθενται στο πνεύμα των λοιπών κατοχυρωμένων δικαιωμάτων.

V. Η επίδραση της σχέσης φυσικού και θετικού δικαίου στην υποβοηθούμενη αυτοκτονία.

Ένα τέτοιο θέμα, όπως η υποβοήθηση σε αυτοκτονία, είναι φυσικό και επόμενο όπως έχει και ανωτέρω επισημανθεί να χρήζει περαιτέρω αναλύσεων με ηθικές προεκτάσεις, οι οποίες να μην αποκρυσταλλώνονται εντός των διατάξεων κάποιων κανόνων δικαίου ή να μην λαμβάνονται υπόψη κατά την θέσπιση τους, αλλά να επιδρούν στην ψυχосύνθεση των ανθρώπων και εν τέλει να συνδιαμορφώνουν κοινωνικές συμπεριφορές, συλλογικές αξιακές ταυτότητες και σχέσεις, από τις οποίες, κατά την μετεξέλιξή τους, να εκρέουν κοινώς αποδεκτές αρχές που αντανακλούν αισθήματα δικαιοσύνης, ελευθερίας ως προς την επιλογή, ισότητας στην επιλογή, αυτοδιάθεσης του ανθρώπου κόν.

Πιο συγκεκριμένα, αναμένεται να διερευνηθεί: πρώτον αν και κατά πόσο καθίσταται εφικτό οι γενικές και αφηρημένες αυτές αρχές, οι οποίες προφανώς και δεν έχουν καμία δεσμευτικότητα, μιας και δεν πηγάζουν από κανένα νομοθετικό κείμενο, μπορούν να θεωρηθούν ως έχουσες «ισχύ» φυσικού δικαίου και κατά δεύτερον αν δύναται να λάβουν την μορφή κανόνων του θετικού δικαίου τιθέμενες τμήμα της εννόμου τάξεως.

Η διάκριση μεταξύ φυσικού και θετικού δικαίου απασχόλησε την νομική και φιλοσοφική σκέψη από πολύ νωρίς. Πρώτος ο *Αριστοτέλης* διέκρινε «το δίκαιο της πόλεως» μεταξύ φυσικού και θετικού δικαίου, χαρακτηρίζοντας, το πρώτο ως «πανταχού την ίδιαν δύναμιν», ενώ το δεύτερο ως «ενδιαφέρον» όταν τεθεί σε ισχύ⁵⁰. Ο σταγειρίτης φιλόσοφος απέδωσε, συνεπώς, μεγαλύτερη σημασία στις αρχές του φυσικού δικαίου αφενός επειδή θεωρούσε ότι οι «πρόνοιες» του ή καλύτερα οι επιταγές του δεσμεύουν τον άνθρωπο όπου και αν αυτός βρίσκεται αφετέρου δε, επειδή το περιεχόμενο των προσταγών είναι ανεξάρτητο από τις επιθυμίες του ατόμου, προσδίδοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια επιπλέον ποιοτική υπεροχή. Ποιοτική υπεροχή που συνίσταται στην φυσική προέλευση των κανόνων και άρα στην αντικειμενικότητα στην αξιοκρατία στην ισότητα κτλ έναντι του υποκειμενισμού που διακρίνει τους λοιπούς τιθέμενους κανόνες δικαίου, ως έργο των ανθρώπων..

Πολύ κοντά στην αριστοτελική διάκριση περί δικαίου βρίσκεται και η διάκριση του *Θωμά Ακβινάτη* ο οποίος διακρίνει το δίκαιο σε **i**) αιώνιο (*jus aeternum*) το οποίο εκπηγάει από την θεία σοφία, με βασικά του χαρακτηριστικά την διαχρονικότητα αλλά και την ακαταληψία από τον ανθρώπινο νου καθότι ο τελευταίος θεωρείται πεπερασμένος, **ii**) το φυσικό (*jus naturale*) το οποίο είναι πολύ κοντά στην προσδοθείσα από τον *Αριστοτέλη* έννοια για το φυσικό δίκαιο, με την επιπλέον όμως

⁵⁰ Βλ. *Αριστοτέλους*, Ηθικά Νικομάχεια, 1134.

επισημάνση ότι το φυσικό δίκαιο αποτελεί τμήμα του αιώνιου δικαίου και συνιστά το μέρος αυτός το οποίο γίνεται καταληπτό από τον άνθρωπο και τέλος **iii**) το ανθρώπινο δίκαιο (*jus humanum*), το οποίο αποτελεί, σε αδρές γραμμές, το θετικό δίκαιο⁵¹. Και σε αυτή την διάκριση παρατηρείται ότι στο φυσικό δίκαιο αποδίδονται ιδιότητες υπέρτερες του θετικού δικαίου, ως προερχόμενου από το αιώνιο δίκαιο δηλαδή πηγάζον από την θεία βούληση, η οποία στην σύγχρονη εποχή μπορεί να αντικατασταθεί με ό,τι ο καθένας ορίζει ως υπέρτερη, ανώτερη δύναμη.

Εξάλλου, αυτό το οποίο ενδιαφέρει εν προκειμένω είναι η διαπίστωση, ότι το φυσικό δίκαιο υπερέχει του θετικού δικαίου, ως δικαίου που εμπεριέχει κανόνες θεϊκούς, ηθικούς ή σε κάθε περίπτωση υπέρτερους των αντίστοιχων που ενσωματώνονται στο θετικό δίκαιο, ως αποτελέσματα ανθρώπινης δραστηριότητας και που σε τελική ανάλυση ασχολούνται με το δίκαιο *de lege ferenda* και όχι *de lege lata* δηλαδή όπως θα έπρεπε να είναι και όχι όπως πραγματικά είναι⁵².

Αντιθέτως, οι υπέρμαχοι του θετικισμού⁵³ προκρίνουν κατά κύριο λόγο το δίκαιο όπως αυτό έχει τεθεί σε ισχύ και αποτελεί πια αναπόσπαστο κομμάτι της εθνικής νομοθεσίας ή αλλιώς της έννομη τάξης. Κομβικό σημείο στην θεωρία περί θετικού δικαίου κατέχει η διαδικασία θέσπισης ενός κανόνα, λόγω του ότι η διαδικασία αυτή συνεπάγεται και την βασική προϋπόθεση για την σύσταση του θετικού δικαίου.

Ειδικότερη ποιοτικής υφής, εν συνεχεία, και προϋπόθεση για την θέσπιση ενός κανόνα δικαίου, ως τμήματος του θετικού δικαίου κάθε ευνομούμενης πολιτείας, αποτελεί η ακολουθούμενη διαδικασία θέσπισης του κανόνα δικαίου να προβλέπεται, να ρυθμίζεται και εν ολίγοις να κατοχυρώνεται από τον θεμελιώδη νόμο (*Grundnorm*⁵⁴ κατά *H. Kelsen* ή αναγνωριστικός κανόνας κατά *H.L.A.Hart*⁵⁵) του κράτους και να πραγματώνεται από τα αρμόδια κατά περίπτωση και οπωσδήποτε κατά πολίτευμα θεσμικά όργανα.

Για τους ακραιφνείς θετικιστές, το μόνο που έχει αξία και σημασία δεν είναι άλλο από την πιστή, *verbatim et literatim*, εφαρμογή του νόμου, ώστε να είναι νόμιμη, έγκυρη και πραγματική η θέσπιση νέου κανόνα δικαίου και επομένως να διαθέτει την απαιτούμενη ισχύ για την τοποθέτηση τού στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου κάθε έννομης τάξης.

Έχοντας πραγματοποιηθεί μια πολύ σύντομη αναφορά σχετικά με το θεματικό περιεχόμενο και τη δυστάμενη θέση της νομικής επιστήμης τόσο επί του φυσικού όσο και επί του θετικού δικαίου είναι δυνατή πλέον η απάντηση στο δύο βασικά ερωτήματα που ετέθησαν στην αρχή της παρούσας ενότητας.

⁵¹ Βλ. σχετικώς *Σούρλα Π.*, *Justi atque injusti scientia*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σελ. 70.

⁵² Βλ. σχετικώς *Αιμιλιανίδη Α.*, *Η υπέρβαση του κυπριακού συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006, σελ. 5.

⁵³ Όπως *H. Kelsen*, *O. Holmes*, *J. Raz* (The concept of a legal system).

⁵⁴ *Kelsen H.*, *General theory of law and state*, Russell and Russell, Νέα Υόρκη 1961, σελ. 5-7.

⁵⁵ Για την κατά *H.L.A. Hart* διάκριση των κανόνων σε πρωτογενείς και δευτερογενείς βλ. *Αιμιλιανίδη Α.*, *όπ.π.*, σελ. 11-14.

Αρχικά λοιπόν, οι θεμελιώδεις αρχές της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της αυτοδιάθεσης και αυτονομίας του ατόμου κτλ σαφώς και αποτελούν και θεμελιώδεις αρχές διαχρονικά του φυσικού δικαίου λόγω του ότι ο σεβασμός και η κατοχύρωση τέτοιων βασικών δικαιωμάτων αποτέλεσαν και αποτελούν σταθμικό κριτήριο για την δημοκρατική οργάνωση και δομή μιας πολιτείας και κατ' επέκταση για την πρόοδο και τον πολιτισμό μίας κοινωνίας. Ας μην παροράται παράλληλα, ότι η προάσπιση αυτών των θεμελιωδών δικαιωμάτων απέτελεσαν διακύβευμα μεταξύ κρατικής εξουσίας και πολιτών θέτοντας σε αμφισβήτηση πολλές φορές εξουσιαστικές δομές αλλά ακόμα και την νομιμοποίηση ενάσκησης της κρατικής εξουσίας.

Αποτέλεσμα των συνεχών αυτών διεκδικήσεων, εκ μέρους των πολιτών, για ισχυροποίηση των δικαιωμάτων αυτών και εν τέλει θωράκισής τους δεν ήταν άλλη από την ευρεία κατάκτηση τους μέσω της θεσμοθέτησής τους. Η θεσμοθέτηση αυτή, τηρουμένων πάντων των αναλογιών ανά συνταγματική τάξη, σήμανε και την μετεξέλιξή τους από αρχές φυσικού δικαίου σε τμήμα του θετικού δικαίου κάθε κράτους δικαίου.

Αυτή η διευκρίνιση οδηγεί στην απάντηση ότι οι βασικές αρχές όπως εξετέθησαν, προ πολλού αποτελούν σε προηγμένες συνταγματικά έννομες τάξεις μέρος του θετικού δικαίου. Προσαρμόζοντας όμως, όπως ήταν και η ουσία του ζητούμενου, την ερώτηση στην θεματική της παρούσας μελέτης, αν δηλαδή οι αρχές αυτές δίνουν την δυνατότητα εφαρμογής και θέσπισης της δυνατότητας υποβοήθησης σε αυτοκτονία, τότε η απάντηση παραλλάσσεται.

Δεν είναι αντικείμενο της παρούσας μελέτης, το αν στη κοινωνία υφίστανται όντως οι αρχές αυτές συνδεδεμένες με το θέμα της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας καθώς κάτι τέτοιο απαιτεί *ad hoc* κοινωνική έρευνα ποσοτικών και ποιοτικών μεταβλητών. Σε υποθετική περίπτωση όμως που διαπιστωνόταν η διαμόρφωση μιας τέτοιας συλλογικής ταυτότητας ηθικών αρχών και αξιών που εδραιωνόταν για ένα χρονικό διάστημα με συνέχεια και διάρκεια, καταλήγοντας ακολούθως στην διατύπωση βασικών αρχών που θα αποδέχονταν την υποβοηθούμενη αυτοκτονία ως δίκαιη επιλογή ενός ασθενούς που δεν αντέχει την βάσανο της επιθανάτιας αγωνίας, τον πόνο κτλ, τότε θα παρίστατο η ανάγκη να ενεργοποιηθεί ο φορέας της νομοθετικής εξουσίας. Η ενεργοποίησή του αυτή θα απαιτούσε ουσιαστικά και απάντηση σε ένα επιγενόμενο αίτημα (*demand*) της κοινωνίας προς ρύθμιση του συγκεκριμένου ζητήματος που θα υπέκρυπτε διάσταση μεταξύ φυσικού και θετικού δικαίου.

Με την απάντηση στο πρώτο ερώτημα που διατυπώθηκε κατ' ουσία εισάγεται και η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα αναφορικά με το αν δύναται να «μεταφερθούν» αρχές του φυσικού δικαίου στο θετικό δίκαιο. Η απάντηση είναι σαφώς πιο απλή και αδιαμφισβήτητα πρέπει να είναι θετική. Προς ενίσχυση αυτής δύναται να αναφερθεί η ιδεατή θεώρηση του φυσικού δικαίου, που δίνεται από τον *Thomas Hobbes*, σύμφωνα με την οποία το θετικό δίκαιο θα πρέπει να συμμορφώνεται σε γενικές

γραμμές, έστω και μη δεσμευτικά, με τις αρχές του φυσικού δικαίου⁵⁶. Σε περίπτωση δηλαδή που όντως γίνεται αποδεκτή, υπό τους όρους και τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης αρχών φυσικού δικαίου, η υποβοηθούμενη αυτοκτονία τότε οι αρχές αυτές θα πρέπει βάσει της ανωτέρω θεώρησης του *Hobbes* να τύχουν νομοθετικής επεξεργασίας και ρύθμισης (ως τέτοιο παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί η περίπτωση της Ολλανδίας⁵⁷).

VI. Κωδικοποίηση συμπερασμάτων – Προτάσεις.

Έχοντας εξεταστεί και διασαφηνισθεί εννοιολογικά, με την αρωγή ως μοντέλων ανάλυσης, σχετικών διατάξεων του ελληνικού και κυπριακού ΠΚ, όλες οι περιπτώσεις εκείνες που μπορούν τεθούν υπό την έννοια «υποβοήθηση σε αυτοκτονία» ή «ευθανασία» υπό την γενική της εκδοχή, όπως προσδιορίστηκε σε οικεία ενότητα του παρόντος, έχοντας προσεγγισθεί φιλοσοφικά θεμελιώδεις νομικές σχέσεις (δικαίωμα στη ζωή και «δικαίωμα» στον θάνατο) αλλά και τέλος έχοντας αναλυθεί το συγκρουσιακό πλαίσιο θετικού-φυσικού δικαίου, εντός του οποίου δύναται να δικαιολογηθεί, κατ' αρχήν ηθικά και ακολούθως νομικά, η διαδικασία της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, κρίνεται ως κατάλληλη η στιγμή να αναφερθούν, εν συντομία, αξιολογικά χαρακτηριστικά, υπέρ και κατά της εφαρμογής της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας.

Ως στοιχεία δικαιολόγησης, από τους υπέρμαχους της θέσπισης της δυνατότητας της (ιατρικής) υποβοήθησης σε αυτοκτονία, θα μπορούσαν να αναφερθούν τα εξής: η αξιοπρέπεια στον θάνατο, η σκληρή φύση του θανάτου που προκαλεί συναισθήματα φόβου σε κάθε άνθρωπο κατά την διάρκεια έλευσής του, η αποφυγή πόνων, η ολοκλήρωση κύκλου ασθένειας, η επίσπευση μοιραίου άρα και σύντμηση του χρόνου ταλαιπωρίας ασθενούς και συγγενών του, η αυτονομία του ασθενούς, η μείωση του κόστους (λ.χ. νοσήλια, φαρ/κη αγωγή) κ.ά.. Είναι όμως σαφές πως πολλά από αυτά, όπως έχει εξετάσθηκε σε οικείες ενότητες του παρόντος, αντιτίθενται σε θεμελιώδεις αρχές της νομικής κατοχύρωσης της ανθρώπινης και εν γένει φυσικής υπόστασης.

Αντιθέτως, στα στοιχεία με αρνητικό πρόσημο θα μπορούσαν, μεταξύ άλλων, να συγκαταλεχθούν και τα εξής: το απόλυτο δικαίωμα στη ζωή, η πιθανότητα πλάνης του ιατρού, η εσφαλμένη ιατρική διάγνωση, ο υπέρμετρος οίκτος (ανθρώπινος παράγων), οι περιπτώσεις αιφνίδιας ανάκαμψης, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις (ιατρού, ασθενούς αλλά και της κρατούσας σε κάθε κοινωνία θρησκείας), οι κοινωνικές αντιλήψεις και προκαταλήψεις, η υποχρέωση και ευθύνη ιατρού να προβεί σε θεραπεία ασθένειας κτλ.

⁵⁶ Βλ. Σούρλα Π., όπ.π., σελ. 72-73 καθώς και Αιμιλιανίδη Α., όπ.π., σελ. 7-8.

⁵⁷ Βλ για νομικό καθεστώς υποσημ. 33 παρόντος.

Κάνοντας μια συνολική επισκόπηση, προκύπτει ότι τα ποινικά συστήματα, που αντανakλούν κυρίαρχες φιλοσοφικές θεωρίες και κοινωνιολογικούς συσχετισμούς, των περισσότερων κρατών, επιφυλάσσουν, έναντι της άμεσης ενεργητικής ευθανασίας, μια μάλλον αποδοκιμαστέα στάση, όπως εξάλλου ο ελληνικός και ο κυπριακός ΠΚ⁵⁸.

Η στάση όμως μέρους της νομικής και ιατρικής επιστήμης δεν φαίνεται να είναι το ίδιο κατηγορηματική και απόλυτη, σε περιπτώσεις ιατρικά υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, που προσομοιάζουν με ό,τι οριοθετήθηκε και προσδιορίστηκε, ως έμμεση ενεργητική αυτοκτονία [βλ. παρ. 1 άρ. 29 Ν. 3418/2005⁵⁹ (ΚΙΔ)] ή ακόμα και ως παθητική αυτοκτονία (σε πιο ακραίες περιπτώσεις). Ο λόγος της μη ξεκάθαρης διατύπωσης αρνητικής στάσης, έναντι των προαναφερθεισών μορφών, έγκειται στο γεγονός ότι εντοπίζεται, και ορθώς κατά την προσωπική άποψη του υπογράφοντος το παρόν κείμενο, ένα εξισορροπητικό σημείο μεταξύ αφενός δικαιώματος στην ζωή και αφετέρου, εννοείται όχι «δικαιώματος» στον θάνατο, της αποφυγής του πόνου ή του βασανιστηρίου, έως ότου συμβεί το μοιραίο το οποίο κρίνεται ως αναπόφευκτο.

Πράγματι, στις περιπτώσεις της έμμεσης ενεργητικής ή έστω παθητικής ευθανασίας, ο ιατρός δεν προβαίνει σε θετικές ενέργειες τερματισμού της ζωής του ασθενούς. Τουναντίον, προβαίνει σε θετικές ενέργειες που κρίνονται, από την ιατρική επιστήμη, ως οι πλέον ενδεδειγμένες για την «ανακούφιση»⁶⁰ του ασθενούς από τους πόνους, ακόμη και αν αυτό έχει ως τελικό αποτέλεσμα την επίσπευση της κατάληξής του, που αυτή ασφαλώς θεωρείται βέβαιη, αμετάκλητη, μη αναστρέψιμη και σε κάθε περίπτωση άμεση. Αυτές οι ενέργειες του ιατρού καθίσταται ξεκάθαρο ότι σε καμία περίπτωση δεν θα ήταν αρκετές να στοιχειοθετήσουν το κακούργημα της ανθρωποκτονίας από πρόθεση.

Το ζήτημα το οποίο θα μπορούσε στην συνέχεια όμως εκ νέου να τεθεί σχετίζεται με το αν οι ενέργειες του ιατρού περί ανακουφιστικής αγωγής, προσβάλλουν την ουσία του δικαιώματος στη ζωή ή της προσωπικότητας. Η απάντηση στην περίπτωση αυτή αναγκαστικά θα απομακρυνόταν από μια εδρασμένη σε θεωρητικές αναλύσεις απάντηση, όπως παρατέθηκε προηγουμένως για την τέλεση γενικώς της πράξεως της ευθανασίας ή της υποβοηθούμενης αυτοκτονίας, καθώς εδώ τόσο ο νομοθέτης

⁵⁸ Βλ. σχετικώς και απόφαση του αμερικανικού Supreme Court *Glucksberg v. Washington*, 1997 και απόφ. *Quill* στις οποίες αναφέρεται ότι δεν θα πρέπει να γίνεται λόγος για εφαρμογή άμεσης ενεργητικής ευθανασίας σε πολιτισμένες κοινωνίες.

⁵⁹ Αξίζει να σημειωθεί ότι στην ελληνική έννομη τάξη, ουσιαστικά, επιτρέπεται η τέλεση έμμεσης ενεργητικής ευθανασίας. Βλ. σχετικώς παρ. 1 άρ. 29, Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας (ΚΙΔ) Ν. 3418/2005: «...συμπαρίσταται στον ασθενή μέχρι το τέλος της ζωής του και φροντίζει ώστε να διατηρεί την αξιοπρέπειά του μέχρι το σημείο αυτό».

⁶⁰ Η αγωγή που ακολουθείται στην περίπτωση που περιγράφεται στην παρ. 1 άρ. 29 Ν. 3418/2005 χαρακτηρίζεται ως «ανακουφιστική αγωγή» (palliative care). Σχετικά με τον ορισμό της έννοιας βλ. «In Spring 1989, the EAPC published a definition of palliative care in its first newsletter, which was endorsed by the WHO in its document *Cancer Pain Relief and Palliative Care*. 16 More recently, a new, modified WHO definition has appeared: Palliative care is an approach that improves the quality of life of patients and their families facing the problems associated with life-threatening illness, through the prevention and relief of suffering by means of early identification and impeccable assessment and treatment of pain and other problems, physical, psychosocial and spiritual». Βλ. σχετικώς *EAPC Ethics Task Force*, Euthanasia and physician-assisted suicide: a view, στις διευθύνσεις <http://www.eapcnet.org/about/definition.html> και <http://www.who.int/dsa/cat98/can8.htm#Palliative%20Care> (ανάρτηση 24/1/2003).

όσο και ο εφαρμοστής του δικαίου, θα έπρεπε να προβούν σε εξατομίκευση κάθε περίπτωσης και στάθμιση αφενός μεν του δικαιώματος στην ζωή αφετέρου δε της ποιότητας της ζωής του, η οποία εκτυλίσσεται στα τελευταία της στάδια, υπό το αφόρητο βάρος της γνώσης ή ακόμα και συναίσθησης του επερχόμενου θανάτου. Ας μην λησμονείται εξάλλου ότι στις περιπτώσεις έμμεσης ενεργητικής ευθανασίας δεν υπάρχει αντικειμενική πράξη προσβολής των δικαιωμάτων.

Για την αποδοχή συνεπώς, της πραγμάτωσης αυτής της μορφής υποβοήθησης σε αυτοκτονία κατ' ουσία θα έπρεπε νομοθετικά να προβλέπονται με σαφήνεια για την αποφυγή παρερμηνειών οι εξής προϋποθέσεις: το ανίατο της ασθένειας του πάσχοντος, η είσοδος του ασθενούς στο τελικό στάδιο, η ύπαρξη αφόρητων πόνων ή γενικώς ψυχοσωματικού άλγους εξαιτίας της πάθησης (βλ. σχετικά Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, *UNESCO*, 2005, άρ. 3-6), η έγγραφη συναίνεση (βλ. σχετικά Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και τη Βιοϊατρική, *Σύμβαση Οβιέδο 1997*⁶¹, ενώ τέλος η εξέταση του ασθενούς από επιτροπή ιατρών του δημοσίου θα προσέδιδε περισσότερη ασφάλεια σχετικά με την κατά περίπτωση κρινόμενη περίπτωση.

VII. Επίλογος.

Κλείνοντας τη παρούσα μελέτη, διαπιστώνει εύκολα κάποιος ότι κεντρική θέση προς εξέταση κατείχε το δίπολο ζωή-θάνατος. Η ιδέα του θανάτου σε κάθε έμβιο ον, είτε συνειδητά είτε ενστικτωδώς, προκαλεί συναισθήματα φόβου, τρόμου, απέχθειας και προξενεί την ανάγκη για διαφυγή από την εναγώνια και επισφαλή κατάσταση που οδηγεί στον θάνατο. Έτσι ο άνθρωπος μόλις συνειδητοποιεί ότι ολοκληρώνεται ο κύκλος της ζωής του ή καταλαβαίνει ότι πλησιάζει προς αυτήν την στιγμή, έντρομος, προσπαθεί να απομακρυνθεί από αυτή την στιγμή, επί ματαίω. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με όλους τους άλλους ζωντανούς οργανισμούς στους οποίους ενεργοποιείται το ένστικτο, απουσία συνειδητού ή υποσυνείδητου, όταν αντιλαμβάνονται το κίνδυνο, καταλαμβάνονται από φόβο ή από άλλα αισθήματα υπερδιέγερσης και αντιμετώπισης του επικείμενου κινδύνου.

Ο τρόμος ο οποίος κυριεύει όλους τους ζώντες οργανισμούς και κυρίως τους ανθρώπους, ως τους πλέον έλλογους, εν όψει των τελευταίων στιγμών της βαίνουσας προς ολοκλήρωση ζωής τους, δικαιολογείται λόγω της ουσίας της ίδιας της ζωής. Ουσία που δεν είναι άλλη από την ευχαρίστηση του ζειν, την βίωση όλων των συναισθημάτων κατά την εκτύλιξή της, της επίτευξης στόχων, της καταβολής προσπαθειών και κάθε τι που μπορεί να προσδώσει μοναδικότητα σε κάθε στιγμή της ζωής. Και το μέγιστο είναι κάθε στιγμή είναι ανεπανάληπτη.

Από την άλλη ο θάνατος θα πρέπει να ιδωθεί ως τελικό σημείο στην εξέλιξη της ανθρώπινης ζωής, ως ολοκλήρωση της πορείας, ως εκ τούτου *θα πρέπει να χαρακτηρίζεται ως τίποτε*,

⁶¹ Βλ. σχετικά κυρωτικό Ν. 2619/1998 (ΦΕΚ Α' 132/19/06/1998), κεφ. ΙΙ, άρ. 5-9 σχετικά με τη συναίνεση.

παρά μόνο αρνητικός. Εφόσον παραβλέπονται για λόγους οικονομίας της μελέτης οι όποιες θρησκευτικές δογματικές αντιλήψεις, για την μεταθάνατο ζωή, ο θάνατος δεν πρέπει να θεωρείται ούτε ευχάριστος ούτε δυσάρεστος, η μοναδική διάκριση που θα μπορούσε να γίνει νοητή και αποδεκτή είναι μεταξύ αρνητικού καλού και αρνητικού κακού θανάτου⁶².

Ο *Thomas Nagel* στη προαναφερθείσα θεώρηση περί θανάτου, ως αρνητικό κακό ορίζει την απώλεια όλων των χαρών της ζωής ενώ για τον προσδιορισμό της έννοιας αρνητικό καλό παραθέτει το παράδειγμα ενός εγκλωβισμένου σε καιόμενο κτίσμα πυροσβέστη, ο οποίος αν και είναι βέβαιο ότι εντός ολίγου θα απανθρακωθεί, αίφνης σκοτώνεται ακαριαία από την κατάρρευση ενός τοίχου. Κατά τον *Nagel* ο θάνατος του πυροσβέστη θεωρείται ως αρνητικό καλό καθώς δεν βίωσε σε όλη της την έκταση την επιθανάτια αγωνία μέχρις ότου απανθρακωθεί ζωντανός. Ίσως υπό αυτήν την οπτική και υπό την προϋπόθεση της ευρείας αποδοχής από τα μέλη της κοινωνίας, ως εναλλακτικής επιλογής, η υποβολή σε αυτοκτονία τύχει ευνοϊκότερης στάσης από την έννομη τάξη.

VIII. Βιβλιογραφία.

Νομοθετικές πηγές.

- Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), άρ. 2.
- Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας (ΚΙΔ) Ν. 3418/2005 (ΦΕΚ Α΄ 287/28.11.2005, άρ. 29).
- Κυρωτικός της Σύμβασης για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιοϊατρική Ν. 2619/1998 (ΦΕΚ Α΄ 132/19.6.1998), άρ. 5-9.
- Οικουμενική Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, *UNESCO*, 2005, άρ. 3-6.
- Ποινικός Κώδικας (ελληνικός), άρ. 15, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 299, 300, 301.
- Ποινικός Κώδικας (κυπριακός), άρ. 204, 205, 208, 211, 218.
- Σύνταγμα της Ελλάδας 1975/86/01/08, άρ. 2 §1, 5 §1, 5 §5, 7 §2.
- Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, άρ. 7 §1, 9.
- Termination of life on request and assisted suicide (review procedures) Act, (Ολλανδικός νόμος που ετέθη σε ισχύ την 01/04/2002), άρ. 2.

Βιβλιογραφία (μονογραφίες-συλλογικοί τόμοι).

⁶² Βλ. σχετικώς *Nagel T.* (Μιχαλοπούλου-Βεΐκου Χ.), Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα, Εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα 1989 σελ. 101-103.

- *Αγαλοπούλου Π.*, Βασικές έννοιες αστικού δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2003.
- *Αιμιλιανίδης Α.*, Η υπέρβαση του κυπριακού συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006.
- *Αλεξιάδης Α.-Δ.*, Εισαγωγή στο ιατρικό δίκαιο, Εκδοτικός Οίκος Μ. Δημόπουλου, Θεσσαλονίκη 1996.
- *Αναπλιώτου-Βαζαίου Ε.*, Καθημερινά Ιατρικά Προβλήματα., Έκδόσεις Ειρ. Αναπλιώτου-Βαζαίου, Αθήνα 1988.
- *Αριστοτέλους*, Ηθικά Ευδήμεια.
- *Αριστοτέλους*, Ηθικά Νικομάχεια.
- *Γεωργιάδης Α.*, Γενικές αρχές αστικού δικαίου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002.
- *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ευθανασία, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2007.
- *Δημοσιεύματα Ιατρικού Δικαίου και Βιοηθικής*, Ο νέος κώδικας ιατρικής δεοντολογίας, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2006.
- *Εταιρία Ελλήνων Δικαστικών Λειτουργών για τη Δημοκρατία και τις Ελευθερίες*, Ινστιτούτο Βιολογικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Εθνική Επιτροπή Βιοηθικής, Δίκαιο και Βιοηθική, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, 2007.
- *Καίσαρης Π.*, Περί της ευθανασίας, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999.
- *Κατρούγκαλος Γ.*, Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.
- *Kant I.* (μετ. Τζαβάρα Γ.), Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1984.
- *Κουτσελίνη Α.-Μιχαλοδημητράκη Μ.*, Ιατρική ευθύνη γενικά και ειδικά θέματα ιατρικής αμέλειας και ιατρικής ευθύνης, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1984.
- *Μαργαρίτης Μ.*, Ποινικός Κώδικας, ερμηνεία-εφαρμογή, Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2003.
- *Μπέκας Γ.*, Η προστασία της ζωής και της υγείας στον Ποινικό Κώδικα, Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2004.
- *Nagel T.* (Μιχαλοπούλου-Βεΐκου Χ.), Θεμελιώδη φιλοσοφικά προβλήματα, Εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα 1989.
- *Παπαχρίστος Θ.*, Ιατρική νομοθεσία, Εκδόσεις Π. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2009.

- Σούρλας Π., *Justi atque injusti scientia*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.
- Σπινέλλη Δ., Βασικά στοιχεία ποινικού δικαίου και ποινικής δικονομίας, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990.
- Χωραφάς Ν., *Ποινικό Δίκαιο*, Εκδοτικός Οίκος Π. Σάκκουλα, Αθήνα 1978.

Επιστημονική αρθρογραφία.

- Κατσαντώνης Α., Η ανθρωποκτονία εν συναινέσει κατά το Νέο Ποινικό Κώδικα, ΠοινΧρ Στ', σελ 237.
- Μαργαρίτης Μ., Η ευθανασία, Ελληνική Δικαιοσύνη, 2000, σελ. 1228.
- Τσαϊτουρίδης Χ., Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς, ΤοΣ 3/2002.
- Πρωτοπαπαδάκη Ε., Ευθανασία: ηθικοί προβληματισμοί, πρακτικά φιλοσοφικού συνεδρίου της Διεθνούς Επιστημονικής Εταιρείας Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας με θέμα: *Ηθική και Πολιτική*, Λεμεσός, 30-31/05/2008, σελ. 74-83.

Βιβλιογραφία – Αρθρογραφία (στην αγγλική και γερμανική).

- Amundsen D., The physician's obligation to prolong life: a medical duty without classical roots, the Hastings Center Report 1978, σελ. 23-26.
- Baker R.-McCullough R., What Is the History of Medical Ethics, Cambridge University Press, The Cambridge World History of Medical Ethics, (code: 978-0-521-88879-0).
- Binding K., Allowing the destruction of life unworthy of living: *Die Freigabe der Vernichtung Lebensunwerten Lebens*.
- Brock Dan., Voluntary active euthanasia, Contemporary readings in biomedical ethics, for worth, Harcourt, 2002, σελ. 337 επ.
- Derek Humphry, Tread carefully when you help to die, άρθρο στον ιστότοπο www.assistedsuicide.org, 01/03/2005.
- EAPC Ethics Task Force, Euthanasia and physician-assisted suicide: a view, <http://www.eapcnet.org/about/de@nition.html> και <http://www.who.int/dsa/cat98/can8.htm#Palliative%20Care> (ανάρτηση 24/1/2003).
- Edelstein E., *The Hippocratic Oath*, Baltimore 1943.

- *Groenhuijsen-Van Laanen F.*, Euthanasia in the broader framework of Dutch penal policies, National Report, Utrecht.
- *Kelsen H.*, General theory of law and state, Russell and Russell, Νέα Υόρκη 1961, σελ. 5-7.
- *Meyer-Steineg T.- Schonack G.*, Hippokrates, über Aufgaben und Pflichten des Arztes, Bonn 1913, σελ. 4.
- *Pickert K.*, A brief history of assisted suicide, Time, 03/03/2009.
- *Steinbock*, Physician assisted death: the state of the debate, 2006, σελ. 391.
- *Stuedel J.*, Der hippokratische Eid, Ciba-Zeischrift, 1957.

Μπακτή Τζιοβάννα, Θεοχαρόπουλος Δημοσθένης, Σημαιοφόρος Θεολόγος & Ματθόπουλος Δημήτρης, ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ: ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΙΟΤΙΚΗΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο όρος Ευθανασία πρωτόλεια εννοιολογικά αξιοποιήθηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο F. Bacon. Σημαίνει τον ανώδυνο θάνατο. Από τη στιγμή εκείνη έφερε στο προσκήνιο πολλές διαμάχες με αποτέλεσμα να πρέπει να αντιμετωπίσει πολλά στρατόπεδα με την πρωτιά να κατέχει η χριστιανική διδασκαλία, αφού κατ' αυτή μόνον ο Θεός δίνει και στερεί τη ζωή. Δεν δίνει θάνατο, στερεί ζωή.

Θάνατος, λοιπόν, είναι η στέρηση ζωής. Τι σημαίνει όμως ζωή; Και πότε αυτή σταματά για να φέρει το μεγαλύτερο φόβο των ανθρώπων, αλλά αναπότρεπτη κατάληξη όλων οργανισμών, το θάνατο; Μήπως ο φόβος αυτός έφερε την φιλοσοφικο-θεολογική αναζήτηση για την αθανασία της ψυχής, ως ελπίδα και αντιστάθμισμα της έννοιας του θανάτου;

Την ίδια στιγμή που η λαϊκή μας παράδοση διηγείται την μάχη του θαρραλέου Διγενή με τον Χάροντα, ταυτόχρονα ο Σόλωνας υποστηρίζει σθεναρά στον Κροίσο ότι, η ευτυχία κάποιου κρίνεται από το θάνατό του. Κατά τους αρχαίους ένας καλός θάνατος είναι το ύψιστο δώρο των Θεών προς τους ανθρώπους.

Το θέμα της ευθανασίας είναι έντονα περίπλοκο ζήτημα και εξετάζοντάς την κανείς, έρχεται αντιμέτωπος με πολυποίκιλα προβλήματα που ανήκουν σε περισσότερους από έναν χώρους.

Η ιατρική πρακτική, η νομική άποψη, η θεολογική αναζήτηση, η φιλοσοφική θεώρηση, η ηθική υπόσταση και τα συναισθήματα των ανθρώπων δημιουργούν διαστάσεις στις απόψεις, του κατά πόσον η ευθανασία είναι δικαίωμα κάποιου στο θάνατο η δικαίωμα κάποιου άλλου να σκοτώσει καθώς και εάν η πράξη αυτή κρίνεται μόνο από την πρόθεσή της, τη στιγμή που συμβαίνει.

Η ευθανασία αφορά την πιο κρίσιμη και οριακή στιγμή της ζωής μας. Το καθ' εαυτού ζήτημα που ενσκήπτει είναι, εάν υπάρχει το δικαίωμα να επιλέξουμε έναν αξιοπρεπή θάνατο, χωρίς να παρέμβει ο νόμος με τις διατάξεις του. Ο ίδιος νόμος, όμως, που μας το απαγορεύει και θέτει τη ζωή σαν καθήκον δικό μας και των γύρω μας, που οφείλουν να το διαφυλάξουν για λογαριασμό μας, αυτός επιτρέπει σε ζώα, φυτά και έμβρυα να πεθάνουν, εάν δεν μπορούν να ζήσουν και βασανίζονται. Μα, οι νόμοι και οι κανόνες δικαίου, γενικότερα, διαμορφώθηκαν από τους ανθρώπους, για τους ανθρώπους!

Εάν, όμως, ο Θεός ή η φύση μπορούν να δώσουν και να πάρουν ζωή, πως εμείς εκεί παρεμβαίνουμε; Είναι οι διανοητικές ικανότητες ενός ήδη γεννημένου ανθρώπου που τον καθιστούν ικανό και άξιο να

ζήσει; Εάν δηλαδή κάποιος έχει ανενεργείς τις πνευματικές του λειτουργίες, αλλά ενεργείς τις βιολογικές του, θεωρείται πλέον ζώο; Πως η φύση διαλέγει, αφού εμείς εμπλεκόμαστε; Είμαστε υποχρεωμένοι απέναντί της να βιώσουμε μέχρι τέλους το σκοπό που η ίδια έχει ορίσει, φέροντάς μας στη ζωή, ανεξάρτητα από τη βαθμίδα της φυσικής πυραμίδας που ανήκουμε;

Η μήπως εμπλέκονται τα συναισθήματα των γύρω μας και οι δικές τους συνειδήσεις, γύρω από το θέμα; Δίνουμε δικαίωμα αυτοκαθορισμού σε ανθρώπους που έχουν στερηθεί την αξιοπρέπειά τους ή δημιουργούμε φονιάδες; Μοιράζουμε καθήκοντα ή δικαιώματα;

Και όταν ο θάνατος και η ζωή είναι φυσικά φαινόμενα, γιατί η επίσπευση ή η αποφυγή του θανάτου γίνονται ηθικά διλήμματα;

Είναι η ευθανασία ένα ακόμη σκαλί του ανθρώπου να γίνει Θεός ή το δικαίωμά της να ασκείται υπό προϋποθέσεις, δώρο σε κάποιον που βασανίζεται και αναζητά αυτό που στερείται;

Έχει ο καθένας την επιλογή να ζήσει ή να πεθάνει σύμφωνα με τα δικά του κριτήρια;

ABSTRACT

Euthanasia semantically was applied for the first time by F. Bacon. It means painless death. Since that time, it brought about continuous debate among various think tanks. Christianity is one of those deeply involved in this debate, as it takes for granted that only Lord provides and deprives life. Lord does not provides death, deprives life.

Thus, death means cease of life. What does then life mean? When does it cease in order to unravel the widest human fear, the unavoidable outcome of all living organisms, death? Is it possible that this fear brought about the philosophic-theological quest over soul's immortality, as an expectation and counterbalance for death?

As long as our tales recite the fight of Digenes Akritas against Charon at the same time Solon thumps to Kroissos that one's happiness is judged by his death. For Ancient Greeks the utmost gift of Gods towards humans is a nice death.

Euthanasia is a complex issue. To deal with, we have to come across elaborate issues.

Medical practice, legal opinion, theological search, philosophical consideration, moral existence, as well as human emotions raise differences in the issue of whether euthanasia is someone's right to death, or somebody else's right to kill, and in the meantime whether such an action is only judged by its intension, at the moment it takes place.

Euthanasia deals with the most crucial moment of our life. Thus the issue that rises is whether we have the right to select a decent death without the intervention of law. The same legal orders that ban the above mentioned right and rise life as a duty not only of our own but of our surrounding too, that has to safeguard it on our behalf, these same orders permit to animals, plants and embryos to die in case they are unable to survive and are in trouble. Anyway, laws and legal orders, in general, have been set by humans for their own benefit.

Taking into account that either God or nature has the authority to provide or deprive life, then how can we intervene? Is mental ability of a born human the driving force enabling him capable of living? In case that someone is mentally inactive, but biologically active, could we consider him as a living organism? What are the selective criteria of nature as long as we are involved? Are we obliged to live to the far end nature has assigned us upon our birth, regardless our evolutionary status? Is it possible emotions and consciences of those surrounding us to be implicated in this issue? Do we give the right of self-determination to those that have lost their dignity or do we sire murders? Do we issue duties or rights?

Why death's speeding up or avoidance to become moral dilemmas as long as death and live being natural phenomena? Is euthanasia another human step in his desire to become God, or the right to be conditionally executed, a present to someone in agony who seeks something he is deprived?

Have we the option to live or die according to our own criteria?

Λέξεις κλειδιά: Ευθανασία, Ηθικά Διλήμματα

Keywords: Euthanasia, Ethical Dilemmas

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο θάνατος ως έννοια, ως μοιραία και αναπότρεπτη κατάληξη της ανθρώπινης ύπαρξης, δεν γίνεται αντιληπτός από την αρχή της ζωής. Το παιδί, στα πρώτα του χρόνια, δεν μπορεί να συλλάβει την έννοια του θανάτου. Το τρομακτικό γι' αυτό είναι ο αποχωρισμός ή η απώλεια. Ακόμη και ο μικρός σε διάρκεια αποχωρισμός, μπορεί να πάρει διαστάσεις καταστροφικές.

Ο άνθρωπος, το ανθρώπινο είδος, - από τις πρώτες ακόμη φάσεις της εξέλιξης του - θα συλλάβει την έννοια του θανάτου. Με τα πρώτα γνωρίσματα του ψυχισμού, δηλ. τα σύμβολα, τη μαγική σκέψη, το άγχος, τη μεταφυσική ενασχόληση, τη σχέση ζωής και θανάτου, αυτός είναι εκεί, παρών. Βασική έγνοια και μέλημα όλων των θρησκειών, πρωτόγονων και εξελιγμένων είναι ο θάνατος. Τρομακτικός, αδυσώπητος, αναπόφευκτος. Παρ' όλα αυτά θα πρέπει να σημειωθεί ότι προϋπόθεση για τη ζωή είναι ο θάνατος. Θα πρέπει να αναλογιστούμε πως αν

δεν υπήρχε ο θάνατος θα ήταν αδύνατη η υποστήριξη της ζωής στη γη. Βασικό στοιχείο στο σημείο αυτό αποτελεί το γεγονός ότι η φέρουσα ικανότητα του γήινου οικοσυστήματος είναι πεπερασμένη. Για να μπορέσει να διατηρηθεί το οικοσύστημα, χωρίς να καταρρεύσει, πρέπει κάθε οργανισμός που θα εμφανιστεί κάποια στιγμή, δηλαδή θα γεννηθεί, κάποια επόμενη στιγμή να αποχωρήσει από αυτό. Η αποχώρηση αυτή δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο θάνατός του και η αποσύνθεσή του στα εξ'ων συνετέθη, έτσι ώστε τα πρωταρχικά υλικά να αξιοποιηθούν για την υποστήριξη της ζωής ενός άλλου οργανισμού.

Ρίχνοντας μια φευγαλέα ματιά στο παρελθόν, θα διαπιστώσουμε ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούν ότι ο καλός θάνατος ήταν ανέκαθεν προνόμιο που εδίδετο από τους θεούς. Επί παραδείγματι, ο Σόλων ο Αθηναίος, όταν ερωτήθηκε από τον Κροίσο, στην αυλή του, ποιους θεωρούσε τους πλέον ευτυχισμένους ανθρώπους στη ζωή, μεταξύ των πρώτων που ονόμασε ήταν ο Κλέοβις και ο Βίτων. Τα δύο δηλαδή αδέρφια που ήταν παιδιά ιέρειας του ναού της θεάς Ήρας στο Άργος και τα οποία, αφού έσυραν την άμαξα, πάνω στην οποία καθόταν η ιέρεια μητέρα τους, έφθασαν στον ναό επευφημούμενοι απ' όλον τον κόσμο. Τότε κατά τη διήγηση του Σόλωνα, η ιέρεια μητέρα τους ζήτησε από τη θεά Ήρα να τους ανταμείψει με το καλύτερο δώρο που θα μπορούσε. Ο Κλέοβις και ο Βίτων, αφού συμμετείχαν στην εορτή, βιώνοντας τη χαρά των επευφημιών και της γενικής επιδοκμασίας, κοιμήθηκαν στο ιερό της θεάς και δεν ξύπνησαν ποτέ. Ο θάνατος αυτός θεωρήθηκε το ύψιστο δώρο της θεάς για τους θνητούς υιούς της ιερείας της (1,2). Παρατηρούμε, κατά τους προγόνους μας, ότι η ζωή και ο θάνατος των ανθρώπων είναι στα χέρια των θεών. Σε αντίθεση με τα πιστεύω των αρχαίων όπου οι θεοί δωρίζουν ευγενή θάνατο, ο Χριστιανισμός διδάσκει ότι ο Θεός στερεί ζωή και δεν χαρίζει θάνατο.

Η έννοια όμως της ευθανασίας, όπως ακριβώς αποδίδεται σήμερα, πόρρω απέχει από την άποψη των αρχαίων Ελλήνων περί θεόπεμπτου θανάτου. Η σημερινή έννοια της ευθανασίας ταυτίζεται με τον θάνατο που προκαλεί, συνήθως, ο γιατρός προκειμένου ο ασθενής να αποφύγει τον πόνο, την ταλαιπωρία, το ψυχικό στρες και γενικά όλες τις δυσμενείς συνθήκες που συνοδεύουν ένα επώδυνο και αργά επερχόμενο θάνατο. Η ευθανασία με τη σημερινή της έννοια δεν συνδέεται κατά κανέναν τρόπο με την ευτυχία και με τον τρόπο ζωής του ανθρώπου που αργοπεθαίνει. Ποια μέθοδος όμως είναι αυτή που 100% θα μπορεί να διαβεβαιώσει ότι ένας επερχόμενος θάνατος δεν είναι δυνατόν να αναστραφεί;

Εμβαθύνοντας στην εννοιολογική υπόσταση της ευθανασίας θα συμπληρώσουμε το ακόλουθο: Ευθανασία σημαίνει ανώδυνος θάνατος. Έχει όμως και την έννοια του ένδοξου, καλού θανάτου. Ο όρος ευθανασία δημιουργήθηκε απ' τον Άγγλο φιλόσοφο F. Bacon που ανέγερε ότι "το έργο της ιατρικής είναι η αποκατάσταση της υγείας και η καταπράυνση των πόνων, όχι μόνο όταν η καταπράυνση αυτή μπορεί να οδηγήσει στη θεραπεία, αλλά και όταν μπορεί να εξασφαλίσει έναν εύκολο και γαλήνιο θάνατο". Η θέση αυτή έφερε στο προσκήνιο πολλές διαμάχες, που έγιναν οξύτερες τα τελευταία χρόνια. Και πρώτα η θέση αυτή στάθηκε αντιμέτωπη στη χριστιανική διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία μόνο ο Θεός μπορεί να διαθέσει τη ζωή και το θάνατο και καθόσον ο πόνος έχει κάποια αξία για τη σωτηρία της ψυχής, σε κανένα δεν επιτρέπεται να συντομεύσει τους πόνους (3).

ΜΟΡΦΕΣ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑΣ

Ανάλογα με τον τρόπο πού ασκείται, η ευθανασία διακρίνεται σε ενεργητική και παθητική. Υπάρχουν και άλλες μορφές ευθανασίας πού συνεχώς μεταβάλλονται αφ' ενός μεν λόγω αλλαγών στις αντιλήψεις του κοινωνικού σώματος και αφ' ετέρου δε λόγω της προόδου της επιστήμης και των πολύπλοκων μεθόδων στην προσπάθεια παράκαμψης των νομικών και ηθικών ευθυνών (4,5).

I) Εθελοντική ενεργητική ευθανασία

Η μορφή αυτή θα ημπορούσε να ονομασθεί και "κατά παραγγελία". Στην περίπτωση αυτή ο ασθενής παρακαλεί τον ιατρό ή άλλο πρόσωπο να του χορηγήσει κάποιο δηλητήριο ή με οποιοδήποτε άλλο τρόπο να του προκαλέσει ευθέως τον θάνατο. Απαραίτητη θεωρείται η ικανότητα του βαρέως πάσχοντος, να δώσει συγκατάθεση με πλήρη επίγνωση και πνευματική διαύγεια. Περίπτωση εθελοντικής ενεργητικής ευθανασίας είναι η εξής: Άνδρας 65 ετών προσβάλλεται από καρκίνο του προστάτη. Οι θεραπευτικοί χειρισμοί δεν μπορούν να αποτρέψουν την εμφάνιση οστικών μεταστάσεων. Ο ασθενής υποφέρει από φρικτούς πόνους. Ούτε τα κοινά αναλγητικά, ούτε τα οπιούχα βοηθούν αποφασιστικά. Ο ασθενής αντιλαμβάνεται το πεπερασμένο των ιατρικών προσπαθειών και εκλιπαρεί τον ιατρό να του επιφέρει τον θάνατο για να τον απαλλάξει από το μαρτύριο των πόνων. Στην περίπτωση πού ο ιατρός θα ανταποκριθεί στη δραματική έκκληση του ασθενούς ο όλος χειρισμός ονομάζεται ενεργητική και κατά παραγγελία ευθανασία. Στην κατηγορία αυτή ανήκει και η μοναδική στα ελληνικά χρονικά υπόθεση της Κοντέση και του Μουσελά.

Η εθελοντική ενεργητική ευθανασία, ανεξάρτητα από τούς λόγους για τούς οποίους γίνεται, είναι πράξη ανθρωποκτονίας και τιμωρείται αυστηρά κατά το άρθρο 301 του Ποινικού Κώδικα.

II) Μη εθελοντική ενεργητική

Η λεγομένη και "ακούσια ευθανασία" προσφέρεται από τον ιατρό ή άλλο πρόσωπο σε κάποιον πού υποφέρει χωρίς να υπάρχει καμία ελπίδα αποκατάστασης της υγείας του και χωρίς την συγκατάθεση του ασθενούς, ο οποίος είτε είναι "φυτό" είτε όχι ούτε καν που ερωτάται.

Τέτοια ευθανασία ήταν η περίπτωση του Βασιλέως της Αγγλίας Γεωργίου του Ε', ο οποίος βρισκόταν σε κώμα και με εντολή της Βασίλισσας Μαίρης και του Πρίγκιπα της Ουαλίας Εδουάρδου του Η', του μετέπειτα Βασιλέως της Αγγλίας, ο ιατρός Ντένσον του έκανε δύο θανατηφόρες ενέσεις, μορφίνης και κοκαΐνης, συντομεύοντας έτσι το τέλος του, στις 10 Ιανουαρίου του 1936.

III) Παθητική ευθανασία

Η μορφή αυτή διαφέρει από τις άλλες διότι δεν γίνεται με πράξη αλλά με παράλειψη. Ο ιατρός δεν χρησιμοποιεί φάρμακα, αλλά μηχανήματα υποστηρίξεως βασικών λειτουργιών της ζωής και κατά μία συγκεκριμένη στιγμή τα αποσύρει. Είναι αυτό πού επιθυμούν πολλοί συγγενείς ασθενών, δηλαδή να αποσυνδεθεί από τα μηχανήματα ο ασθενής τους, πού ναι μεν του παρατείνουν τη ζωή, αλλά χωρίς όφελος, μάλλον δε με ταλαιπωρία και μαρτύριο. Αυτό έπραξε ο Αριστοτέλης Ωνάσης, όταν βλέποντας τον υιό του Αλέξανδρο, να υποφέρει με τον σωλήνα της

τεχνητής αναπνοής, στην Μονάδα Εντατικής Θεραπείας του ΚΑΤ, τράβηξε ο ίδιος τον σωλήνα με αποτέλεσμα να επέλθει ο θάνατός του.

IV) Υποβοηθούμενη αυτοκτονία

Κατά την υποβοηθούμενη αυτοκτονία παρέχονται μέσα, εν γνώσει ότι ο δέκτης σχεδιάζει να τα χρησιμοποιήσει για τερματισμό της ζωής του. Η υποβοηθούμενη από ιατρό αυτοκτονία αναφέρεται στην παροχή φαρμάκων ή άλλων παρεμβάσεων από τον ιατρό εν γνώσει του ότι ο ασθενής θα τα χρησιμοποιήσει για να θέσει τέρμα στη ζωή του. Στο Όρεγκον των Η.Π.Α. αυτός ο τρόπος ονομάστηκε "αξιοπρεπής θάνατος". Οι υποστηρικτές του τρόπου αυτού ευθανασίας ισχυρίζονται ότι, κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα στο θάνατο και συνεπώς ημπορεί και πρέπει ο ίδιος να ρυθμίζει τη ζωή του. Στον τομέα αυτό διεθνή σάλο είχε κατά το παρελθόν προκαλέσει ο γνωστός ιατρός Jack Kevorkian, ή Δόκτωρ θάνατος, ο οποίος είχε εφεύρει μηχανήμα ευθανασίας.

V) Έμμεση ενεργητική ευθανασία

Η ευθανασία του είδους αυτού γίνεται στα πλαίσια μιας φαρμακευτικής αγωγής, αλλά έμμεσα οδηγεί στην επίσπευση της ζωής. Η διαφορά από την ενεργητική ευθανασία ευρίσκεται στην υποκειμενική κάλυψη της πράξεως από τον ιατρό. Ενώ στην ευθεία ενεργητική ευθανασία γνωρίζει ο ιατρός ότι επιδιώκει να προκαλέσει τον θάνατο, στην έμμεση γνωρίζει, ως ενδεχόμενο, ότι μπορεί να επέλθει ο θάνατος και το αποδέχεται ως αναγκαίο κακό, παρ' ότι μπορεί και οι πόνοι να ελαττωθούν και η ζωή να επιμηκυνθεί. Για την αγωγή αυτή απαραίτητη θεωρείται η ενημέρωση του ασθενούς για τούς κινδύνους και η συναίνεσή του. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει μία ηθική αρχή, πού ορίζει ότι ένα αποτέλεσμα πού θα ήταν ηθικό λάθος αν προκαλείτο από πρόθεση, είναι αποδεκτό όταν προβλέπεται, αλλά δεν επιδιώκεται. Ο ιατρός μπορεί να προβλέψει ότι η χορήγηση υψηλής δόσεως οπιοειδών, για την αντιμετώπιση του πόνου, ασθενών τελικού σταδίου, δυνατόν να ελαφρύνει τούς πόνους, αλλά και να προκαλέσει τον θάνατο.

VI) Ευγονική ευθανασία

Αφορά σε παιδιά πού γεννήθηκαν ή πρόκειται να γεννηθούν ανάπηρα με σοβαρά προβλήματα και νοσήματα, δηλαδή με μογγολοειδή ιδιοτία, δισχιδή ράχη και άλλες σημαντικές οργανικές δυσπλασίες. Με τα σημερινά μέσα της τεχνολογίας κατά τη διάρκεια της κηίσεως μπορούν να διαγνωσθούν ατέλειες και προβλήματα σωματικής αναπηρίας του εμβρύου, το οποίο εάν επιζήσει και γεννηθεί, θα πρέπει να υποστεί βαριές διορθωτικές χειρουργικές επεμβάσεις και αφάνταστες ταλαιπωρίες, χωρίς την βεβαιότητα ότι μετά από όλα αυτά θα ζήσει μια σχετικά φυσιολογική ζωή. Οι γονείς πού φέρνουν στον κόσμο ένα βαριά άρρωστο παιδί βρίσκονται σε μεγάλο δίλημμα. Οι ιατροί συμβουλεύουν την διακοπή της κηίσεως. Εάν δεν συμφωνήσουν, ήδη αναλαμβάνουν ένα βαρύ σταυρό, για όσα χρόνια διατηρηθεί στη ζωή το άρρωστο παιδί τους. Εάν συμφωνήσουν, συνυπογράφουν την 'δολοφονία' του παιδιού τους.

Η "ευγονική" ευθανασία αφορά τα παιδιά, μπορεί όμως να επεκταθεί και σε άλλες ευπαθείς ομάδες, οπότε ονομάζεται "κοινωνική". Μετά την κοινωνική ευθανασία υπάρχει ο νόμος της ναζιστικής θηριωδίας, ο οποίος για λόγους "φιλανθρωπίας", οδήγησε στο θάνατο εκατομμύρια ανθρώπους με το αιτιολογικό ότι αν ζούσαν, θα υπέφεραν και θα έβλαπταν την κοινωνία.

Αντιλαμβανόμαστε ότι προκύπτει ηθικό ζήτημα με τους αιώνιους αντίμαχους σε θέματα ζωής και θανάτου. Οι αντίμαχοι είναι οι άνθρωποι της Εκκλησίας και της επιστήμης, σε όλες της τις εκφάνσεις συμπεριλαμβάνοντας και την εννοιολογική υπόσταση των λέξεων που μπορεί μια επιστήμη να δώσει. Από την πλευρά της Εκκλησίας οι στιγμές της ζωής μας, οι οποίες συνδέονται με την αρχή και το τέλος της, όπως και αυτές της αδυναμίας, του πόνου και των δοκιμασιών μας, εμπεριέχουν μία μοναδική ιερότητα και αποτελούν μυστήριο που απαιτεί ιδιάζοντα σεβασμό εκ μέρους των συγγενών, των ιατρών, των νοσηλευτών και της κοινωνίας ολόκληρης. Οι στιγμές αυτές διευκολύνουν την ταπείνωση, διανοίγουν την οδό της θεϊκής αναζήτησης και προκαλούν το θαύμα και το σημείο της θεϊκής χάριτος και παρουσίας.

Η ευθανασία, ενώ δικαιολογείται κοσμικώς ως "αξιοπρεπής θάνατος", στην πραγματικότητα αποτελεί υποβοηθούμενη αυτοκτονία, δηλαδή συνδυασμό φόνου και αυτοχειρίας. Το λεγόμενο "δικαίωμα στον θάνατο", που αποτελεί την νομική κατοχύρωση της ευθανασίας, θα μπορούσε να εξελιχθεί σε απειλή της ζωής των ασθενών που αδυνατούν να ανταποκριθούν οικονομικά στις απαιτήσεις θεραπείας και νοσηλείας τους. Για τους λόγους αυτούς, η Εκκλησία μας που πιστεύει στην αθανασία της ψυχής, στην ανάσταση του σώματος, στην αιώνια προοπτική και πραγματικότητα, στους πόνους ως "στίγματα του Κυρίου Ιησού εν τω σώματι ημών" (6,7) στις δοκιμασίες ως αφορμές και ευκαιρίες σωτηρίας, στην δυνατότητα ανάπτυξης κοινωνίας αγάπης και συμπαραστάσεως μεταξύ των ανθρώπων, κάθε θάνατο που είναι αποτέλεσμα ανθρωπίνων αποφάσεων και επιλογών - όσο "καλός" και αν ονομάζεται - τον απορρίπτει ως "ύβριν" κατά του Θεού. Κάθε δε ιατρική πράξη που δεν συντελεί στην παράταση της ζωής, ως ο όρκος του Ιπποκράτη ορίζει, αλλά προκαλεί επίσπευση της στιγμής του θανάτου, την καταδικάζει ως αντιδεοντολογική και προσβλητική του ιατρικού λειτουργήματος (8).

Η ιατρική σήμερα, παρ' ότι έχει τον τρόπο να ορίσει επιτυχημένα μία ανίατη θανατηφόρα ασθένεια, δεν μπορεί να προσδιορίσει πότε και εάν θα εκπνεύσει ο πάσχων. Σε μια προσπάθεια να προσδιοριστούν οι ασθενείς στους οποίους μπορεί να πραγματοποιηθεί ευθανασία, το έγκυρο επιστημονικό περιοδικό 'Suicide and Life-threatening Behavior' έδωσε την παρακάτω διάκριση: "Όσοι πάσχουν από ανίατη και θανατηφόρα ασθένεια με σοβαρό σωματικό και ψυχολογικό πόνο, οργανική και πνευματική αποδιοργάνωση, καθώς και ποιότητα ζωής που δεν είναι αποδεκτή από τους ίδιους". Ποιος είναι σε θέση να συμπεράνει πότε η ποιότητα ζωής δεν είναι αποδεκτή; Λογικά, μόνο ο ίδιος ο ασθενής, ο οποίος πρέπει να δίνει και την πλήρη συναίνεσή του στους λειτουργούς της υγείας. Τότε, όμως, ποιος είναι ο ρόλος του ιατρού; Ποιος μπορεί να διαβεβαιώσει πως πάσα ελπίδα έχει χαθεί ή ότι σε μικρό χρονικό διάστημα δεν θα ανακοινωθεί κάποια νέα τεχνική ή μορφή θεραπείας; Είναι σε θέση ο ασθενής να αποφασίσει μόνος του για την πορεία ή την κατάσταση της υγείας του;

Ταυτόχρονα, ανακύπτει και ένα πολύ σημαντικό ζήτημα σχετικά με την ποιότητα της περίθαλψης η οποία παρέχεται σε έναν ασθενή που υποφέρει από ανίατη ασθένεια. Έρευνες που διεξήχθησαν στις ΗΠΑ έδειξαν ότι ασθενείς που προέρχονταν από μειονότητες και χαμηλά οικονομικά στρώματα δεν είχαν πρόσβαση σε θεραπείες που ανακουφίζουν τον πόνο και βελτιώνουν την ποιότητα της ζωής, με αποτέλεσμα να χάνουν πιο γρήγορα κάθε ελπίδα και να ζητούν σύντομα τερματισμό της ζωής τους (9). Έτσι, δυστυχώς, υπεισέρχεται και ο οικονομικός παράγοντας στις διαθέσιμες επιλογές. Βέβαια η πρόοδος της επιστήμης άλλαξε ριζικά τη στάση μας απέναντι στο θάνατο. Ενώ στο παρελθόν ο θάνατος είχε θεωρηθεί ως το αποτέλεσμα της απώλειας όλων των ζωτικών

λειτουργιών της αναπνοής, της λειτουργίας της καρδιάς και ούτω καθ' εξής, σήμερα ένας άνθρωπος μπορεί να θεωρηθεί νεκρός, όταν η καρδιά του χτυπάει και η αναπνοή υποβοηθείται από μία συσκευή.

Μελετώντας την εννοιολογική υπόσταση των λέξεων, ώστε να τεθούν οι βάσεις για την αναζήτηση της ηθικής πλευράς των διαπιστώνουμε τα ακόλουθα: Κατά τον κώδικα της "Ελληνικής Γλώσσας" του κ. Σημαιοφόρου Θεολόγου, κάθε γράμμα της Ελληνικής Αλφαβήτου έχει ορισμένη έννοια, την οποίαν απολύτως βεβαιώνουν τα λεξικά. Η λέξη ΘΑΝΗ σημαίνει: «Θ = την θέασιν, Ν = του νοός και νόμου». Συνεπώς, κάθε θνητός έχει ως τελικό προορισμό τον θάνατον ή την αποχώρησιν από τον κόσμο των θεωμένων ή την θέα των πραγμάτων. Ο θάνατος, ως εκ της ιδιότητός του, καταπαύει τους πόνους οι οποίοι ταλαιπωρούν το σωματικό μέρος της υλικής υπάρξεώς μας. Η φυσική μας ύπαρξις είναι φθαρτή και υπόκειται του θανάτου. Ό,τι διαφεύγει της θνητότητας, καλείται Α-θάνατον. Ο άνθρωπος, ως τελεία μονάς, διαθέτει έναν Νουν άφθαρτον και αθάνατον, μια ψυχήν που φέρει την θεϊκή σπίθα και ένα σώμα που πυροδοτείται από την ψυχή. Το φθαρτό ή θνητόν μέρος μας είναι το σώμα. Αυτό μας ταλαιπωρεί με την ασθένεια, που εκδηλώνεται με τον πόνο. Καθ' όλην τη διάρκεια της ζωής μας βιώνουμε μικρούς, επιμέρους θανάτους των κυττάρων μας, τα οποία σπεύδουν να αντικαταστήσουν τα υγιή νέα κύτταρα. Όταν το σώμα εξαντλήσει την δυνατότητα ανανεώσεως των εφθαρμένων κυττάρων, τότε ακολουθεί ο οριστικός θάνατος του συγκεκριμένου σώματος, όπως το γνωρίσαμε. Άρα, η λέξις ΘΝΗΤΟΣ πού κωδικώς σημαίνει: «Θ = την θέασιν, ΝΗ = του νοός που φανερώνεται, ΤΟΣ = σε ένα στερεόν (Τ) σώμα (Ο)» είναι απολύτως ακριβής. Βεβαίως, στην βίωσιν της κάθε ημέρας μας δεν σκεπτόμεθα τους μικρούς θανάτους πού το σώμα μας βιώνει, αλλά θεωρούμε ότι η νίκη της έμβιου ζωής είναι ό,τι σπουδαιότερο για μας. Παρατηρούμε ότι ενώ η σημασία των λέξεων μας καθοδηγεί στο πώς να αντιληφθούμε την πραγματικότητα, παρ' όλ' αυτά οι παράγοντες συναίσθημα, συνείδηση, φόβος όπως και καθετί ακόμα που επιβεβαιώνει την ανθρώπινη υπόστασή μας, μας στέκονται εμπόδια.

Το θέμα είναι καθαρά φιλοσοφικό, που όμως οι σημερινές κοινωνίες με τις συγκεκριμένες δυνατότητες και αδυναμίες που έχουν αδυνατούν να το κατανοήσουν. Όπως και αν ορίσουμε την ευθανασία, αυτή καθίσταται πρόβλημα ηθικό διότι σκοπεύει και οδηγεί στον τερματισμό μιας ανθρώπινης ζωής. Εάν συνίστατο στην θανάτωση ενός άλλου ζωντανού οργανισμού, τότε μάλλον δεν θα υπήρχε πρόβλημα ή, εάν υπήρχε, θα ήταν πολύ περιορισμένο. Όταν θανατώνεται από οίκτο ένα ζώο που υποφέρει, συνήθως έχουμε την αίσθηση πως μια ιδιαίτερα αξιέπαινη πράξη καλοσύνης έλαβε χώρα. Τα πράγματα όμως αλλάζουν όταν για τον ίδιο λόγο θανατώνεται ένας άνθρωπος. Αυτό υποδηλώνει πως ενώ η αξία της ζωής των μη- ανθρώπινων όντων που μας περιβάλλουν είναι δεδομένη, η αξία αλλά και η ουσία της ανθρώπινης ζωής είναι πέρα από κάθε αποτίμηση και προσδιορισμό.

Όπως καθίσταται φανερό, η ευθανασία πλέον είναι μια παγιωμένη πρακτική. Ο νόμος την αντιμετωπίζει αντιφατικά, η κοινή γνώμη μάλλον με συμπάθεια, ο ιατρικός κόσμος διφορούμενα. Αυτό όμως δεν έχει σημασία. Το σημαντικό είναι πως γίνεται, και μάλιστα σε ευρεία κλίμακα, άρα δίνει λύση σε κάποιες καταστάσεις και ανακουφίζει ορισμένους ανθρώπους. Το σίγουρο είναι πως κεντρίζει την ηθική όλων μας, είναι ένα θέμα στο οποίο η τοποθέτηση δεν μπορεί να είναι μόνο επιστημονική, αλλά το συναίσθημα παρεισφρύνει έντονα. Και αυτό είναι λογικό, αφού έχει να κάνει με τον πιο επίφοβο τομέα του περισσότερο επώδυνου θέματος για τον άνθρωπο:

τον τρόπο του θανάτου. Σε ένα τέτοιο ζήτημα όλοι μας έχουμε την τάση να τοποθετούμε τον εαυτό μας στην θέση του υποψήφιου θύματος και να αναρωτιόμαστε τι εμείς θα πράτταμε εάν βρισκόμασταν στην ανάγκη να αποφασίσουμε για τον εαυτό μας ή για κάποιο αγαπημένο πρόσωπο.

Εάν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, και σύμφωνα με όσα προηγουμένως υποστηρίχθηκαν, το ερώτημα συνίσταται στο τι είναι ανθρώπινη ζωή. Όταν αυτή αφαιρείται προκύπτουν προβλήματα ηθικής τάξεως. Ιατρικά, το ερώτημα αυτό μπορεί να απαντηθεί, με βάση τα εκάστοτε χρησιμοποιούμενα κριτήρια. Ηθικά όμως, εξαρτάται από τον ορισμό της ανθρώπινης ιδιότητας η οποία θα αποδοθεί σε ένα ον σε συνάρτηση με αυτήν της ζωής. Είναι ανθρώπινο ον εκείνο το οποίο απλώς έχει τα εμφανισιακά γνωρίσματα του ανθρώπου και αναπνέει; Πολλοί θα απαντήσουν όχι, κάνοντας τον ειδολογικό συνειρμό ανθρώπου και πιθήκου, αφού είναι δεδομένο πως κάποια είδη πιθήκων καλύπτουν ειδολογικά τον παραπάνω ορισμό, αλλά σίγουρα δεν είναι άνθρωποι. Τότε, αυτό που διαφοροποιεί τον άνθρωπο και αποτελεί την βάση του χαρακτηρισμού ενός όντος ως τέτοιο, είναι κάποιες διανοητικές του δεξιότητες, κοινές στο ανθρώπινο είδος, αλλά ξένες στα υπόλοιπα. Εάν δεχθούμε τα παραπάνω, τότε η θανάτωση ενός ασθενούς ο οποίος βρίσκεται σε μόνιμη κωματώδη κατάσταση (PVS), δεν αποτελεί αφαίρεση ανθρώπινης ζωής, αφού οι κρίσιμες δεξιότητες για την απόδοση ανθρώπινης ζωής έχουν απολεσθεί. Στην περίπτωση αυτή η θανάτωση είναι ηθικά θεμιτή, αφού μάλιστα ανακουφίζει ένα ον από την επιθανάτια αγωνία του ή από την άσκοπη παραμονή του στη ζωή. Είναι η ίδια πράξη με την οικτίρμονα θανάτωση ενός βαριά τραυματισμένου ζώου. Η υιοθέτηση της θέσης αυτής όμως, δημιουργεί πιο πολλά προβλήματα από αυτά που επιδιώκει να επιλύσει. Αυτό καθίσταται φανερό εάν γενικευθεί σε όλες τις δυνατές περιπτώσεις. Και τούτο, διότι η προσέγγιση αυτή αφορά πολλούς οι οποίοι στερούνται διανοητικών λειτουργιών, ευρισκόμενοι σε βαριά πνευματική καθυστέρηση, δηλαδή όσοι από την ψυχολογία χαρακτηρίζονται ως ιδιώτες. Είναι εξ ίσου θεμιτό ηθικά να θανατώνονται και εκείνοι;

Ένα δεύτερο ερώτημα που προκύπτει, αφορά στην αξία της ζωής. Είναι φανερό πως το ερώτημα αυτό βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το προηγούμενο, αφού προϋποθέτει τον ορισμό της ζωής. Οι αντίπαλοι της ευθανασίας, ιδίως η Καθολική εκκλησία, στηρίζουν την, εναντίον της υιοθέτησής της, επιχειρηματολογία τους στην απόλυτη και αδιαβάθμητη αξία που το αγαθό αυτό έχει, ως δώρημα του Θεού στον άνθρωπο. Αλλά και στοχαστές, οι οποίοι αφορμούνται από μη θεολογικές θέσεις, θεωρούν την ζωή ως το πλέον θεμελιώδες αγαθό, το οποίο αποτελεί την βάση για όλα τα άλλα, και έτσι η αξία του δεν εξαρτάται από καμία άλλη παράμετρο, παρά αποκλειστικά από την ύπαρξή του και μόνο. Η ζωή υπερέχει της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ευτυχίας και οποιασδήποτε άλλης ηθικής αξίας, γιατί όλα τα παραπάνω καθίστανται εφικτά επί τη βάσει της ύπαρξης του τελευταίου. Ο νομοθέτης, επίσης, με όλους τους τρόπους και σε όλες τις, δυτικές τουλάχιστον, κοινωνίες επιδιώκει να τονίσει και να προβάλλει την απόλυτη αξία της ζωής.

Σε όλα τα παραπάνω ο αντίλογος αντλεί επιχειρήματα από το ίδιο το οπλοστάσιο των αντίμαχων της ευθανασίας. Σε ότι αφορά στην προβολή από την εκκλησία της ζωής ως αγαθό αναφαίρετο και αδιαπραγμάτευτο, μπορεί να αντιπαραβληθεί η αγιοποίηση των μαρτύρων, ανθρώπων δηλαδή που θεώρησαν πως η αξία της ζωής τους εξαρτιόταν από την δυνατότητά τους να μην απαρνηθούν την πίστη τους ή πολλές φορές μόνο τις λατρευτικές τους συνήθειες. Αναγνώρισαν δηλαδή στην ζωή αξία σχετική, πράγμα που και η εκκλησία αποδέχθηκε

αγιοποιώντας τους. Η περί ευθανασίας συζήτηση αναδεικνύει, εκτός όλων των άλλων, και την προβληματική σχέση δικαιώματος και καθήκοντος, αφού πολλές φορές αυτά συγχέονται και εξαφανίζονται τα μεταξύ τους όρια. Άλλες πάλι φορές η εκτέλεση ενός καθήκοντος αντιφάσκει με την υπεράσπιση ενός δικαιώματος. Άλλωστε, στο συγκεκριμένο θέμα σπάνια είναι σαφές τι είναι δικαίωμα και τι καθήκον. Αυτό που είναι βέβαιο και αδιαμφισβήτητο, είναι το δικαίωμα στη ζωή. Το γεγονός μάλιστα πως όλοι έχουν το δικαίωμα αυτό, αποτελεί την βάση της οργάνωσης της κοινωνίας μας. Όποιες φορές αυτό αμφισβητήθηκε, η κατάληξη ήταν η διάπραξη φρικαλεοτήτων και εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας. Για τον λόγο αυτό το δικαίωμα στη ζωή προστατεύεται από πλήθος διακηρύξεων, συνθηκών και συμβάσεων.

Τα πράγματα περιπλέκονται όμως όταν η συζήτηση προχωρήσει στην αντιμετώπιση της ζωής ως καθήκον. Και αυτό διότι υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες μια κοινωνία ο εξαρτάται από το συγκεκριμένο άτομο εν μέρει ή καθόλου για να επιβιώσει. Τότε ο άνθρωπος πολλές φορές επωμίζεται ως καθήκον, αυτό που όλες τις άλλες φορές είναι δικαίωμα. Ως παράδειγμα μπορεί να αναφερθεί πως η αυτοκτονία στην Σκοτία, την Αγγλία και τον Καναδά μέχρι πρόσφατα ήταν αδίκημα ενάντια στο κράτος. Και αυτό, στις δύο πρώτες τουλάχιστον περιπτώσεις, ήταν σε άμεση συνάρτηση με τα συμφέροντα που το κράτος, λόγω του θεσμού της βασιλείας έχει στο εκάστοτε υποκείμενο. Συγχρόνως όμως, σε χώρες με διαφορετικό πολίτευμα, όπως στις Η.Π.Α., ο θάνατος εξετάζεται εάν θίγει τα δικαιώματα της πολιτείας.

Το καθήκον στην ζωή μπορεί πολλές φορές να αντιμετωπισθεί σαν ηθική επιταγή. Ως εάν κάθε μας πράξη να είναι ένας εν δυνάμει παγκόσμιος ηθικός νόμος, οπότε, πολλές φορές μπορεί η ζωή να προβάλλει σαν καθήκον. Η αποχώρηση από αυτήν, εκούσια έστω και υπό προϋποθέσεις και την πίεση των συγκυριών, δύσκολα θα μπορούσε να γίνει παγκόσμιος ηθικός νόμος, τουλάχιστον όχι χωρίς πολλή προγενέστερη σκέψη. Μπορούν επίσης πιθανότατα, να υπάρξουν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο άνθρωπος «υποχρεούται» να συνεχίσει να ζει ενάντια στην συγκυρία, εξαιτίας της επίγνωσης πως ο θάνατός του θα αποτελούσε ανεπανόρθωτο πλήγμα ή, απλώς, θα προκαλούσε οδύνη σε άτομα που είναι συναισθηματικά ή για άλλους λόγους εξαρτημένα από αυτόν (παιδιά, γονείς, σύντροφος κ.α).

Αν ο θάνατος είναι πράγματι δικαίωμα, σίγουρα πολύ λίγοι θα ήταν διατεθειμένοι να το απαιτήσουν και να το διεκδικήσουν, ενώ η συντριπτική πλειοψηφία πολύ ευχάριστα θα παραιτείτο αυτού. Ούτως ή άλλως κάτι που συμβαίνει ανεξάρτητα από την θέλησή μας είναι δύσκολο να αντιμετωπισθεί είτε ως δικαίωμα είτε ως καθήκον. Η ηθική αντιμετώπιση του θανάτου μπορεί να αποκτήσει ισχύ μόνο κατά τις περιπτώσεις εκείνες που αυτός δεν είναι φυσικό γεγονός, αλλά επιλογή του ατόμου, κάτι που προϋποθέτει την ύπαρξη άλλης εναλλακτικής λύσης. Μόνο ως άρνηση της ζωής, δηλαδή, μπορεί να αξιολογηθεί ηθικά η απόφαση κάποιου να πεθάνει.

Και εδώ ξεκινούν οι δυσκολίες: Έχει ο άνθρωπος το δικαίωμα να επιλέξει τον τρόπο και την στιγμή που θα εγκαταλείψει την ζωή; Η ζωή είναι κάτι που δεν μπορεί να το δημιουργήσει, και επί της βάσεως αυτής αμφισβητείται και το δικαίωμά του να την στερήσει από οποιονδήποτε, συμπεριλαμβανομένου και του εαυτού του. Από μια άλλη σκοπιά όμως, πολλοί θεωρούν πως η αξιοπρέπεια της ανθρώπινης ύπαρξης αποτελεί υψηλότερη αξία από την ίδια την ζωή, η οποία δεν μπορεί ως δώρημα άλλωστε να έχει ηθική αξία. Αντίθετα, η αξιοπρέπεια επειδή είναι επίτευγμα, επιδέχεται ηθικής αξιολόγησης. Έτσι το δικαίωμα στον θάνατο θεμελιώνεται

στην υπεράσπιση ενός υψηλότερου αγαθού από τη ζωή, όπως είναι η αξιοπρέπεια. Υπό το πρίσμα αυτό, η επιλογή της επίσπευσης του θανάτου γίνεται ηθικό γεγονός υψηλής αξίας, ενώ ο ίδιος ο θάνατος ως φυσικό γεγονός δεν υπόκειται σε ηθική αξιολόγηση. Η ίδια η εκκλησία άλλωστε, καθολική και ορθόδοξη, η οποία θεωρεί πως μόνο ο Θεός, ως δότης, δικαιούται να ασκεί έλεγχο σε ότι σχετίζεται με την ώρα και τον τρόπο του θανάτου, αποδίδει μέγιστη ηθική αξία στο μαρτύριο και στον θάνατο του χριστιανού υπέρ της πίστης του, και σίγουρα το μαρτύριο αποτελεί παρέμβαση στην φυσική ροή των πραγμάτων (4). Κατά μία έννοια θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως ο μάρτυρας των διωγμών και αυτός που επιλέγει να επισπεύσει τον θάνατό του, επειδή ασθενεί θανάσιμα, υπερασπίζονται το ίδιο αγαθό. Θεωρητικά ο μάρτυρας υπερασπίζεται την πίστη του, και για τον λόγο αυτό επιτελεί μια πράξη γενναιότητας, την ίδια ώρα που ο ασθενής επιλέγει την φυγή, που δηλώνει δειλία. Και οι δύο όμως στην ουσία υπερασπίζονται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και το δικαίωμα της αυτοδιάθεσής τους. Και αυτό συμβαίνει διότι ούτε η πίστη θα θιγεί εάν ο χριστιανός δεν υποστεί το μαρτύριο, ούτε ο θάνατος είναι μονόδρομος για την αποφυγή του πόνου - άλλωστε σε περιπτώσεις κώματος δεν τίθεται 'καν' θέμα πόνου. Αυτό που προκαλεί την επιλογή του θανάτου και στις δύο περιπτώσεις πιστεύουμε πως είναι η αίσθηση του εγκλωβισμού σε μια κατάσταση πλήρους περιφρόνησης και καταπάτησης της αξιοπρέπειας και του αυτοκαθορισμού, από την οποία ως μόνη διέξοδος προβάλλει ο θάνατος.

Ένα ακόμη σημαντικό ζήτημα που παρεισφρύνει στο πρόβλημα της ευθανασίας είναι η σχέση πράξης - παράλειψης και η ηθική τους διαφοροποίηση. Όπως είδαμε, ευθανασία μπορεί να διενεργηθεί είτε με πράξη είτε με παράληψη, η οποία μπορεί να αφορά στην μη λήψη των απαραίτητων μέτρων για την παράταση της ζωής του ασθενούς ή ακόμη και στην μη παροχή νερού και τροφής. Το βέβαιο είναι πως η μέσω παράλειψης ευθανασία είναι πολύ περισσότερο προσφιλής στους γιατρούς και στους οικείους του ασθενούς απ' ότι η ανάληψη δράσης. Στην πρώτη περίπτωση τείνουν να σκέφτονται πως δεν παρενέβησαν στην φυσική ροή των πραγμάτων ενώ στην δεύτερη πιστεύουν πως εκείνοι σκότωσαν τον ασθενή. Αυτή την στάση ο Jack Kevoorkian, επινοητής συσκευών ευθανασίας, τη χαρακτηρίζει υποκριτική (10). Είναι φανερό πως, επειδή αυτό που δικαιώνει ή καταδικάζει μια πράξη είναι η πρόθεση, συνεπώς η πράξη και η παράλειψη αξιολογούνται ομοιοτρόπως από την στιγμή που αποσκοπούν στο ίδιο αποτέλεσμα. Ο αμερικάνος φιλόσοφος James Rachels στο έργο του «Active and Passive Euthanasia» υποστηρίζει πως η διάκριση της ευθανασίας που επιχειρούμε, σε ενεργητική και παθητική και η διαφορετική αξιολόγηση εκάστης, οφείλεται στο λανθασμένο μας δεδομένο πως ο θάνατος είναι κάτι πάρα πολύ κακό. Εάν μπορούσαμε να δεχθούμε πως κάποιες φορές ο θάνατος δεν είναι μεγαλύτερο κακό από την συνέχιση της ζωής του ασθενούς, τότε δεν θα χρειαζόταν να καταφύγουμε στη διάκριση αυτή. Για να δείξει την ηθική ομοιότητα πράξης και παράλειψης στο συγκεκριμένο θέμα, αναφέρει το εξής παράδειγμα: ο Smith πρόκειται να εισπράξει ένα μεγάλο ποσό κληρονομιάς εάν σκοτώσει τον ανιψιό του. Αποφασίζει να τον πνίξει, κάτι που πραγματοποιεί. Ο Jones βρίσκεται και αυτός στην ίδια θέση και παίρνει την ίδια απόφαση με τον Smith, μόνο που την ώρα που μπαίνει στο μπάνιο για να διαπράξει αυτό που είχε σχεδιάσει, ο μικρός γλιστράει και πνίγεται, αφού ο Jones δεν τον βοήθησε. Στην πρώτη περίπτωση ο Smith δολοφόνησε το παιδί, ενώ στην δεύτερη ο Jones το άφησε να πεθάνει. Υπάρχει όμως πράγματι διαφορά στην ηθική τους αξιολόγηση; (11).

Με την ευθανασία δεν είναι όμως ακριβώς έτσι τα πράγματα, και πολλές φορές η πράξη μπορεί να πάρει διαφορετικούς ηθικούς χρωματισμούς από την παράλειψη. Στην περίπτωση ενός ασθενούς ο οποίος πεθαίνει με φριχτούς πόνους, δεν μπορεί να αξιολογείται το ίδιο η ενεργητική του θανάτωση με την μη αποτροπή του θανάτου του. Και αυτό διότι στην περίπτωση αυτή η ενεργητική ευθανασία, άπαξ και ελήφθη η απόφαση ούτως ή άλλως να διενεργηθεί ευθανασία, παύει την αγωνία και τον πόνο, κάτι που με την παθητική ευθανασία μπορεί να παραταθεί πολύ. Για τον ασθενή, λοιπόν, η ενεργητική ευθανασία είναι προτιμότερη. Από αυτήν την άποψη, η αποφυγή της από τον γιατρό ή τους οικείους και η επιλογή της πιο ατελέσφορης πρακτικής της παθητικής ευθανασίας, μπορεί να τους αποδώσει αρνητικά ηθικά χαρακτηριστικά, εάν κριθεί πως επέλεξαν την πιο ανώδυνη λύση γι' αυτούς και όχι την ενδεδειγμένη για τον ασθενή.

Για όλους τους παραπάνω λόγους είναι δύσκολο ή ακόμη και επικίνδυνο να τοποθετηθεί κάποιος συνολικά απέναντι στο πρόβλημα της ευθανασίας. Ίσως μάλιστα συνολική τοποθέτηση σε ένα τέτοιο θέμα, που ενέχει περισσότερα υποκειμενικά παρά αντικειμενικά γνωρίσματα, να είναι εντελώς αδύνατη. Αυτό που ευκολότερα μπορεί να γίνει, είναι να μελετηθούν και να αναλυθούν τα επιμέρους ηθικά ζητήματα που αναδύονται μέσω της ευθανασίας, και τα οποία είναι τόσο θεμελιώδη, ώστε πολλές φορές να περιπίπτουν στην κατηγορία του δεδομένου ή του 'taboo', έως ότου ένα ζήτημα, τόσο υπαρξιακά αγωνιώδες όσο το προκείμενο, να αφυπνίσει την ανθρώπινη σκέψη και συνείδηση.

Λόγω της υποκειμενικότητας των συγγραφέων των παραπάνω δεδομένων, θεωρούμε ότι θα ήταν σκόπιμο, αφού εξετάσαμε όλες τις απόψεις, να αναφερθούμε περιληπτικά σε ανάλογα περιστατικά σε διάφορες χώρες.

- 1906: Κατατίθεται σχέδιο νόμου για την εθελοντική ευθανασία στην πολιτεία του Οχάιο.
- 1920: Εκδίδεται στη Γερμανία το βιβλίο "Απελευθέρωση της Καταστροφής των Ζώων Άνευ Αξίας", το οποίο στη συνέχεια αποτελεί την ιδεολογική βάση των ναζι για την ακούσια ευθανασία διαφόρων ομάδων.
- 1935: Ιδρύεται στην Αγγλία η Εταιρεία για την Εθελοντική Ευθανασία.
- 1936: Ο βασιλιάς Γεώργιος Ε', ο οποίος έπασχε από ανίατη μορφή καρκίνου, υποβάλλεται σε ευθανασία με μια υψηλή δόση μορφίνης.
- 1937: Οι νομοθέτες της Νεμπράσκα καταψηφίζουν σχέδιο νόμου που θα επέτρεπε την ενεργό ευθανασία στις ΗΠΑ.
- 1938: Ιδρύεται η Εταιρεία Ευθανασίας των ΗΠΑ στη Νέα Υόρκη.
- 1939: Οι νομοθέτες της Νέας Υόρκης απορρίπτουν νομοσχέδιο που θα νομιμοποιούσε την πρακτική αυτή στις ΗΠΑ.
- 1949: Η πρώτη υπόθεση ευθανασίας στην Ιαπωνία. Μία ημιπαράλυτη Κορεάτισσα χάνει κάθε ελπίδα να επιστρέψει στην πατρίδα της. Η γυναίκα παθαίνει κατάθλιψη και ο γιος της χορηγεί ποτάσα για να τερματίσει την οδύνη της. Κατηγορείται για φόνο και καταδικάζεται σε φυλάκιση ενός έτους με διετή αναστολή.

- 1962: Το Ανώτατο Δικαστήριο της Ιαπωνίας νομιμοποιεί την ενεργό ευθανασία, εφόσον ικανοποιούνται έξι κριτήρια.
- 1969: Σχετικό νομοσχέδιο για την εθελοντική ευθανασία απορρίπτεται από τη Βουλή των Λόρδων στη Βρετανία.
- 1973: Σύλλογοι που υποστηρίζουν την εθελοντική ευθανασία ιδρύονται στην Ολλανδία.
- 1976: Σύλλογοι που υποστηρίζουν την εθελοντική ευθανασία ιδρύονται και στην Ιαπωνία και τη Γερμανία.
- 1976: Το Ανώτατο Δικαστήριο του Νιου Τζέρσι αποφαινεται ότι η Κάρεν Αν Κούνλιν, η οποία βρισκόταν σε κωματώδη κατάσταση, είχε δικαίωμα μέσω της οικογένειάς της να αρνηθεί θεραπεία που θα τη διατηρούσε εν ζωή.
- 1978: Δημοσιεύεται στο Λονδίνο το βιβλίο του Ντέρεκ Χάμφρι " Ο δρόμος της Τζιν ". Ο συγγραφέας περιγράφει πώς βοήθησε τη γυναίκα του, η οποία έπασχε από ανίατη μορφή καρκίνου, να τερματίσει τη ζωή της.
- 1980: Ο Σύλλογος για την εθελοντική ευθανασία στη Σκωτία δημοσιεύει ένα εγχειρίδιο αυτοκτονίας με τίτλο " Πώς να πεθάνεις με αξιοπρέπεια ".
- 1981: Δικαστήριο στο Ρότερνταμ προσδιορίζει σε ποιες περιπτώσεις δεν θα διώκεται η ενεργός και η παθητική ευθανασία.
- 1983: Ο υπουργός Δικαιοσύνης της Βρετανίας αποτυγχάνει να παρεμποδίσει τη διανομή του βιβλίου " Πώς να πεθάνεις με αξιοπρέπεια ".
- 1984: Το Ανώτατο Δικαστήριο της Ολλανδίας εγκρίνει την εθελοντική ευθανασία υπό όρους.
- 1990: Η Γερουσία των ΗΠΑ υποχρεώνει τα νοσοκομεία να αποδέχονται την έγγραφη έγκριση ασθενών που επιθυμούν να υποβληθούν σε ευθανασία.
- 1991: Καταψηφίζεται με ισχυρή πλειοψηφία νομοσχέδιο στην πολιτεία της Ουάσινγκτον που θα επέτρεπε την εθελοντική ευθανασία.
- 1992: Ο Βρετανικός Ιατρικός Σύλλογος ανακοινώνει ότι υποστηρίζει την έγγραφη έγκριση ασθενών που επιθυμούν να υποβληθούν σε ευθανασία.
- 1993: Η Ολλανδία διευρύνει την πολιτική ανοχής σε περιπτώσεις ευθανασίας, αλλά δεν νομιμοποιεί την πρακτική.
- 1994: Νόμος του Όρεγκον επιτρέπει στους ιατρούς να χρησιμοποιούν θανατηφόρες ενέσεις, αλλά δεν τίθεται ποτέ σε ισχύ.
- 1994: Εκπρόσωποι της κινεζικής Εθνοσυνέλευσης προτείνουν τη νομιμοποίηση της ευθανασίας.
- 1995: Στην Αυστραλία ψηφίζεται νόμος για τα δικαιώματα όσων βρίσκονται στο τελικό στάδιο ασθένειας, βάσει του οποίου επιτρέπεται η ενεργός ευθανασία υπό προϋποθέσεις.

1995: Το θέμα της ευθανασίας επανέρχεται στην Εθνοσυνέλευση της Κίνας με αφορμή τη φυλάκιση ενός άνδρα που βοήθησε την πάσχουσα από ανίατη ασθένεια σύντροφό του να αυτοκτονήσει.

1995: Η Σιγκαπούρη θεσπίζει νόμο που εγγυάται το δικαίωμα στο θάνατο. Δεν νομιμοποιεί την πρακτική αλλά δίνει την επιλογή σε όσους πάσχουν από ανίατη αρρώστια να ζητήσουν εγγράφως να υποβληθούν σε ευθανασία.

1996: Γερουσιαστής στις Φιλιππίνες προτείνει τη νομιμοποίηση της ευθανασίας προσβέοντας ότι πρόκειται για δικαίωμα του ατόμου και όχι του κράτους. Η πρότασή του τυγχάνει ευρείας αποδοχής στο Κοινοβούλιο.

1996: Εφετείο του Όρεγκον κρίνει αντισυνταγματικό το νόμο που επιτρέπει την παθητική ευθανασία.

1997: Η Γερουσία της Αυστραλίας ανατρέπει το σχετικό νόμο που είχε ψηφιστεί τρία χρόνια νωρίτερα.

1997: Η Κολομβία νομιμοποιεί την ευθανασία για τους ασθενείς στο τελικό στάδιο, εφόσον έχουν οι ίδιοι δώσει σχετική έγκριση.

1999: Ο δρ. Τζακ Κεβόρκιαν καταδικάζεται σε κάθειρξη 15 έως 20 ετών για το ρόλο του σε θάνατο ασθενή που έπασχε από τη νόσο του Λου Γκέρινγκ, κάτι που μεταδόθηκε από το εθνικό τηλεοπτικό δίκτυο.

2000: Η Εθνική Επιτροπή Ηθικής της Γαλλίας εξακολουθεί να αντιτίθεται στην ευθανασία αλλά αναγνωρίζει ότι, πιθανώς, είναι αποδεκτή σε εξαιρετικές περιπτώσεις.

2001: Ελεύθερη δια νόμου η ευθανασία στην Ολλανδία.

Τελικά, λοιπόν, τι είναι η ευθανασία; Ένας τρόπος για να ανακουφιστούν κουρασμένοι και ετοιμοθάνατοι άνθρωποι; Μήπως είναι σωστή η θέση ότι η ευθανασία δεν σχετίζεται με το δικαίωμα κάποιου να πεθάνει αλλά το δικαίωμα κάποιου να σκοτώνει;

Είναι σαφές πως η ευθανασία είναι ένα ιδιαίτερα περίπλοκο ζήτημα. Εξετάζοντάς την κανείς έρχεται αντιμέτωπος με πολυποίκιλα προβλήματα, τα οποία ανήκουν σε περισσότερους από έναν χώρους. Η ιατρική πρακτική, η νομική σκέψη, η ηθική υπόσταση του ανθρώπου, όλα αυτά συνδυάζονται για να δημιουργήσουν έναν κυκεώνα προβληματισμού από τον οποίο η δραπέτευση είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Αυτό αποδεικνύεται από την διάσταση των απόψεων που αφορούν το θέμα, καθώς και από την ένταση με την οποία αυτές προβάλλονται. Τι ακριβώς είναι άνθρωπος και πότε πεθαίνει; Ποια δικαιώματα έχει ο ίδιος αλλά και ο περίγυρός του, η ίδια η κοινωνία κατά την πιο κρίσιμη ώρα της ζωής του; Μπορεί ο θάνατος και ο τρόπος που αυτός θα επέλθει να λάβει ηθική τιμή για τον θανόντα αλλά και για το κοινωνικό σύνολο ολόκληρο; Και εάν πρόκειται για ζήτημα προσωπικής επιλογής, δικαιούται ο νόμος να παρεμβαίνει με κανονιστικές διατάξεις; Αυτά είναι μερικά μόνο από τα προβλήματα που αναφέρονται, αλλά όχι όλα.

Κυρίως όμως η ευθανασία είναι θέμα έντονα υπαρξιακό, προσβάλλει - με την κυριολεκτική σημασία - έντονα τον ανθρωπισμό μας και μας καλεί να λάβουμε θέση. Είναι πρόβλημα που δύσκολα μπορεί οποιοσδήποτε από εμάς να το ξεπεράσει αδιάφορα, με μια σύντομη και ανώδυνη τοποθέτηση.

Είναι βέβαιο πως ο προβληματισμός που αυτή η μελέτη αποσκοπεί να προβάλλει, χωρίς να πρωτοτυπεί ή να καλύπτει εντελώς το θέμα, θα συνεχίσει να υφίσταται και να ταλαιπωρεί την σκέψη μας. Και τούτο, επειδή η ευθανασία αφορά στην πιο οριακή στιγμή της ανθρώπινης ζωής, μια στιγμή κατά την οποία τίθεται σε δοκιμασία ολόκληρο το οικοδόμημα του ανθρωπισμού και των ανθρώπινων αξιών, λίγο πριν εκμηδενιστούν οριστικά από τον θάνατο.

Όταν τελικώς κάνουμε λόγο για ευθανασία πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι ομιλούμε περί της εκούσιας ευθανασίας. Οι υπόλοιπες δυο περιπτώσεις, της ακούσιας και της εικαζόμενης συναίνεσης, ευστόχως χαρακτηρίζονται από πολλούς ως πράξεις φόνου. Το ηθικό υποκείμενο, που είναι άμεσα ενδιαφερόμενο για την αυτοδιάθεσή του, οφείλει να εκφράσει ρητώς την άποψή του, ώστε να προβληματιστούμε στο αν και κατά πόσο η πράξη της ευθανασίας είναι δόκιμη στην εκάστοτε περίπτωση. Οι εικασίες αλλά και ο παρορμητισμός δεν έχουν θέση σε τόσο σοβαρά ηθικά ζητήματα που χρήζουν εκτεταμένης μελέτης. Η φιλοσοφία, πέρα από τις όποιες θρησκευτικές δοξασίες που δικαιούται ο καθένας να ενστερνίζεται, οφείλει να προβληματίζεται συστηματικά και έντονα πάνω στο δικαίωμα του ανθρώπου στην αυτοδιάθεση της ζωής και της αξιοπρέπειάς του.

Συνοψίζοντας παραθέτουμε μια φράση σαν επίλογο:

‘Η αυτοκτονία ίσως να είναι ο τρόπος του ανθρώπου να πει στον Θεό «Δεν μπορείς να με απολύσεις! Παιραιτούμαι!»’

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Moore, T. *De optimo statu republicae deque nova insula Utopia* (1516). Μετ. Γ. Καραγιάννη, Ουτοπία, Κάλβος, Αθήνα, 1984, σ. 105-106
2. Ηροδότου Μούσαι, Κλειώ, 31. Βιβλιοθήκη Αρχαίων Συγγραφέων. Ι.Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
3. <http://www.livopedia.gr/>, λήμμα Ευθανασία
4. http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/eisigiseis/nikolaou_efthanasia.htm
5. Αβραμίδη Α. Ευθανασία. Ακρίτας, Αθήνα, 1995.
6. Thomas, L.-V. "La mort en question", L' Harmattan, Paris, 1991.
7. <http://www.gospel.gr/#tree=48.6.17>
8. Μακντάουελ, Ν. Σπαρτιατικό Δίκαιο. Μετ. Ν. Κονομής, Παπαδήμα, Αθήνα, 1998.
9. Brahams D., Euthanasia in the Netherlands, *Lancet*, 335: 591-592, 1990.
10. <http://www.nndb.com/people/272/000023203/>
11. Rachels, J. Active and passive euthanasia, Massachusetts Medical Society, Massachusetts, 1975.

Συμπληρωματική Βιβλιογραφία

- a) The Supreme Pontiff John Paul II On the Value and Inviolability of Human Life, *Evangelium Vitae*, (Encyclical Letter Addressed by To the Bishops Priests and Deacons Men and Women Religious Lay Faithful And all People of Good Will), 1994.
- b) Hentoff, N. A Duty to Die? *The Washington Post*, 31/5/1997.
- c) Marker,R.L. et al., "Euthanasia: An Historical Overview," *Maryland Journal of Contemporary Legal Issues* 2 (1991).
- d) *The Weekend Sun*, Vancouver, 22 Ιουνίου 1996 "Toronto Dr. Maurice Genereux became the first doctor in Canada to be charged with assisting a suicide"
- e) Hardwig, J. Is there a duty to die? *Hastings Center Report*, March-April, 1997.
- f) Demeester-De Meyer, W., (1987) "Bioethique dans les Années '90", τομ.Ι-ΙΙ. Omega Editions, Gent
- g) Binding, K. and Hoche, A. «Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens»,1922, e-text in Voluntary Euthanasia Society of Scotland.

Μανιάτης Γεώργιος, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: ΜΙΑ ΒΙΟΗΘΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Ο όρος βιοηθική, ένας όρος που αναφέρεται συχνά και μας απασχολεί όλο και περισσότερο, έχει διπλή ετυμολογική προέλευση για να υποδηλώσει τα δύο συστατικά του: την βιολογική γνώση, αφ'ενός, και τις ανθρώπινες αξίες, αφ'ετέρου, αναδεικνύοντας έτσι τον δεσμό μεταξύ του ανθρώπου και της Φύσης. Ο όρος εισήχθη το 1970 από τον Van R. Potter σε μια προσπάθεια να γεφυρώσει την ιατρική ηθική με την περιβαλλοντική ηθική. Σήμερα ο όρος έχει διευρυνθεί τόσο ώστε ο ορισμός της να είναι δύσκολος. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην διακήρυξη της UNESCO του Οκτωβρίου 2005 για την «Βιοηθική και τα ανθρώπινα δικαιώματα» ο ορισμός της Βιοηθικής απαλείφθηκε διότι δεν μπορούσε να υπάρξει συμφωνία.

Πάντως θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς ότι η Βιοηθική είναι μία ηθική προσέγγιση που υπαγορεύει την συνετή χρήση του Φυσικού κόσμου για την διατήρηση της Ανθρώπινης Ζωής ή και της Ζωής γενικότερα.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η επιβίωση και η επιτυχία μας ως Είδους, στηρίζεται, εν πολλοίς, στην εξελικτική ανάπτυξη ηθικών συστημάτων για την βελτιστοποίηση μεταξύ των δύο αλληλοσυγκρουόμενων συστατικών της ύπαρξής μας, δηλαδή, αφ'ενός, της συνεργασιμότητας, που είναι απαραίτητη στα κοινωνικά όντα και της ατομικότητας και ανταγωνιστικότητας, αφ'ετέρου, που είναι απαραίτητες για την επιβίωση του ατόμου και το πέρασμα των γονιδίων του στην επόμενη γενεά.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με την σειρά.

Το ανθρώπινο είδος, κατά το μέγιστο χρονικό διάστημα της ύπαρξής του κατείχε μία ασήμαντη και σχετικά ευάλωτη θέση μέσα στο γήινο οικοσύστημα. Ο συνολικός ανθρώπινος πληθυσμός παρέμενε μικρός και, σχετικά, σταθερός, καταφέροντας μόλις να επιβιώνει χάρις στον υψηλό ρυθμό γεννήσεων που εξισορροπούσε τον υψηλό ρυθμό θανάτων λόγω, κυρίως, λοιμωδών νοσημάτων, έλλειψης τροφής ή φυσικών καταστροφών.

Ο μικρός αυτός ανθρώπινος πληθυσμός με τις πολύ περιορισμένες δυνατότητές του, σήμαινε ότι οι ανθρώπινες δραστηριότητες είχαν μικρές μόνον και, σχεδόν, ανεπαίσθητες επιπτώσεις στο Περιβάλλον (μηδενικό, σχεδόν, περιβαλλοντικό αποτύπωμα, όπως θα λέγαμε σήμερα). Αναπτύχθηκε έτσι, ως αξία, η ελευθερία του ανθρώπου έναντι του Περιβάλλοντος και το δικαίωμα του να το χρησιμοποιεί ανεξέλεγκτα. Μπορούσε να εκμεταλλεύεται τη θάλασσα, τον αέρα, το έδαφος, όπως ήθελε, χωρίς κανένα περιορισμό. Η θεώρηση αυτή ενσωματώθηκε και σε διάφορες θρησκευτικές αντιλήψεις και ο άνθρωπος θεώρησε τον εαυτό του ως το κέντρο ενός σύμπαντος που δημιουργήθηκε προς χάριν του. Με την αποδοχή των ιδεών του Κοπέρνικου, τον 16^ο αιώνα, και την βαθμιαία πρόοδο των επιστημονικών μας γνώσεων, η θεώρηση της θέσης του ανθρώπου στον Φυσικό Κόσμο άλλαξε. Ο άνθρωπος από κέντρο του Σύμπαντος έγινε, απλώς, ο κάτοικος ενός μικρού πλανήτη, που αποτελεί "ασήμαντο" μέρος

ενός πολύ μεγαλύτερου Σύμπαντος, το οποίο υπακούει σε αμετάβλητους φυσικούς νόμους. Η δομή του Σύμπαντος και η τάξη, που επικρατεί σ' αυτό, καθορίζονται από φυσικούς νόμους, που περιγράφουν τις ιδιότητες της ύλης και καθορίζουν τις αλληλοεπιδράσεις των στοιχείων του, αποτελώντας, έτσι, ένα κλειστό σύστημα αρχών.

Η νέα αυτή θεώρηση της θέσης του ανθρώπου στο Σύμπαν, συνοδεύτηκε από την βαθμιαία ανάπτυξη μιάς ηθικής, που θεωρεί τη Φύση ως την αναγκαία αλλά και επαρκή συνθήκη, και που στηρίχθηκε σε μία νέα πηγή πίστης -την πίστη στην προκαθορισμένη αρμονία της Φύσης και την πορείας των φυσικών φαινομένων, όπως αυτά καθορίζονται από τους φυσικούς νόμους. Το ηθικό αυτό σύστημα δέχεται την προτεραιότητα των φυσικών νόμων και των δομών, που προκύπτουν από την αδιατάρακτη πορεία των φυσικών φαινομένων. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, η μοναδικότητα του ανθρώπου έγκειται, μόνο, στο γεγονός ότι έχει συνείδηση των φυσικών νόμων, όχι όμως και δικαίωμα παρέμβασης στη Φυσική τάξη.

Ο ανθρώπινος πολιτισμός και η ανθρώπινη συμπεριφορά, εντούτοις, έρχονται σε σύγκρουση με την παραπάνω θεώρηση γιατί αποτελούν μία συνεχή προσπάθεια παρέμβασης στην πορεία των φυσικών φαινομένων. Μέχρι πρόσφατα, οι δυνατότητες της τεχνολογίας μας ήταν περιορισμένες και τα αποτελέσματα των επεμβάσεων του ανθρώπου στο φυσικό περιβάλλον, όχι πολύ εμφανή. Όπου όμως οι επεμβάσεις μας έφεραν στην επιφάνεια την σύγκρουση με την ηθική της Φυσικής τάξης παρακάμπταμε το πρόβλημα, θεωρώντας ότι οι επεμβάσεις μας αποσκοπούσαν, όχι στην διατάραξη της Φυσικής Τάξης αλλά τάχα στην αποκατάστασή της. Έτσι, η ηθική της Φυσικής Τάξης διατηρήθηκε, παρ'όλες τις αντιφάσεις που δημιουργούσε, μέχρι τις μέρες μας.

Η εκρηκτική, όμως, ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας, κυρίως κατά την διάρκεια του περασμένου αιώνα, έδειξε την ανεπάρκεια της "Ηθικής της Φυσικής Τάξης". Ο άνθρωπος κατέστη "γεωφυσική" δύναμη επιφέροντας μεταβολές στο κλίμα, την πανίδα και την χλωρίδα που μέχρι πρόσφατα μόνο μεγάλες γεωλογικές μεταβολές μπορούσαν να προκαλέσουν.

Οι δραστηριότητές μας, λοιπόν, επηρεάζουν πλέον δραστικά το Περιβάλλον, πολλές φορές κατά τρόπο ανεπανόρθωτο. Στην προσπάθειά μας να παραγάγουμε υλικά αγαθά για την βελτίωση του βιοτικού μας επιπέδου, έχομε αρχίσει να στερούμε τον εαυτό μας από μερικές θεμελιώδεις προϋποθέσεις της ζωής, όπως ο καθαρός αέρας, το καθαρό νερό, οι ανοικτοί φυσικοί χώροι, οι ευκαιρίες απόλαυσης της φυσικής ομορφιάς κ.ά. Με την σημερινή μας συμπεριφορά υποβαθμίζομε το γήινο Περιβάλλον, αποδομώντας έτσι το υποστηρικτικό μας σύστημα, ένα σύστημα του οποίου την πολυπλοκότητα δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσομε πλήρως και κατά μείζονα λόγο, να το αντικαταστήσομε.

Δημιουργείται, λοιπόν, η ανάγκη να αναθεωρηθούν οι αξίες που είχαν αναπτυχθεί όταν οι ανθρώπινες δραστηριότητες ήταν ανεπαίσθητες για το κοινό μας Περιβάλλον.

Η ανθρώπινη συμπεριφορά, όμως, όπως εξελικτικά έχει διαμορφωθεί κατά το μεγαλύτερο διάστημα από την εμφάνιση του ανθρώπινου είδους, έχει χαρακτηριστικά που δεν κάνουν εύκολη την έγκαιρη προσαρμογή των σχέσεών μας με το Περιβάλλον. Έτσι, εξακολουθούμε να διατηρούμε μία επιθετικά καταστροφική προσέγγιση προς τις γήινες πλουτοπαραγωγικές πηγές, έχουμε ισχυρά ανεπτυγμένο το αίσθημα του προσωπικού χώρου, πολύ πέραν του ελάχιστου απαιτούμενου και τείνουμε στην μεγιστοποίηση της απόκτησης και συσσώρευσης υλικών αγαθών. Η συμπεριφορά μας είναι εγωϊστική, το ενδιαφέρον μας και οι φροντίδες μας εστιάζονται, κυρίως, στην οικογένεια και το άμεσο Περιβάλλον μας. Επί πλέον, η ικανότητά μας για μελλοντικό σχεδιασμό εξαντλείται σε μία ή δύο γενεές. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να ήσαν πλεονεκτικά για το ανθρώπινο είδος στο παρελθόν, σήμερα όμως αποτελούν τροχοπέδη στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουμε σε σχέση με το Περιβάλλον. Επί πλέον, η χρονική κλίμακα έχει δραστικά συσταλεί τόσο όσον αφορά την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού, όσο και την εκθετική ανάπτυξη της τεχνολογίας. Η ανάπτυξη αυτή έχει εξουδετερώσει πολλούς από τους παράγοντες που προκαλούσαν υψηλό ρυθμό θανάτων και ήσαν υπεύθυνοι για την σταθερότητα του ανθρώπινου πληθυσμού με αποτέλεσμα την μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Ο ανθρώπινος πληθυσμός έχει περίπου διπλασιασθεί τα τελευταία πενήντα χρόνια. Έτσι η απειλή για την γήινη βιόσφαιρα είναι διττή: αφ'ενός η κατάχρηση της εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών με ανεπανόρθωτες βλάβες του Περιβάλλοντος, κατάχρηση για την οποία είναι ένοχες κυρίως οι ανεπτυγμένες χώρες και, αφ'ετέρου, ο υψηλός ρυθμός αύξησης του ανθρώπινου πληθυσμού για τον οποίον υπεύθυνες είναι, κυρίως, οι ολιγότερον ανεπτυγμένες χώρες.

Είναι βέβαιο ότι και τα δύο αυτά φαινόμενα δεν μπορούν να συνεχίζονται επ'άπειρον. Μοιραίως θα επέλθει ισορροπία. Το ερώτημα είναι πώς; Ιστορικά η ισορροπία επετυγχάνετο λόγω πολέμων, πείνας επιδημιών και φυσικών καταστροφών. Το ερώτημα είναι : Ο σημερινός άνθρωπος μπορεί να επιτύχει την αναγκαία ισορροπία με λιγότερο τραυματικούς τρόπους; Μπορούμε, δηλαδή, να συνειδητοποιήσουμε εγκαίρως τους κινδύνους και να υιοθετήσουμε συμπεριφορές που θα εξασφαλίζουν την μακροχρόνια επιβίωσή μας ως Είδους;

Τα προβλήματα είναι πολλά και σχετίζονται τόσο με την ανθρώπινη συμπεριφορά όσο και με εγγενείς δυσκολίες στην διαπίστωσή τους, π.χ.

- α. Στις επιδράσεις των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο περιβάλλον υπάρχει μία μακριά αλυσίδα φαινομένων, που έχουν σχέση αιτίου-αιτιατού, αλλά δεν είναι, συχνά, εμφανές ποια είναι η αρχική αιτία και ποιο το τελικό αποτέλεσμα.
- β. Οι ελλιπείς πληροφορίες οδηγούν σε σύγχυση ή ακόμη χειρότερα, τροφοδοτούν την παραπληροφόρηση ή και την προπαγάνδα υπέρ της μίας ή της άλλης άποψης ανάλογα με κοντόφθαλμα συμφέροντα και εμποδίζουν τη λήψη μέτρων (π.χ. η διαμάχη για τους Γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς).

- γ. Οι περιβαλλοντικές μεταβολές μπορεί να είναι βραδείες, χωρίς κανονικότητα ή υποβόσκουσες ώστε να μην γίνονται εύκολα αντιληπτές από τον ανθρώπινο εγκέφαλο.
- δ. Ο χρονικός και ο τοπικός παράγων που υπεισέρχεται πολλές φορές στην ανάλυση οφέλους/κόστους για τις διάφορες επεμβάσεις μας στο Περιβάλλον κάνει την ανάλυση αυτή πολύ προβληματική. Π.χ. το όφελος και το κόστος μπορεί να κατανέμονται σε διαφορετικές γενεές ή ακόμη το όφελος να αφορά πληθυσμό διαφορετικών από αυτόν που χρεώνεται το κόστος. Έτσι, συχνά, τα προβλήματα αντιμετωπίζονται όχι ορθολογικά αλλά με την πολιτική ισχύ οργανωμένων ομάδων συμφερόντων (βλέπε π.χ. την περίπτωση εκτροπής του Αχελώου).

Πέραν, όμως, αυτών των "τεχνικών" δυσκολιών υπάρχουν προβλήματα που απορρέουν από το σύστημα αξιών μας. Μία βασική αξία μας είναι η ελευθερία ανάπτυξης του ατόμου. Εντούτοις, υπό συνθήκες όπου ο πληθυσμός ξεπερνάει την "φέρουσα ικανότητα" του Περιβάλλοντος οδηγούμεθα, κατ' ανάγκη, σε περιορισμό αυτής της ελευθερίας. Όταν οι πόροι σπανίζουν και αρχίζουν να εξαντλούνται, εγωκεντρικές συμπεριφορές δεν είναι αδιάφορες αλλά προκαλούν κόστος σ' όλα τα μέλη της ομάδας και, συνεπώς, δημιουργούν συνθήκες επιβολής περιορισμών. Έτσι, βαθμιαία δεχόμαστε περιορισμό στην ελευθερία των θαλασσών και της αλιείας, στην ελευθερία χρησιμοποίησης της ατμόσφαιρας για εναπόθεση αερίων απορριμμάτων, στην χρήση του χώρου για στάθμευση κλπ. Ακόμη δυσκολότερη είναι η αντιμετώπιση του δευτέρου σκέλους του προβλήματος, δηλαδή ο περιορισμός των γεννήσεων. Το δικαίωμα στην αναπαραγωγή θεωρείται και είναι βασικό και οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής περιορισμών δεν γίνεται εύκολα ανεκτή. Να θυμίσω την περίπτωση της Ινδίας όπου η προσπάθεια την Indira Gandhi να επιβάλει υποχρεωτικό περιορισμό των γεννήσεων συνέβαλε στην ανατροπή της.

Το πληθυσμιακό πρόβλημα δεν επιδέχεται "τεχνική λύση" (και με τον όρο "τεχνική λύση" εννοώ αλλαγές που μπορούν να γίνουν με τις τεχνικές των φυσικών επιστημών), αλλά απαιτεί ανάπτυξη μιας νέας ηθικής που προϋποθέτει αναθεώρηση των αντιλήψεών μας για τη θέση του ανθρώπου σε σχέση με τον υπόλοιπο γήινο κόσμο.

Ίσως, ένας λόγος για τη δυσκολία διαμόρφωσης ηθικών κανόνων που να αντιμετωπίζουν τη νέα πραγματικότητα είναι το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι μέχρι τώρα δεν έχουν εξοικειωθεί με την αριθμητική ανάλυση περιοριζόμενοι μόνον σε λεκτικές, ποιοτικές προσεγγίσεις.

Ένα ακόμη ερώτημα που εγείρουν τα προβλήματα του Περιβάλλοντος είναι το θέμα των υποχρεώσεών μας προς τις μελλοντικές γενεές. Οι σημερινές βιοηθικές προσεγγίσεις πολύ λίγο ασχολούνται με αυτή την διάσταση των προβλημάτων. Συγκεκριμένα, επιτρέπεται να αυξανόμεθα και να χρησιμοποιούμε ανεξέλεγκτα μη ανανεώσιμες πλουτοπαραγωγικές πηγές εξαντλώντας τις και αδιαφορώντας για τις μελλοντικές γενεές; Το ερώτημα γίνεται ακόμη πολυπλοκότερο εάν λάβομε

υπόψη το γεγονός ότι μπορούμε να επηρεάσουμε το μέγεθος των μελλοντικών γενεών μέσω της πληθυσμιακής πολιτικής μας.

Στην προσέγγιση του προβλήματος του υπερπληθυσμού υποβόσκει και το φιλοσοφικό ερώτημα όχι μόνο του ποιο είναι το βέλτιστο μέγεθος του πληθυσμού, αλλά και ποιο είναι το αποδεκτό βιοτικό του επίπεδο. Τα δύο αυτά ερωτήματα είναι αλληλένδετα. Για να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν υπάρχει υπερπληθυσμός, πρέπει πρώτα να συμφωνήσουμε στο επιθυμητό επίπεδο ζωής: είναι αυτό των ΗΠΑ και της Δ.Ευρώπης, ή της Ν.Αμερικής, ή της Αφρικής;

Τέλος, και εάν ακόμη συμφωνήσουμε στην ανάγκη επιβολής περιορισμών τόσο στην αναπαραγωγική συμπεριφορά όσον και στην περιβαλλοντική συμπεριφορά, το ερώτημα είναι μέχρι ποίου σημείου μπορούν και πρέπει να φθάσουν αυτοί οι περιορισμοί;

Το συμπέρασμα, λοιπόν, είναι ότι για την αντιμετώπιση της Περιβαλλοντικής κρίσης απαιτείται αναθεώρηση των απόψεών μας για τη θέση του ανθρώπου στον Φυσικό κόσμο. Το εάν αυτή η αναθεώρηση μπορεί να οδηγήσει εγκαίρως στην τροποποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς ώστε να εξασφαλισθεί η μακροχρόνια επιβίωση του ανθρώπινου είδους δεν μπορούμε να το γνωρίζουμε. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά έχει μεγάλη προσαρμοστικότητα. Το παράδειγμα των ανεπτυγμένων χωρών οι οποίες έχουν σταθεροποιήσει το μέγεθος του πληθυσμού τους, αποτελεί παρήγορο στοιχείο, παρ'όλο που η τροποποίηση της συμπεριφοράς δεν επεκτείνεται, προς το παρόν, και στην συνετή χρήση του Περιβάλλοντος.

Αισιόδοξη, επίσης, είναι η περίπτωση της Κίνας, όπου η πολιτική περιορισμού των γεννήσεων την δεκαετία του 70, είχε ως αποτέλεσμα την πτώση του ποσοστού γονιμότητας (fertility rate) από 5.5 γεννήσεις ανά γυναίκα το 1970 σε 1.8 το 2009, εντυπωσιακό πράγματι αποτέλεσμα. Δεν πρέπει, όμως, να λησμονούμε ότι το αποτέλεσμα αυτό πραγματοποιήθηκε υπό καθεστώς αυταρχικό. Η αμφιβολία πολλών είναι το εάν η έγκαιρη αντιμετώπιση των όλο και περισσότερο πιεστικών προβλημάτων στην σχέση ανθρώπου-Περιβάλλοντος μπορεί να γίνει υπό συνθήκες ελευθερίας και συναίνεσης ή θα πρέπει, κατ'ανάγκη, να οδηγηθούμε σε απολυταρχικές λύσεις; (Στην Ινδία η αντίστοιχη πτώση ήταν από 6 το 1950 σε μόνον 3.1 το 2007).

Προσωπικά πιστεύω ότι ο μόνος τρόπος τροποποίησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς υπό συνθήκες ελευθερίας είναι η παιδεία. Αυτή, όμως, είναι μία διαδικασία αργή, που χρειάζεται προϋποθέσεις που, όμως, δεν υπάρχουν εκεί όπου το πρόβλημα είναι οξύτερο, δηλαδή στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες. Μήπως, λοιπόν, οδηγούμεθα σε μία πόλωση χωρίς προοπτικές εξομάλυνσης;

Μήπως όσοι πιστεύουν ότι η έλλογη ζωή είναι εξελικτικά προγραμματισμένη να είναι βραχύβια και αυτοκαταστροφική, έχουν δίκιο;

**Παπαδημητρίου Ευθύμης, Η ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ
ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΕΣ ΜΕ ΝΕΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ
ΒΙΟΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ**

Καραγεωργάκης Σταύρος, Η ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΩΣ ΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΖΩΩΝ

Περίληψη⁶³

Η φιλοσοφική παράδοση που ασχολείται με την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων αντλεί την επιχειρηματολογία της ως επί το πλείστον από τον ωφελμισμό ή από τη θεωρία των δικαιωμάτων. Οι δύο αυτές φιλοσοφικές παραδόσεις αποδέχονται τον ορθό λόγο ως το κύριο εργαλείο καθοδήγησης της ηθικής στάσης του ανθρώπου. Πρόσφατες νευροεπιστημονικές έρευνες όμως δείχνουν ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων από την πλευρά του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που προϋποθέτει διαπλοκή ορθού λόγου και συναισθήματος, δικαιώνοντας έτσι σε μεγάλο βαθμό την ηθική φιλοσοφία του David Hume. Πολύ περισσότερο δε, σημαντικότερο ρόλο παίζει η ενσυναίσθηση, δηλαδή η ψυχολογική ταύτιση του υποκειμένου της ηθικής πράξης με τον ευεργετημένο από τη συγκεκριμένη πράξη. Η ενσυναίσθηση με τη σειρά της αποτελεί το έρεισμα για την ανάπτυξη μιας στάσης *συμπάθειας* προς τα άλλα ζώα. Σ' αυτό το κείμενο λοιπόν προτείνεται, κάτω από το φως των νέων αυτών νευροεπιστημονικών και άλλων ενδείξεων, η ενίσχυση της επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων με τα εργαλεία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας ως ένα ρεαλιστικότερο, και ταυτόχρονα πιο ελκυστικό θεωρητικό μοντέλο.

Λέξεις-Κλειδιά: Περιβαλλοντική ηθική, δικαιώματα των ζώων, ηθική για τα ζώα, ενσυναίσθηση, συμπάθεια

Karageorgakis Stavros, Empathy as the basis for the ethical consideration of other animals

Abstract

The philosophical tradition that is concerned with the moral consideration of non-human animals, majorly draws its argumentation from either utilitarianism or the rights theory. These two philosophical traditions acknowledge reason as the main tool for the guidance of human moral stance. However, according to recent findings from the field of neurosciences, the moral decision making of human beings is a result of the interplay of reason and emotions, which confirms the insights of David Hume. Furthermore, a prominent role in this process is played by empathy, namely the psychological identification of the subject of the moral act with the bearer of the particular act. Empathy is further basing the development of a stance of sympathy towards non-human animals. Therefore, in this

⁶³ Ευχαριστώ την Ελίζα Κολοβού και την Όλγα Κήκου για τα πολύτιμα σχόλιά τους στην αρχική μορφή του κειμένου.

presentation and under the light of these recent evidence from the neurosciences, I suggest the reinforcement of the argumentation for the moral consideration of non-human animals with the conceptual tools of empathy and sympathy, thus giving rise to a more realistic and attractive theoretical model.

Key words: Environmental ethics, animal rights, animal ethics, empathy, sympathy

Εισαγωγή

Αν θεωρήσουμε το έτος 1975, δηλαδή τη χρονιά που εκδόθηκε το βιβλίο του Peter Singer *Απελευθέρωση των Ζώων*⁶⁴, ως τη χρονιά ορόσημο του σύγχρονου κινήματος για τα δικαιώματα των άλλων ζώων, έχουν περάσει ήδη τριανταπέντε χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων σημειώθηκαν μεγάλες πρόοδοι ως προς την μεταχείριση των άλλων ειδών από τον homo sapiens. Ένας σημαντικός αριθμός πολιτών ευαισθητοποιήθηκε για την κακομεταχείριση των ζώων και απαλλάχτηκε από τη διατροφική συνήθεια της κρεοφαγίας, κάποιοι άλλοι απέχουν από τη χρήση προϊόντων που βασίστηκαν σε πειράματα με ζώα, επίσης, θεσπίστηκαν κανονισμοί για την διεξαγωγή πειραμάτων με πειραματόζωα κυρίως λόγω των εισηγήσεων των εθνικών επιτροπών βιοηθικής, οι συνθήκες διαβίωσης των ζώων σε πολλές κτηνοτροφικές μονάδες βελτιώθηκαν, περιορίστηκε σημαντικά η χρήση γούνας και πολλοί συμπολίτες μας αποδοκιμάζουν τη χρήση μη ανθρώπινων ζώων στα τσίρκο.

Είναι προφανές ότι όλες οι παραπάνω αλλαγές δε σημειώθηκαν μόνο εξαιτίας των φιλοσοφικών κειμένων αλλά και λόγω άλλων παραγόντων, με πολύ σημαντικό τη δράση των φιλοζωικών οργανώσεων. Ωστόσο, θα μπω στον πειρασμό να θέσω ένα ερώτημα απ' αυτά που απεχθάνονται οι ιστορικοί: τι θα άλλαζε σ' όλες τις παραπάνω εξελίξεις αν ο Singer, αλλά και άλλοι φιλόσοφοι υποστηρικτές των ηθικών δικαιωμάτων των άλλων ζώων, δεν χρησιμοποιούσαν για την πολεμική τους ως κύριο φιλοσοφικό εργαλείο τον ορθό λόγο; Θα ήταν περισσότερο ή λιγότερο αποτελεσματική η υπεράσπιση των ηθικών δικαιωμάτων των άλλων ζώων αν το όπλο δεν ήταν ο ορθός λόγος αλλά το συναίσθημα; Προφανώς, το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί, ωστόσο το θέτω προκειμένου να σηματοδοτήσω την αξία του συναίσθηματος ως μεθόδου πειθούς για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων, έναντι της ωφελμιστικής προσέγγισης του Peter Singer ή της δικαιοακούς του Tom Regan⁶⁵.

Εδώ και περίπου 15 χρόνια, έχει αναδειχτεί μια νέα τάση στο πεδίο της ηθικής για τα ζώα (animal ethics), αυτή της συμπάθειας (sympathy) προς τα άλλα ζώα. Συγκεκριμένα, ένας αριθμός φιλοσόφων, κυρίως από το χώρο του οικοφεμινισμού, υποστηρίζει ότι ο ορθός λόγος, ως το κύριο εργαλείο του

⁶⁴ Singer, P. (1975), *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010, υπό έκδοση).

⁶⁵ Regan, T. (1983), *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley.

ανδροκρατούμενου φιλοσοφικού κόσμου, έχει καταφέρει να καταδυναστεύσει μεταξύ άλλων και την επιχειρηματολογία για την ηθική προς τα ζώα, δίχως όμως να μπορέσει να φέρει τα αποτελέσματα που θα είχαμε στην περίπτωση που χρησιμοποιούσαμε μια συναισθηματική προσέγγιση του ζητήματος. Η Marti Kheel υποστήριξε ότι παρά το γεγονός ότι πολλοί φιλόσοφοι δεν έχουν σε υψηλή εκτίμηση τον ορθό λόγο, ωστόσο θεωρούν ότι η επίκληση του συναισθήματος ισοδυναμεί περίπου με έλλειψη επιχειρηματολογίας⁶⁶. Κάποιες φιλόσοφοι όμως υπενθυμίζουν το σημαντικό ρόλο που παίζει το συναίσθημα της συμπάθειας στη διαδικασία λήψης ηθικών αποφάσεων, και αυτές είναι η Mary Midgley⁶⁷, η Josephine Donovan⁶⁸, η Lori Gruen⁶⁹ αλλά και νεώτερα ο John Fisher⁷⁰. Το κεντρικό επιχείρημα πάνω στο οποίο στηρίζουν αυτή την οπτική για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων είναι η παραδοχή ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων δεν είναι μία διαδικασία κατά την οποία ο άνθρωπος χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον ορθό λόγο.

Είναι χρήσιμο όμως σ' αυτό το σημείο να γίνει η διάκριση μεταξύ της ενσυναίσθησης (empathy) και της συμπάθειας (sympathy), μια διάκριση που δεν είναι κοινά αποδεκτή. «Ενσυναίσθηση» ονομάζω την κατάσταση βάσει της οποίας ο Α ανταποκρίνεται στη συναισθηματική κατάσταση του Β, βιώνοντας αντίστοιχα συναισθήματα. «Συμπάθεια» ονομάζω την κατάσταση βάσει της οποίας, εφόσον υπάρχει η ενσυναίσθηση, ο Α έχει μια θετική στάση ή ένα μη προσωρινό ενδιαφέρον για τον Β. Επομένως η ενσυναίσθηση αποτελεί προϋπόθεση για τη συμπάθεια. Για να δούμε ένα παράδειγμα: *Ενσυναισθάνομαι* το πρόβατο που σφάζεται μπροστά μου βάσει των αντιδράσεών του, αντιλαμβανόμενος ότι κάπως έτσι θα αντιδρούσα αν έσφαζαν εμένα. *Συμπαθώ* το συγκεκριμένο πρόβατο όταν συναισθηματικά και λογικά ωθούμαι να πιστεύω ότι η σφαγή ήταν μια λάθος ενέργεια⁷¹. Όπως έχει αναφέρει άλλωστε χαρακτηριστικά και η ψυχολόγος Lauren Wispe «Το αντικείμενο της ενσυναίσθησης είναι η κατανόηση. Το αντικείμενο της συμπάθειας είναι η ευζωία του άλλου.»⁷²

⁶⁶ Kheel, M. (2007), "The Liberation of Nature: A Circular Affair," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, p. 46.

⁶⁷ Midgley, M. (1983), *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens.

⁶⁸ Donovan, J. (2007), "Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Ibid., pp. 174-197.

⁶⁹ Gruen, L. (2007), "Empathy and Vegetarian Commitments," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Ibid., pp. 333-343.

⁷⁰ Fisher, J.A. (1987), "Taking Sympathy Seriously, A Defence of Our Moral Psychology toward Animals," *Environmental Ethics* 9, pp. 197-215.

⁷¹ Chismar, D. (1988), "Empathy and Sympathy: The Important Difference," *The Journal of Value Inquiry*, 22, pp. 257-8.

⁷² Wispe, L. (1991), *The Psychology of Sympathy*, Plenum Press, New York, p. 80.

Σύντομη ιστορική παρουσίαση της ηθικής της συμπάθειας

Η ιδέα των ηθικών συναισθημάτων δεν είναι καινούργια. Ήδη από τον 18^ο αιώνα οι Francis Hutcheson⁷³, Adam Smith⁷⁴, και ειδικά ο David Hume⁷⁵ είχαν αναπτύξει θεωρίες ηθικών συναισθημάτων, με ιδιαίτερη αναφορά στην ιδέα της συμπάθειας. Ο Hutcheson χρησιμοποίησε την έννοια της συμπάθειας προκειμένου να χτυπήσει τις χομπσιανές απόψεις περί εγγενούς τάσης των ανθρώπων για τον αλληλοσπαραγμό και να τονίσει την έμφυτη τάση τους για συμπόνια. Ο Hume τόνισε τη συναισθηματική προέλευση των ηθικών μας κρίσεων και υποστήριξε την άποψη ότι η ηθική αξία των πράξεων και των αντικειμένων καθορίζεται από τις συναισθηματικές μας αντιδράσεις σ' αυτά. «Τίποτα δεν μπορεί να είναι περισσότερο πραγματικό ή ενδιαφέρον από τα αισθήματα ευχαρίστησης και ανησυχίας που μας διακατέχουν» γράφει ο Hume, και συνεχίζει: «Και εάν αυτά ευνοούν την αρετή και αποτρέπουν την κακία δεν χρειαζόμαστε τίποτα άλλο για τη ρύθμιση της διαγωγής και της συμπεριφοράς μας.»⁷⁶ Ο Hume μάλιστα, αναγνωρίζει την αξία της συμπάθειας, της ικανότητάς μας να αναγνωρίζουμε την κατάσταση που βιώνουν οι άλλοι και να συμπάσχουμε μαζί τους. Να πώς οδηγούμαστε στη συμπάθεια σύμφωνα με τον Hume:

«Οι νόες όλων των ανθρώπων ομοιάζουν σε σχέση με τα συναισθήματα και τις λειτουργίες τους. Δεν είναι δυνατόν να κινητοποιηθούν από κάποιο αίσθημα που δεν θα αγγίζει τους υπολοίπους. Όπως τα ελατήρια που έχουν κουρδιστεί με τον ίδιο τρόπο η κίνηση του ενός μεταδίδεται στα άλλα, έτσι και τα αισθήματα αμέσως περνούν από το ένα πρόσωπο στο άλλο και προκαλούν σε κάθε ανθρώπινο πλάσμα τις αντίστοιχες κινήσεις. Όταν παρατηρώ τα αποτελέσματα ενός πάθους στη φωνή και στις χειρονομίες κάποιου, ο νους μου περνάει αμέσως από τα αποτελέσματα αυτά στις αιτίες τους και σχηματίζει μια τόσο έντονη εικόνα του πάθους που αμέσως μετατρέπεται σε πάθος καθεαυτό. Παρόμοια, όταν παρατηρώ τις αιτίες ενός συναισθήματος, ο νους μου μεταφέρεται στα αποτελέσματά του, και κινητοποιείται από ένα παρόμοιο συναίσθημα... [Η συμπάθεια] είναι εκείνη η αρχή που μας βγάζει τόσο πολύ από τον εαυτό μας, ώστε να μας δημιουργήσει την ίδια ευχαρίστηση ή την ίδια ανησυχία που υπάρχει σε κάποιον άλλο χαρακτήρα, σαν αυτές να είχαν την τάση να μας ωφελούν ή να μας ζημιώνουν.»⁷⁷

⁷³ Hutcheson, F. (1726), *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue*.

⁷⁴ Smith, A. (1790), *The Theory of Moral Sentiments*.

⁷⁵ Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature*.

⁷⁶ Hume, *A Treatise of Human Nature*, III, I, I, (μετάφραση αποσπάσματος από τον Φιλήμονα Παιονίδη).

⁷⁷ Ibid, III, III, I (μετάφραση αποσπάσματος από τον Φιλήμονα Παιονίδη).

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Hume παραδέχεται ότι είμαστε σε θέση να αναγνωρίζουμε τα αισθήματα των άλλων και να τα βιώνουμε σαν να είναι δικά μας. Επίσης, αν έχει δίκιο ο Hume, τότε η συμπεριφορά μας μπορεί να κατευθυνθεί από τα αισθήματα ευχαρίστησης ή ανησυχίας που μας διακατέχουν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας της ενσυναίσθησης.

Ο Adam Smith, μαθητής του Hutcheson και φίλος του Hume, διαφοροποιεί κάπως την έννοια της συμπάθειας από τον τελευταίο. Σύμφωνα με τον Smith ο παρατηρητής προσπαθήσει να αναπτύξει συναίσθημα συμπάθειας «φανταζόμενος τον εαυτό του στη θέση του πράττοντος, στο πλαίσιο των συγκεκριμένων περιστάσεων υπό τις οποίες εκείνος ενεργεί ή πάσχει»⁷⁸. Στον Smith δηλαδή ο συμπάσχων παρατηρητής γίνεται το παθόν υποκείμενο⁷⁹. Ίσως ένας από τους τελευταίους που χρησιμοποίησαν τη συμπάθεια ως ηθικό συναίσθημα είναι ο Max Scheler⁸⁰. Μάλιστα κατά τον Scheler οι άνθρωποι πρέπει να αναπτύξουν την ικανότητα της συμπάθειας που έχουν προκειμένου να αποκωδικοποιήσουν τη συμβολική γλώσσα της φύσης. Μπορούμε να κατανοήσουμε αυτό που βιώνουν τα ζώα και έχουμε με όλα τα ζώα μια κοινή γραμματική, γράφει ο Scheler⁸¹. Η ιστορική αυτή παρουσίαση όμως δε θα πρέπει να δώσει την εντύπωση στον αναγνώστη ότι λείπουν οι σύγχρονες φωνές υπέρ μιας ηθικής συναισθηματοκρατίας (moral sentimentalism), οι οποίες για λόγους συντομίας δεν μπορούν να αναφερθούν⁸². Μπορούμε όμως να στηρίξουμε όλο το βάρος της επιχειρηματολογίας μας για την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων στη φιλοσοφική υπεράσπιση της ηθικής της συμπάθειας;

Οι νευροεπιστημονικές ενδείξεις για την αλληλοδιαπλοκή ορθού λόγου και συναισθήματος στη λήψη ηθικών αποφάσεων

Όταν ο David Hume ισχυριζόταν ότι η λήψη ηθικών αποφάσεων είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης ορθού λόγου και συναισθήματος, δεν υπήρχε καμία στήριξη από την πλευρά των επιστημών γι' αυτήν την υπόθεση. Σήμερα όμως είμαστε σε θέση να έχουμε σαφέστερα δεδομένα για τη λειτουργία τόσο της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όσο και του ανθρώπινου εγκεφάλου, χάρη στην εξέλιξη της ψυχολογίας και των νευροεπιστημών. Το πιο γνωστό έργο από τον τομέα της ψυχολογίας για τη σημασία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας προέρχεται από τον ψυχολόγο Martin Hoffman (για τον Hoffman οι δύο αυτές έννοιες έχουν σχεδόν τη ίδια σημασία). Ο Hoffman, στο βιβλίο του *Empathy*

⁷⁸ Δρόσος, Δ.Γ. (2008), "Επίμετρο: Αρετές και συμφέροντα: Η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή η ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας," in *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Δ.Γ. Δρόσος, ed., Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Σαββάλας, Αθήνα, σ. 535.

⁷⁹ Για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας της συμπάθειας στον Smith βλέπε: Broadie, A. (2006), "Sympathy and the Impartial Spectator", in *The Cambridge Companion to Adam Smith*, K. Haakonssen, ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 158-188.

⁸⁰ Scheler, M. (2008), *The nature of sympathy*, Transaction Publishers, New Jersey.

⁸¹ Ibid, p. 11.

⁸² Βλέπε ενδεικτικά το έργο του Slote και συγκεκριμένα: Slote, M. (2007), *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London & New York, και Slote, M. (2010), *Moral Sentimentalism*, Oxford University Press, Oxford.

*and Moral Development*⁸³, εξηγεί πώς αναπτύσσεται η ενσυναίσθηση στον άνθρωπο μέσα από τα διάφορα στάδια της ζωής του. Υποστηρίζει ότι η ενσυναίσθηση βάζει σε λειτουργία τους ηθικούς κανόνες και επηρεάζει την ηθική κρίση είτε άμεσα, είτε μέσω αυτών των ηθικών κανόνων⁸⁴.

Τα πορίσματα από τον τομέα των νευροεπιστημών είναι σίγουρα περισσότερο εντυπωσιακά. Χάρη στις μελέτες της λειτουργικής τομογραφίας μαγνητικού συντονισμού (functional magnetic resonance imaging- fMRI), οι οποίες μετρούν τη ροή του οξυγονωμένου αίματος στους νευρώνες του εγκεφάλου, οι νευροεπιστήμονες είναι πλέον σε θέση να εντοπίζουν ποια κέντρα του εγκεφάλου ερεθίζονται όταν βρισκόμαστε ενώπιον ηθικών διλημμάτων. Αυτές οι μελέτες, υποστηρίζουν οι νευροεπιστήμονες που τις διεξάγουν, μας βεβαιώνουν για τη συμμετοχή των συναισθημάτων στη λήψη ηθικών αποφάσεων, αν και αυτή η συμμετοχή διαφέρει από άτομο σε άτομο, και ανάλογα με το ηθικό δίλημμα που καλούνται αυτά να αντιμετωπίσουν⁸⁵. Σε νεότερες μελέτες μάλιστα, όπου χρησιμοποιήθηκε η ίδια μέθοδος, μια ερευνητική ομάδα έδειξε ότι οι άνθρωποι που συμμετείχαν είχαν την τάση να έχουν περισσότερο κοινωνικο-συναισθηματικές αντιδράσεις όταν το ηθικό δίλημμα ήταν πιο προσωπικό, ενώ όταν οι ηθικές αποφάσεις που έπρεπε να λάβουν ήταν λιγότερο προσωπικές, τότε οι αντιδράσεις τους στηρίζονταν πιο πολύ σε γνωστικές διαδικασίες⁸⁶. Σε κάθε περίπτωση, ασχέτως του βαθμού συμμετοχής των γνωστικών-ορθολογικών διαδικασιών από τη μία, και των κοινωνικών-συναισθηματικών από την άλλη, είναι πλέον βέβαιο ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός πολύ σημαντικού διλήμματος που αφορά στην αποδοχή ή απόρριψη των παραπάνω ενδείξεων. Με λίγα λόγια, καλούμαστε να επιλέξουμε αν θα ανοίξουμε την πόρτα της φιλοσοφίας στις νευροεπιστήμες και θα αφήσουμε τους φιλοξενούμενους να περάσουν, έστω και με επιφυλάξεις, θέτοντας εμείς τους κανόνες του σπιτιού, ή θα την κλείσουμε, θεωρώντας ότι μπορούμε να λύσουμε μόνοι μας όλα τα φιλοσοφικά προβλήματα. Πιστεύω ότι θα πρέπει να επιλέξουμε το πρώτο, να σταματήσουμε να επισκευάζουμε τη βάρκα του Νούρατ με τα ίδια της κομμάτια, και να την βγάλουμε στη στεριά για να ψάξουμε εκεί τα υλικά επισκευής. Δεν είναι τόσο αποτελεσματικό να κατασκευάζουμε νοητικά ηθικά σχήματα, καθαρά από συναίσθημα, να διαπράττουμε δηλαδή αυτό που χαρακτήρισε ο Antonio Damasio ως «λάθος του Καρτέσιου»⁸⁷. Πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη ότι οι ανθρώπινες αποφάσεις και πράξεις κατευθύνονται σε μεγάλο βαθμό από το συναίσθημα, έναν παράγοντα δηλαδή που καλό θα ήταν να ενταχθεί με ουσιαστικό τρόπο στις θεωρίες.

⁸³ Hoffman, M.L. (1991), *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.

⁸⁴ Ibid, p. 247.

⁸⁵ Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2001), "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment", *Science*, 293, 14 September, pp. 2105-2108.

⁸⁶ Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2004), "The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment", *Neuron*, 44, 14 October, pp. 389-400.

⁸⁷ Damasio, A.R. (1994), *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human Brain*, Putnam, New York.

Αφού αναγνωρίσουμε λοιπόν ότι ο συναισθηματικός παράγοντας είναι σημαντικός για τη λήψη ηθικών αποφάσεων, αξίζει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας σε εκείνα τα συναισθήματα που μας είναι χρήσιμα για την έκφραση αλτρουισμού, όχι μόνο στο είδος μας, αλλά και στα άλλα είδη. Σήμερα, πρωτευοντολόγοι, με πιο σημαντικό τον Frans de Waal, υποστηρίζουν την ύπαρξη της ενσυναίσθησης στα πρωτεύοντα, στηριζόμενοι σε παρατηρήσεις και χωρίς τη χρήση πειραμάτων⁸⁸. Ενδείξεις για τη λειτουργία της ενσυναίσθησης και της συμπάθειας έχουμε και σε άλλα είδη όπως φάλαινες, ελέφαντες και άλλα⁸⁹. Ο ηθολόγος Marc Bekoff αναφέρει περιπτώσεις ένδειξης ενσυναίσθησης και συμπάθειας ακόμα και μεταξύ διαφορετικών ειδών, όπως λιονταριών που έσωσαν ένα μικρό κορίτσι από τους απαγωγείς της στην Αιθιοπία, δελφινιών που έσωσαν ανθρώπους από λευκό καρχαρία σχηματίζοντας κύκλο γύρω τους και άλλα⁹⁰. Οι Masson & McCarthy αναφέρουν επίσης παραδείγματα ένδειξης συμπόνιας μεταξύ του ανθρώπου και άλλων ειδών, όπως φάλαινες, ασβών, καστόρων και ελεφάντων αλλά και μεταξύ ρινόκερων και ελεφάντων⁹¹.

Ωστόσο αυτές οι ενδείξεις δεν ήταν αρκετές, ούτε αρκετά επιστημονικές, για κάποιους ερευνητές οι οποίοι προχώρησαν σε μια σειρά πειραμάτων προκειμένου να αποδείξουν τη δυνατότητα ανάπτυξης ενσυναίσθησης στα μη ανθρώπινα ζώα. Αυτοί οι επιστήμονες δεν αρκούνται στην παρατήρηση των ζώων στο φυσικό τους περιβάλλον, αλλά προχωρούν, πολλές φορές, σε φρικαλέα και ανόητα πειράματα, προκειμένου να αυξήσουν το επιστημονικό τους κύρος και να καρπωθούν χρήματα από τις κρατικές και άλλες επιχορηγήσεις. Ενδεικτικά αναφέρω ένα πείραμα σύμφωνα με το οποίο αρουραίοι εκπαιδεύτηκαν να πατούν ένα κουμπί προκειμένου να παίρνουν τροφή, και σταμάτησαν να το κάνουν όταν σε δεύτερη φάση του πειράματος, αντιλήφθηκαν ότι, με το πάτημα του κουμπιού και την απόκτηση τροφής, σε γειτονικό χώρο άλλοι αρουραίοι δέχονταν ηλεκτροσόκ, ως αποτέλεσμα των δικών τους ενεργειών⁹². Πολύ αργότερα (2006) επιστήμονες κάνουν λόγο για ενδείξεις ενσυναίσθησης σε ποντίκια. Ερευνητική ομάδα από το πανεπιστήμιο McGill έκανε ενέσεις που περιείχαν οξικό οξύ σε

⁸⁸ Ο de Waal από κοινού με την Preston υπογράφουν το σημαντικότερο ίσως άρθρο για το ζήτημα, το οποίο συνοδεύτηκε από πολυάριθμες κριτικές διακεκριμένων επιστημόνων και φιλοσόφων στο περιοδικό Behavioral and Brain Sciences (vol. 25) καθώς και από απαντήσεις των δύο πρώτων. Βλ. Preston, S. & de Waal, F. (2002), "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases," Behavioral and Brain Sciences, 25, pp. 1-20. Για ένα εκλαϊκευμένο έργο του de Waal στο οποίο κάνει συχνές αναφορές στο ζήτημα της ενσυναίσθησης βλ. de Waal, F. (2007), *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα. Ωστόσο, υπάρχουν βιολόγοι και ψυχολόγοι που υποστηρίζουν ότι πίθηκοι και μαιμούδες δεν μπορούν να αναπτύξουν ενσυναίσθηση. Βλ. Cheney, D.L. & Seyfarth, R.M. (2007), *Baboon Metaphysics, The Evolution of Social Mind*, The University of Chicago Press, Chicago and London, pp. 190-197.

⁸⁹ de Waal, F. (1996), *Good Natured, The Origins of Right and Wrong in Humans and others Animals*, Harvard University Press, London, pp. 40-88.

⁹⁰ Bekoff, M. (2007), *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California, pp. 16-17.

⁹¹ Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε, Η συναισθηματική ζωή των ζώων*, μτφρ. Μακίτα Χάουελ, Ωκεανίδα, Αθήνα, pp. 253-254, 272-276.

⁹² Church, R.M. (1959), "Emotional reactions of rats to the pain of others," *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 52, pp. 132-134.

ζευγάρια ποντικών και παρατήρησε ότι οι αντιδράσεις των ποντικών ήταν πιο έντονες όταν έβλεπαν να γίνεται η ένεση και στο σύντροφό τους⁹³.

Σήμερα ψυχίατροι μάς πληροφορούν ότι η ενσυναίσθηση είναι το αποτέλεσμα των διασυνδέσεων της αμυγδαλής με τη σχετική περιοχή του οπτικού φλοιού του εγκεφάλου⁹⁴. Όπως καταλήγει εμφατικά ένας ψυχολόγος, «η ενσυναίσθηση είναι ένα βιολογικό φαινόμενο»⁹⁵. Δυστυχώς, κι αυτές οι έρευνες στηρίχτηκαν σε πειράματα με πρωτεύοντα, και συγκεκριμένα σε πιθήκους ρέζους, στους εγκεφάλους των οποίων τοποθέτησαν ηλεκτρόδια που κατέγραφαν τις πληροφορίες που στέλνονταν μέσω νευρώνων ως νευρικά σήματα στον οπτικό φλοιό, και έπειτα στην αμυγδαλή, όταν αυτοί παρακολουθούσαν άλλους πιθήκους να υποφέρουν. Ο Vittorio Gallese, με την ερευνητική του ομάδα στο Πανεπιστήμιο της Πάρμα, ανακάλυψε την ύπαρξη των κατοπτρικών νευρώνων (mirror neurons) στον εγκέφαλο των πιθήκων μακάκων, οι οποίοι ενεργοποιούνται όταν αυτοί βλέπουν ή ακούν καταστάσεις που μπορούν να βιώσουν ή έχουν βιώσει και οι ίδιοι⁹⁶. Μάλιστα σήμερα έχουμε δεδομένα τα οποία μας πληροφορούν για την ύπαρξη κατοπτρικών νευρώνων, ή έστω αντίστοιχων μηχανισμών και στον άνθρωπο⁹⁷. Παρά τις αντιρρήσεις που εγείρουμε για τον τρόπο απόκτησης αυτών των γνώσεων, μπορούμε να τις αξιοποιήσουμε προκειμένου να περιορίσουμε τον πόνο των μη ανθρώπινων ζώων, διατυπώνοντας το αίτημα να σταματήσουν αυτές οι έρευνες.

Αυτό ίσως που έχει τη μεγαλύτερη σημασία από τις ισχυρότατες ενδείξεις για την λειτουργία της ενσυναίσθησης σε πολλά είδη άλλων ζώων είναι ότι φαίνεται να μοιραζόμαστε πλέον και μια ηθική συμπεριφορά. Σ' αυτό το συμπέρασμα καταλήγει και η Jessica Pierce, η οποία σημειώνει ότι όταν κατανοούμε πώς νοιώθει ο άλλος, τότε έχουμε τη δυνατότητα να τον συμπονέσουμε και να τον βοηθήσουμε. Γι' αυτό η ενσυναίσθηση αποτελεί, όπως η ίδια γράφει, το θεμέλιο λίθο της ηθικότητας. Άλλωστε, για την ίδια η ενσυναίσθηση αποτελεί μια συνέπεια της κοινωνικότητας, συμπεριφοράς που απαντάται στα περισσότερα είδη⁹⁸.

⁹³ Langford, Dale J., Sara E. Crager, Zarrar Shehzad, Shad B. Smith, Susana G. Sotocinal, Jeremy S. Levenstadt, Mona Lisa Chanda, Daniel J. Levitin, and Jeffrey S. Mogil. (2006), "Social Modulation of Pain as Evidence for Empathy in Mice," *Science*, 312 (5782), pp. 1967-1970.

⁹⁴ Brothers, L. (1989), "A Biological Perspective on Empathy", *American Journal of Psychiatry*, vol. 146, no. 1, pp. 10-19.

⁹⁵ Goleman, D. (2009⁴³), *Η συναισθηματική νοημοσύνη, Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ»*;, μτφρ. Άννα Παπασπύρου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, p. 158.

⁹⁶ Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L. & Rizzolatti, G. (1996), "Action Recognition in the Premotor Cortex," *Brain*, 119, pp. 593-609.

⁹⁷ Gallese, V. (2001), "The 'Shared Manifold' Hypothesis, From Mirror Neurons to Empathy," *Journal of Consciousness Studies*, vol 8, no. 5-7, pp. 33-50. Iacoboni, M. (2009). *Mirroring People, The Science of Empathy and How We connect with Others*, Picador, New York.

⁹⁸ Pierce, J. (2008), "Mice in the Sink: On the Expression of Empathy in Animals," *Journal of Environmental Philosophy*, Vol. V, Issue I, pp. 75-96.

Η συμπάθεια προς τα άλλα ζώα

Πώς όμως μπορούν να συμβάλλουν όλα τα παραπάνω δεδομένα στις προσπάθειες για την ένταξη των μη ανθρώπινων ζώων στην ηθική μας κοινότητα; Θα πρέπει αρχικά να εξετάσουμε κατά πόσον ο άνθρωπος είναι σε θέση να ενσυναισθάνεται τα άλλα είδη, ή έστω κάποια απ' αυτά. Προηγούμενως, ανέφερα τέτοιες περιπτώσεις, που στηρίζονται σε παρατηρήσεις ζωολόγων και ψυχολόγων. Το πρώτο σημαντικό βήμα για την ενσυναίσθηση είναι να έχουμε τη δυνατότητα να βιώνουμε αντίστοιχα τις διάφορες καταστάσεις με κάποια τουλάχιστον από τα άλλα είδη. Το πιο σημαντικό μάλιστα απ' αυτά φαίνεται να είναι ο πόνος. Η λέξη «πόνος» είναι ικανή να δώσει ένα πρόσκαιρο αίσθημα ανακούφισης στους επιστήμονες που δεν αποδέχονται την επιχειρηματολογία για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων. Και αυτό γιατί όταν κάποιος ισχυρίζεται ότι «εφόσον είναι λάθος να προκαλούμε πόνο στους ανθρώπους, τότε είναι λάθος να προκαλούμε πόνο στα άλλα ζώα, αφού τα άλλα ζώα βιώνουν τον πόνο τουλάχιστον με παρόμοιο τρόπο με τον δικό μας», τότε γι' αυτούς τους επιστήμονες έχει διαπραχθεί το ατόπημα του ανθρωπομορφισμού και κάθε περαιτέρω συζήτηση είναι περιττή. Είναι όμως έτσι; Μάλλον όχι. Για να απαντήσω σ' αυτήν την κριτική θα σταθώ απλώς σε τρία σημεία: πρώτον, θεωρώ ως δεδομένο ότι εμείς οι άνθρωποι είμαστε ζώα. Όπως χαρακτηριστικά έχει γράψει η Mary Midgley «Δεν είμαστε μόνο περίπου όμοιοι με τα ζώα· είμαστε ζώα»⁹⁹, και ως τέτοια, θα συμπληρώσω, δεν μπορούμε παρά να έχουμε τις ίδιες λειτουργίες. Δεύτερον, ατράνταχτο επιχείρημα υπέρ της νευροφυσιολογικής ομοιότητας μεταξύ ανθρώπων και πολλών άλλων ειδών είναι η διεξαγωγή πειραμάτων με χρήση μη ανθρώπινων πειραματόζωων. Αν δεν υπήρχαν αυτές οι ισχυρές ομοιότητες, τότε δε θα υπήρχε λόγος και για τη χρήση των πειραματόζωων. Τρίτον, αν αμφιβάλλουμε για τον πόνο των άλλων ζώων, θα πρέπει να αμφιβάλλουμε και για τον πόνο των άλλων ανθρώπων. Πώς γνωρίζω ότι οι άλλοι πονούν με τον τρόπο που πονώ εγώ; Μάλιστα, είναι πολύ πιθανό να μην πονούμε πραγματικά με τον ίδιο τρόπο. Για παράδειγμα, βλέπουμε ότι οι άνθρωποι έχουν διαφορετική αντοχή στον πόνο, όπως έχουν διαφορετική αντοχή στο κρύο και τη ζέστη, στο γλυκό και στο πικρό. Αυτό που μπορούμε να υποθέσουμε, βλέποντας τις αντιδράσεις τους, είναι ότι πονούν, λαμβάνοντας υπόψη ότι έχουμε το ίδιο νευρικό σύστημα. Τίποτα όμως δεν μπορεί να μας βεβαιώσει ότι πραγματικά πονούν, και μάλιστα ότι όλοι οι άνθρωποι πονούν με τον ίδιο τρόπο και την ίδια ένταση σε σχέση με το ίδιο ερέθισμα. Στην περίπτωση μάλιστα των ανθρώπων, μπορεί να παρατηρούμε κάποιον που υποκρίνεται ότι πονά, δίχως εμείς να το γνωρίζουμε. Αυτό όμως συμβαίνει πιο σπάνια στην περίπτωση των άλλων ζώων¹⁰⁰.

⁹⁹ Midgley, M. (1973), "The Concept of Beastliness: Philosophy, Ethics and Animal Behavior," *Philosophy*, 48, pp. 111-135.

¹⁰⁰ Όπως στην περίπτωση πολλών υποψήφιων θηραμάτων που υποκρίνονται ότι είναι δυσκίνητα ή χτυπημένα προκειμένου να τραβήξουν την προσοχή του θηρευτή από τα μικρά τους.

Ας δεχτούμε λοιπόν ότι τα ζώα έχουν τη δυνατότητα να πονούν, αφήνοντας στην άκρη την κατηγορία του ανθρωπομορφισμού. Δεν είναι τυχαίο που ο de Waal πιστεύει ότι η πιθανότητα της κατηγορίας του ανθρωπομορφισμού αποτέλεσε τροχοπέδη και για την αποδοχή της ικανότητας των άλλων ζώων να ενσυναισθάνονται και να συμπαθούν¹⁰¹. Εφόσον λοιπόν δεχόμαστε ότι τα μη ανθρώπινα ζώα πονούν, και μάλιστα με τον ίδιο περίπου τρόπο που πονούμε κι εμείς, και εφόσον δεχόμαστε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε άλλους ανθρώπους, τότε, βάσει των παραπάνω, συνάγουμε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε και άλλα είδη ζώων.

Αφού λοιπόν δεχτήκαμε την δυνατότητα του πόνου και της ενσυναίσθησης, μένει να δούμε κατά πόσον αυτά μπορούν να συντελέσουν στην ανάπτυξη μιας στάσης συμπάθειας απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα. Θυμίζω ότι ως συμπάθεια θεωρώ την ικανότητά μας να κινητοποιούμαστε θετικά προς τον πόνο ή την ταλαιπωρία των άλλων.

Είναι αλήθεια βέβαια, ότι αυτοί που παραδοσιακά ασχολήθηκαν με τη συμπάθεια δε θέλησαν να συμπεριλάβουν στη θεωρία τους άλλα ζώα¹⁰². Ακόμα όμως και κάποιοι σύγχρονοι υποστηρικτές μιας ηθικής της συμπάθειας δεν υποστηρίζουν απαραίτητα τη διεύρυνση της προκειμένου να συμπεριλάβει και τα μη ανθρώπινα ζώα¹⁰³. Ωστόσο φιλόσοφοι που προέρχονται από το πεδίο της ηθικής για τα ζώα έχουν χρησιμοποιήσει τη συμπάθεια προκειμένου να στηρίξουν την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων. Πρώτος ο John Fisher ανέφερε ότι υπονομεύουμε το σχέδιο για τη συμμετοχή των ζώων στην ηθική κοινότητα αν δεν λάβουμε υπόψη μας το σημαντικό ρόλο που παίζει η συμπάθεια. Υποστήριξε επίσης ότι θα πρέπει να δείχνουμε ηθικό ενδιαφέρον για τα είδη που μπορούμε να αναπτύξουμε αυτό το συναίσθημα¹⁰⁴. Η Mary Midgley υποστήριξε ότι αναμφίβολα ενσυναισθανόμαστε τα άλλα ζώα, και αυτή είναι η βάση της αποτελεσματικής τους εκμετάλλευσης από εμάς¹⁰⁵. Όταν ο άνθρωπος χτυπά ένα

¹⁰¹ de Waal, F. (2006), *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Princeton University Press, Princeton & Oxford, pp. 24-25. Για το φόβο της κατηγορίας του ανθρωπομορφισμού από την πλευρά των επιστημόνων βλέπε και Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε*, *ibid.*, pp. 72-78.

¹⁰² Χωρίς αυτό να σημαίνει ότι λείπουν εντελώς οι αναφορές στο θέμα της αντιμετώπισης των άλλων ζώων. Για παράδειγμα ο Hume γράφει ότι θα πρέπει να μεταχειριζόμαστε με ευγένεια αυτά τα πλάσματα, παρά το γεγονός ότι δεν είμαστε ίσοι με αυτά, βλ. Hume, D. (1983), *An Enquiry concerning the principles of Morals* [1751], Hackett Indianapolis & Cambridge, Section III, part I, p. 25. Ο Scheler, όπως και ο Kant, υποστήριξε ότι η βιαιότητα απέναντι στα ζώα μάς οδηγεί σε βιαιότητα απέναντι στους συνανθρώπους μας, ωστόσο αυτό δεν αποτελούσε το μόνο λόγο για να έρθουμε πιο κοντά στη φύση, βλ. Scheler, M. (2007), *The Nature of Sympathy*, Transaction, Edison, p. 106.

¹⁰³ Παράδειγμα αποτελεί ο Φιλήμων Παιονίδης ο οποίος αναπτύσσει μια μετα-καντιανή ηθική της συμπάθειας, και ενώ δεν αποκλείει τη χρήση μιας τέτοιας ηθικής για τη σχέση μας με τα άλλα ζώα, ο ίδιος δεν προχωρά σ' αυτήν. Μάλιστα αναρωτιέται αν είναι ηθικώς επιτρεπτή, στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεωρίας, η ανώδυνη θανάτωση των ζώων για να ικανοποιήσει ο άνθρωπος τις διατροφικές του ανάγκες. Εφόσον όμως παραδέχεται ότι οι διατροφικές ανάγκες του ανθρώπου εξαρτώνται από το θάνατο άλλων ζώων τότε δεν αφήνει πολλά περιθώρια για την εφαρμογή της θεωρίας του στην ηθική μας με τα άλλα ζώα. Βλ. Peonidis, F. (2005), *Autonomy and Sympathy, A Post-Kantian Moral Image*, University Press of America, Lanham, p. 67.

¹⁰⁴ Fisher, "Taking Sympathy Seriously."

¹⁰⁵ Midgley, *Animals and Why they Matter*, ό.π., pp. 113-114. Να σημειωθεί ωστόσο ότι η Midgley χρησιμοποιεί τον όρο sympathy ως «συμπάθεια» αλλά και ως «ενσυναίσθηση», όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση. Για την κοινή χρήση του όρου κάνει ρητή αναφορά στο Midgley, M. (1996), *The Ethical Primate, Humans, Freedom and Morality*, Routledge, London & New York, p. 142.

ζώο για να το τιμωρήσει, προβαίνει σ' αυτήν την ενέργεια υποθέτοντας προφανώς πόση είναι η ένταση του πόνου που προκαλεί, με αναγωγή σε αντίστοιχο πόνο που έχει βιώσει ο ίδιος. Κι αυτό γιατί ενσυναισθάνεται το ζώο που χτυπά. Η Gruen υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που αναγνωρίσουμε ότι μπορούμε να ενσυναισθανόμαστε κάποια μη ανθρώπινα ζώα, αυτό αποτελεί τη βάση για να αποδεχτούμε ότι μπορούν να έχουν ηθική αξία, και αν το αποδεχτούμε κι αυτό, τότε δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να τα βλέπουμε ως φαγητό¹⁰⁶. Η Midgley πιστεύει ότι υπάρχει η δυνατότητα για κατανόηση και εκδήλωση αισθημάτων συμπάθειας προς τα άλλα είδη¹⁰⁷.

Ωστόσο η πιο σημαντική συμβολή είναι αυτή της Josephine Donovan. Η Donovan υποστήριξε ότι η αποδοχή της ηθικής της συμπάθειας δε σημαίνει την απόρριψη του ορθού λόγου. Μάλιστα γράφει ότι η συμπάθεια είναι μια μορφή γνώσης που έχει γνωστική διάσταση¹⁰⁸. Πράγματι, όπως είδαμε παραπάνω, προκειμένου να συμπαθήσουμε, πρέπει να ενσυναισθανθούμε. Και η ενσυναίσθηση προϋποθέτει γνώση και επίγνωση της κατάστασης του άλλου. Τέλος αξίζει να σημειωθεί ότι η Donovan πιστεύει ότι η παράδοση της συμπάθειας μπορεί να αξιοποιηθεί από το ρεύμα που υποστηρίζει μια ηθική της φροντίδας, στηριγμένη στην ψυχολογική θεωρία της Carol Gilligan¹⁰⁹.

Πώς μπορούμε όμως να αξιοποιήσουμε όλα τα παραπάνω θεωρητικά δεδομένα προκειμένου να αλλάξουμε προς το καλύτερο για τα μη ανθρώπινα ζώα το τοπίο; Γιατί πιστεύουμε ότι η συμπάθεια θα πετύχει περισσότερο απ' όσα ο ωφελμισμός του Singer ή η θεωρία δικαιωμάτων των Regan;

Γιατί, όπως είπε και ο Thomas G. Kelch το συναίσθημα που μπορούν να αναπτύξουν οι άνθρωποι σε σχέση με τα άλλα ζώα είναι η συμπόνοια. Και για να αναπτύξουν αυτό το συναίσθημα πρέπει να βιώσουν τις συνθήκες του σφαγείου και του πειραματισμού¹¹⁰. Διότι μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι αν προσπαθήσουμε να κινητοποιήσουμε συναισθηματικά τους συμπολίτες μας τότε θα καταφέρουμε πιο αποτελεσματικά να τους πείσουμε για την ανάγκη παύσης της κακομεταχείρισης των ζώων. Και φυσικά δεν αναφέρομαι μόνο στην κακομεταχείριση που υφίστανται κάποια ζώα συντροφιάς ή αδέσποτα, αλλά στη συστηματική και με σκοπό το κέρδος κακοποίηση στο πλαίσιο της κτηνοτροφίας, των πειραμάτων και της διασκέδασης.

Πρέπει να δείξουμε στους συμπολίτες μας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζουν αυτά τα ζώα. Να τους δείξουμε τις αγελάδες και τα γουρούνια που είναι πλήρως ακινητοποιημένα στα κλουβιά τους και να τους καλέσουμε να φανταστούμε πώς θα βίωναν μια αντίστοιχη κατάσταση οι ίδιοι. Να τους καλέσουμε να φανταστούν πώς είναι να σε βυθίζουν ζωντανό σε ζεματιστό νερό και μετά να σου

¹⁰⁶ Gruen, "Empathy and Vegetarian Commitments," p. 339.

¹⁰⁷ Midgley, *Animals and Why they Matter*, p. 133.

¹⁰⁸ Donovan, "Attention to Suffering," p. 185.

¹⁰⁹ Gilligan, C. (1982), *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

¹¹⁰ Kelch, T.G. (2007), "The Role of the Rational and the Emotive in a Theory of Animal Rights," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, p. 287.

αφαιρούν με το χέρι τις τρίχες, όπως δηλαδή αφαιρούν τα πούπουλα από τα κοτόπουλα. Να τους ρωτήσουμε πώς θα ένοιωθαν οι ίδιοι αν τους είχαν πουλήσει από μικρούς σε ένα τσίρκο και τους ξυλοκοπούσαν καθημερινά, τους στερούσαν την τροφή και το νερό, προκειμένου να μάθουν να χοροπηδούν, να περνούν μέσα από φλεγόμενους κυλίνδρους και να κάνουν κωλοτούμπες για να διασκεδάζουν τα παιδάκια. Να τους καλέσουμε να φανταστούν τις ατελείωτες ώρες αγωνίας και πόνου που περνά ένα ζώο στα χέρια του πειραματιστή, ο οποίος του κάνει ηλεκτροσόκ, του εμφυτεύει καρκινικούς όγκους και στο τέλος το πετά κομματιασμένο σε μια πλαστική σακούλα σκουπιδιών.

Όλα τα παραπάνω δεν είναι βγαλμένα από κάποια ταινία τρόμου, αλλά από τη ζωή τρόμου που ζούνε τα εκατομμύρια μη ανθρώπινα ζώα κάθε μέρα. Πιστεύω, ότι αν καλέσουμε τους πολίτες να αναλογιστούν τις συνέπειες των επιλογών τους μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τότε θα έρθουμε ένα βήμα πιο κοντά στην αλλαγή της ανθρώπινης στάσης απέναντι στα μη ανθρώπινα ζώα.

Τη δύναμη της συναισθηματικής κινητοποίησης γνωρίζουν πολύ καλά οι οικολογικές και ιδιαίτερα οι φιλοζωικές οργανώσεις, οι οποίες δε στοχεύουν τόσο να πείσουν με φιλοσοφικά και ορθολογικά επιχειρήματα το κοινό. Εκεί που στοχεύουν κάποιες είναι στο συναίσθημα, στην κινητοποίηση των συναισθημάτων μέσα κυρίως από την προβολή σκληρών εικόνων. Η πιο γνωστή παγκοσμίως οργάνωση για τα δικαιώματα των ζώων, που είναι η PETA (People for the Ethical Treatment of Animals), χρησιμοποιεί στις διαφημιστικές της καμπάνιες, μεταξύ άλλων, πολύ σκληρές σκηνές που σε φέρνουν αντιμέτωπο με τα αποτελέσματα των επιλογών σου. Γδαρμένα πτώματα, ζώα που ξυλοκοπούνται, ακρωτηριασμένα ζώα και άλλα στοχεύουν να σοκάρουν το κοινό, να θυμίσουν ότι το καθαρό πακέτο κρέατος που βρίσκεται στο σούπερ μάρκετ και η μάσκα, είναι αποτέλεσμα βασανισμού ενός ή πολλών ζώων. Και φαίνεται ότι οι φιλοζωικές οργανώσεις έχουν πετύχει πολλά περισσότερα απ' ότι όλες οι φιλοσοφικές αναλύσεις μαζί, τουλάχιστον σε ένα πρώτο επίπεδο. Μπορεί να μην έχουν καταφέρει να εξοπλίσουν με πληθώρα επιχειρημάτων όσους επέλεξαν να αλλάξουν τον τρόπο ζωής τους για το συμφέρον και των μη ανθρώπινων ζώων, ωστόσο έδωσαν την αφορμή για να το πράξουν, και τελικά το έναυσμα για να μελετήσουν περαιτέρω το ζήτημα.

Συμπεράσματα

Η ηθική της συμπάθειας φαίνεται να είναι ο πιο σύντομος, και ταυτόχρονα ο πιο ασφαλής, δρόμος για την αποδοχή της διεύρυνσης της ηθικής κοινότητας, ούτως ώστε να περιλαμβάνει και άλλα είδη ζώων. Αυτή η ηθική της συμπάθειας στηρίζεται σήμερα σε ένα πιο στέρεο έδαφος απ' ότι όταν έγραφε ο Hume, αφού νευροεπιστημονικές και άλλες ενδείξεις δείχνουν ότι η ενσυναίσθηση, η οποία αποτελεί τη βάση για το μετέπειτα συναίσθημα της συμπάθειας, αναπτύσσεται μεταξύ των διαφόρων ειδών, αλλά και από τον άνθρωπο. Κι αυτό δίνει ένα επιπλέον πλεονέκτημα σε μια ηθική

συναισθημάτων, και στην περίπτωση μας, σε μια ηθική που θα στηρίζεται στα συναισθήματά μας για τα άλλα ζώα.

Βιβλιογραφία

- Bekoff, M. (2007), *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California.
- Broadie, A. (2006), "Sympathy and the Impartial Spectator", in *The Cambridge Companion to Adam Smith*, K. Haakonssen, ed., Cambridge University Press, Cambridge, pp. 158-188.
- Brothers, L. (1989), "A Biological Perspective on Empathy", *American Journal of Psychiatry*, vol. 146, no. 1, pp. 10-19.
- Cheney, D.L. & Seyfarth, R.M. (2007), *Baboon Metaphysics, The Evolution of Social Mind*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Chismar, D. (1988), "Empathy and Sympathy: The Important Difference," *The Journal of Value Inquiry*, 22, pp. 257-266.
- Church, R.M. (1959), "Emotional reactions of rats to the pain of others," *Journal of Comparative and Physiological Psychology*, 52, pp. 132-134.
- Damasio, A.R. (1994), *Descartes' Error, Emotion, Reason, and the Human Brain*, Putnam, New York.
- de Waal, F. (1996), *Good Natured, The Origins of Right and Wrong in Humans and others Animals*, Harvard University Press, London.
- de Waal, F. (2006), *Primates and Philosophers, How Morality Evolved*, Princeton University Press, Princeton & Oxford.
- de Waal, F. (2007), *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα.
- Donovan, J. (2007), "Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 174-197.
- Fisher, J.A. (1987), "Taking Sympathy Seriously, A Defence of Our Moral Psychology toward Animals," *Environmental Ethics* 9, pp. 197-215.
- Gallese, V. (2001), "The 'Shared Manifold' Hypothesis, From Mirror Neurons to Empathy," *Journal of Consciousness Studies*, vol 8, no. 5-7, pp. 33-50.
- Gallese, V., Fadiga, L., Fogassi, L. & Rizzolatti, G. (1996), "Action Recognition in the Premotor Cortex," *Brain*, 119, pp. 593-609.

Gilligan, C. (1982), *In a Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts-London.

Goleman, D. (2009⁴³), *Η συναισθηματική νοημοσύνη, Γιατί το «EQ» είναι πιο σημαντικό από το «IQ»;*, μτφρ. Άννα Παπασπύρου, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Greene, J.D., Nystrom, L.E., Engell, A.D., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2004), "The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment", *Neuron*, 44, 14 October, pp. 389-400.

Greene, J.D., Sommerville, R.B., Nystrom, L.E., Darley, J.M. & Cohen, J.D. (2001), "An fMRI Investigation of Emotional Engagement in Moral Judgment", *Science*, 293, 14 September, pp. 2105-2108.

Gruen, L. (2007), "Empathy and Vegetarian Commitments," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 333-343.

Hoffman, M.L. (1991), *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*, Cambridge University Press, Cambridge.

Hume, D. (1739-40), *A Treatise of Human Nature*.

Hume, D. (1983), *An Enquiry concerning the principles of Morals* [1751], Hackett Indianapolis & Cambridge

Hutcheson, F. (1726), *An Inquiry into the Original of our Ideas of Beauty and Virtue*.

Iacoboni, M. (2009). *Mirroring People, The Science of Empathy and How We connect with Others*, Picador, New York.

Kelch, T.G. (2007), "The Role of the Rational and the Emotive in a Theory of Animal Rights," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 259-300.

Kheel, M. (2007), "The Liberation of Nature: A Circular Affair," in *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, J. Donovan & C. J. Adams, eds., Columbia University Press, New York, pp. 39-57

Langford, Dale J., Sara E. Cramer, Zarrar Shehzad, Shad B. Smith, Susana G. Sotocinal, Jeremy S. Levenstadt, Mona Lisa Chanda, Daniel J. Levitin, and Jeffrey S. Mogil. (2006), "Social Modulation of Pain as Evidence for Empathy in Mice," *Science*, 312 (5782), pp. 1967-1970.

Masson, J.M. & McCarthy, S. (1999), *Όταν οι ελέφαντες κλαίνε, Η συναισθηματική ζωή των ζώων*, μτφρ. Μακίτα Χάουελ, Ωκεανίδα, Αθήνα.

Midgley, M. (1973), "The Concept of Beastliness: Philosophy, Ethics and Animal Behavior," *Philosophy*, 48, pp. 111-135.

Midgley, M. (1983), *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens.

Midgley, M. (1996), *The Ethical Primate, Humans, Freedom and Morality*, Routledge, London & New York.

Peonidis, F. (2005), *Autonomy and Sympathy, A Post-Kantian Moral Image*, University Press of America, Lanham.

Pierce, J. (2008), "Mice in the Sink: On the Expression of Empathy in Animals," *Journal of Environmental Philosophy*, Vol. V, Issue I, pp. 75-96.

Preston, S. & de Waal, F. (2002), "Empathy: Its Ultimate and Proximate Bases," *Behavioral and Brain Sciences*, 25, pp. 1-20.

Regan, T. (1983), *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley.

Scheler, M. (2008), *The nature of sympathy*, Transaction Publishers, New Jersey.

Singer, P. (1975), *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010, υπό έκδοση).

Slote, M. (2007), *The Ethics of Care and Empathy*, Routledge, London & New York.

Slote, M. (2010), *Moral Sentimentalism*, Oxford University Press, Oxford.

Smith, A. (1790), *The Theory of Moral Sentiments*.

Wispe, L. (1991), *The Psychology of Sympathy*, Plenum Press, New York.

Δρόσος, Δ.Γ. (2008), "Επίμετρο: Αρετές και συμφέροντα: Η επαγγελία μιας παράδοξης συγκατοίκησης ή η ηθική κρίση της πρώιμης νεωτερικότητας," in *Αρετές και Συμφέροντα, Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας*, Δ.Γ. Δρόσος, ed., Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, Σαββάλας, Αθήνα, pp. 405-597

*Πρακτικά 3^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Περιβαλλοντικής Πολιτικής & Διαχείρισης,
Τμήμα Περιβάλλοντος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 28-30 Μαΐου 2010*

**Κολοβού Ελισάβετ, ΥΠΕΡΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ, ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΝΒΙΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ-ΦΥΣΗΣ**

Τσάλτας Γρηγόρης & Ροδοθεάτος Γεράσιμος «ΕΝΑ (ΑΚΟΜΑ) ΜΙΚΡΟ ΒΗΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ». Η ΑΝΑΓΚΗ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΜΙΑΣ ΗΘΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΞΩΑΤΜΟΣΦΑΙΡΙΚΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ,

Περίληψη:

Το Δίκαιο του Διαστήματος αποτελεί έναν από τους νεότερους κλάδους του Διεθνούς Δικαίου, ο οποίος τελεί ακόμα υπό διαμόρφωση. Ένα από τα χαρακτηριστικά του, που το καθιστούν ιδιαίτερο, είναι ότι η διαμόρφωση του στο πλαίσιο του ΟΗΕ, ξεκίνησε παράλληλα με τις ανθρώπινες δραστηριότητες στο εξωατμοσφαιρικό διάστημα, με αποτέλεσμα η διαδικασία να βασιστεί στο *στιγμιαίο έθιμο* και την *προοδευτική ανάπτυξη*, παρά στην *κωδικοποίηση*. Η προτεραιότητα των συντακτών των βασικών κειμένων του Δικαίου του Διαστήματος ήταν να ρυθμίσουν και να διευκολύνουν τη χρήση του Διαστήματος και μέγιστο επίτευγμά τους ήταν η κατοχύρωση της ειρηνικής χρήσης του χώρου, ο οποίος πλέον αποτελεί «κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας».

Αυτό που δεν κατάφεραν, ήταν να οικοδομήσουν ένα αυστηρά ελεγχόμενο καθεστώς για την προστασία του διαστήματος, κάτι που ούτως ή άλλως θα ήταν δύσκολο για την εποχή εκείνη. Παρόλα αυτά, και κυρίως λόγω του έντονα διεπιστημονικού χαρακτήρα του ζητήματος, ο πυρήνας του δικαίου του διαστήματος περιέχει διατάξεις για την *per se* προστασία του, αλλά και κάποιες προδιαγραφές για τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

Η εισήγηση αυτή έχει σκοπό να προτείνει τη σύσταση μίας «*ηθικής για την ειρηνική χρήση του διαστήματος*», η οποία, βασισμένη στις υπάρχουσες αρχές και πρακτικές, θα επιχειρεί να καταστεί σημείο αναφοράς για όλους όσους αναπτύσσουν διαστημικές δραστηριότητες (κρατικούς και μη δρώντες). Σχετικές διεργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη, στο πλαίσιο διεθνών οργανισμών και κρατικών φορέων, τις οποίες η παρούσα εισήγηση θα προσπαθήσει να κάνει γνωστές στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα.

Λέξεις Κλειδιά: *Δίκαιο Διαστήματος, Εξωατμοσφαιρικό Περιβάλλον, Διεπιστημονικότητα, Ηθική του Διαστήματος*

**Tsaltas Grigoris & Rodotheatos Gerasimos, "(Another) Small Step for Man": The Need for Promotion
of Ethics on the Peaceful Use of Outer Space.**

Abstract

Outer Space Law is one of the youngest branches of International Law and is still under formation. One of its main characteristics, that render it a special status, is that its evolution undertaken under the UN framework, started simultaneously with human activities in outer space. As a result, this law-making procedure was rather based upon *instant custom* and *progressive development* of rules rather than on *codification*. The main priority of Space Law authors was the regulation and facilitation of human conduct in outer space and their major achievement has been the safeguard of the peaceful use of the area, which today is considered to be *common heritage of mankind*.

What they did not succeed to achieve was to build a rigidly controlled regime for the protection of outer space, which would have either way been unfeasible at that time. Nevertheless, especially due to its strong interdisciplinary character, the very nucleus of Outer Space Law contains provisions for its protection per se as well as some principles on human activities. This presentation focuses on suggesting the adoption of *ethics on the peaceful use of outer space* which, based on the existing principles and practices, will tend to become a reference point to all those who conduct outer space activities (state authorities as well as private partners). Also relevant procedures under progress, in the framework of international organizations and state entities, will be presented to the Greek academic community throughout this paper.

Key Words: *Space Law, Outer Space, Interdisciplinarity, Space Ethics*

ΠΛΑΝΟ ΑΡΘΡΟΥ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

B. RATIONE LOCI, RATIONE JURIS

1. Ο Χώρος

2. Το Δίκαιο

Γ. ΔΙΑΣΤΗΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ – ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

1. Κατηγορίες Διαστημικών Δραστηριοτήτων

2. Πόσο «ελκυστική» είναι σήμερα η κατάκτηση του διαστήματος;

Δ. ΔΙΑΣΤΗΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΕΙΛΕΣ

1. Ιδιαίτερες συνθήκες που ευνοούν την πρόκληση περιβαλλοντικών προβλημάτων
 2. Ζητήματα περιβαλλοντικής ηθικής στην ειρηνική χρήση του διαστήματος
 - α) Παραδείγματα Πρακτικών που εμπεριέχουν ζητήματα (περιβαλλοντικής) ηθικής
- β) Η έννοια της *Ανθρωπότητας* και η *Αρχή της Βιώσιμης Ανάπτυξης* στο Διάστημα
- Ε. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩΑΤΜΟΣΦΑΡΙΚΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. Γιατί χρειάζονται οι κανόνες ηθικής συμπεριφοράς για τη χρήση του Έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος;

2. Προσπάθειες για την ανάπτυξη ενός Κώδικα Ηθικής/ Δεοντολογίας

ΣΤ. ΥΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΗΘΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ε. ΣΥΝΟΨΗ, ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΠΗΓΕΣ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Όταν ξεκινούσε η *κατάκτηση του διαστήματος*¹¹¹, αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι διαμορφωτές πολιτικής δεν έδειχναν να έχουν κανένα ενδιαφέρον για την προστασία του διαστημικού περιβάλλοντος. Ο χώρος αυτός έμελλε να μετατραπεί σε ένα ακόμα πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων της εποχής, στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου. Η φυσική παρουσία του ανθρώπου στο διάστημα, κατάφερε να ανοίξει νέους ορίζοντες στην *ανθρωπότητα*, καθώς τα επιτεύγματα και τα ιδανικά τα οποία γέννησε αποτέλεσαν και αποτελούν τη βάση για μία σειρά από εξελίξεις που συμβάλλουν θετικά στην πρόοδο του είδους.

Δυστυχώς, η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων συνοδεύεται από περιβαλλοντικές οχλήσεις και, συχνά, καταστροφές. Ζητούμενο αυτού του άρθρου είναι να διερευνήσει κατά πόσον *υφίστανται κανόνες ηθικής για τη χρήση του διαστήματος*, και εάν όχι, κατά πόσο θα ήταν σκόπιμο να δημιουργηθούν. Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε τρεις άξονες:

- 1) Στο ρόλο του ανθρώπου στο σύμπαν,
- 2) Στις ευθύνες για τις μελλοντικές γενεές, καθώς και

¹¹¹ Κουσκουβέλης, Η. (2000), *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων: Αποτροπή και πυρηνική στρατηγική στον ψυχρό πόλεμο*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, σελ.91-116.

3) Στις διαστημικές δραστηριότητες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αποδεκτές – ηθικές, με απώτερο στόχο να αναδειχθεί μια μεθοδολογία θεσμοθέτησης κανόνων που να προασπίζουν την ηθική χρήση του Έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος.

B. RATIONE LOCI, RATIONE JURIS

1. Ο Χώρος

Η έννοια του Έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος (*outer space*) έχει ασύλληπτες διαστάσεις. Η επιστήμη της αστροφυσικής έχει φροντίσει να ορίσει το σημείο από το οποίο εκκινεί το διάστημα, θέτοντας ωστόσο τον πλανήτη Γη στο επίκεντρο της αντίληψης. Πρακτικά, ως Έξω-ατμοσφαιρικό διάστημα ορίζεται ο χώρος άνω των 100 χλμ από την επιφάνεια της Γης¹¹², καθώς και όλα τα Ουράνια Σώματα (*celestial bodies*) τα οποία υπάρχουν σε αυτό το χώρο.

Και σε αυτή την περίπτωση όμως, η θεωρία απέχει από την πραγματικότητα, καθώς η οργανωμένη διεθνής κοινότητα δεν έχει καταλήξει σε ένα κοινώς αποδεκτό και νομικά δεσμευτικό ορισμό για το τι είναι *διάστημα*, παρόλο που διάφορες προτάσεις έχουν τεθεί επί τάπητος¹¹³.

∴

2. Το Δίκαιο

Η απουσία νομικού ορισμού του διαστήματος δεν εμπόδισε τα κράτη να προχωρήσουν στη δημιουργία διεθνών κανόνων για το χώρο αυτό, στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Οργανισμού¹¹⁴. Σύμφωνα με τον Άγγελο Γιόκαρη¹¹⁵, *Δίκαιο του Διαστήματος* ορίζεται το «*σύνολο και σύστημα κανόνων που ρυθμίζουν διεθνείς σχέσεις μεταξύ υποκειμένων του διεθνούς δικαίου, βασικά κρατών και διεθνών οργανισμών, οι οποίες απορρέουν από την εξερεύνηση και τις διάφορες μορφές εκμετάλλευσής του*» και αποτελεί έναν από τους νεότερους ειδικούς κλάδους του διεθνούς δικαίου, περίπου 50 μόλις ετών, ενώ θεωρείται ακόμα υπό διαμόρφωση.

¹¹² Πρόκειται για την γνωστή Γραμμή Κάρμαν: “*At about 53 miles an object travelling 25,000 feet per second loses its aerodynamic lift and centrifugal force takes over. Defined as the height at which aerodynamic lift ceases and centrifugal force takes over; a suggestion put forward by Von Karman at a speech delivered in 1957 at the University of California later modified by Haley who applied the diagrams of Mascon and Gazely*”. Βλ. Haley, A.G. (1963), *Space Law and Government*, Appleton-Century-Crofts Pub., N.Y., pp. 97-107.

¹¹³ Για μια επισκόπηση των διαφόρων νομικών θεωριών για τα όρια του διαστήματος βλ. Oduntan, G. (2003), “The Never Ending Dispute: Legal Theories on the Spatial Demarcation Boundary Plane between Airspace and Outer Space”, *Hertfordshire Law Journal*, vol. 1, no. 2, pp. 64-84. Επικρατέστερες θεωρούνται: η *Λειτουργική Θεωρία* και η *Θεωρία της Χαμηλότερης Πτητικής Τροχιάς*, βλ. και Κλάδη – Ευσταθοπούλου, Μ. (2007), *Θέματα Δικαίου του Εναέριου Χώρου*, εκδ. Ι. Σιδέρης Αθήνα, σελ. 44-46, η οποία υποστηρίζει τη δεύτερη θεωρία.

¹¹⁴ Για την δημιουργία των πρώτων κανόνων του δικαίου του διαστήματος, βλ. Κλάδη – Ευσταθοπούλου, Μ., Ροδοθεάτος, Γ. (2008), *Εισαγωγή στο Διεθνές Δίκαιο του Διαστήματος και Ζητήματα του Διεθνούς Δικαίου των Τηλεπικοινωνιών*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 9-11 και 13-14.

¹¹⁵ Γιόκαρης, Α. (1996), *Διεθνές Δίκαιο Εναέριου Χώρου - Διαστήματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 248.

Όπως κάθε κλάδος του δικαίου, έτσι και ο εν λόγω διέπεται από μία σειρά Αρχών, 9 τον αριθμό¹¹⁶, από τις οποίες οι πιο σχετικές με το θέμα μας είναι οι εξής:

1) η χρήση και η εξερεύνηση του διαστήματος θα γίνεται προς όφελος της ανθρωπότητας,

2) το διάστημα και τα ουράνια σώματα είναι ελεύθερα προς εξερεύνηση και χρήση από όλα τα κράτη και

3) το διάστημα και τα ουράνια σώματα δεν υπόκεινται στην οικειοποίηση ή κατοχή κανενός κράτους.

Οι Αρχές αυτές, παρότι *soft law* κανόνες, έχουν πλέον αποκτήσει εθιμικό χαρακτήρα, τόσο εξαιτίας της ευρείας αποδοχής που γνωρίζουν¹¹⁷, όσο και της συνεχούς επαναδιατύπωσής¹¹⁸ τους μέσα στα βασικά διεθνή κείμενα του δικαίου του διαστήματος¹¹⁹. Παράλληλα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι αποτελούν και διευρυμένη ερμηνεία των βασικών αρχών του διεθνούς δικαίου της ισότητας και της αλληλεγγύης, κάτω από το πρίσμα της επαναδιατύπωσής τους, με στόχο την κάλυψη σύγχρονων αναγκών της διεθνούς κοινότητας που καλείται να διερευνήσει ο νεοσύστατος κλάδος του δικαίου του διαστήματος.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να επισημάνουμε ότι πρόκειται για μια σπάνια περίπτωση κλάδου του Διεθνούς Δικαίου που γεννήθηκε χάρη σε μια ειρηνική/ εποικοδομητική δραστηριότητα και όχι ως

¹¹⁶ Οι Αρχές αυτές κατεγράφησαν στην Απόφαση 1962 της ΓΣ του ΟΗΕ, στις 13/12/63. Οι υπόλοιπες έξι είναι οι εξής:

4. Οι δραστηριότητες των κρατών θα είναι σε συμμόρφωση με το διεθνές δίκαιο, του Χάρτη των ΗΕ περιλαμβανόμενου, αναφορικά με την διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας και την προώθηση της διεθνούς συνεργασίας.
5. Τα κράτη φέρουν τη διεθνή ευθύνη για τις δραστηριότητές τους στο διάστημα, είτε αυτές εκτελούνται από κρατικούς είτε μη κρατικούς φορείς, καθώς και για τη συμμόρφωσή τους με το δίκαιο του διαστήματος.
6. Κατά την εξερεύνηση και τη χρήση του διαστήματος, τα κράτη καθοδηγούνται από τις αρχές της συνεργασίας και της αμοιβαίας βοήθειας και οφείλουν να διεξάγουν τις δραστηριότητές τους αναγνωρίζοντας τα συμφέροντα των άλλων κρατών. Εάν ένα κράτος πιστεύει ότι μια δραστηριότητα που σχεδιάζεται από το ίδιο ή από πρόσωπα φέροντα την υπηκοότητα του, μπορεί να προκαλέσει επιβλαβείς παρενέργειες στις δραστηριότητες τρίτων κρατών, υποχρεούται να πραγματοποιήσει διεθνή διαβούλευση προτού επιτρέψει τη διεξαγωγή αυτής της δραστηριότητας. Το ίδιο και σε περίπτωση που ένα κράτος έχει παρόμοιες υποψίες για μια δραστηριότητα τρίτου κράτους.
7. Το κράτος, στο νηολόγιο του οποίου ένα εκτοξευθέν αντικείμενο είναι καταχωρημένο, θα διατηρεί δικαιοδοσία και έλεγχο σε αυτό και το επιβαίνον προσωπικό κατά την παρουσία του στο διάστημα. Η ιδιοκτησία των διαστημικών αντικειμένων, καθώς και των συστατικών τους μερών, δεν επηρεάζεται από την πτήση τους στο διάστημα ή την επιστροφή τους στη Γη. Αντικείμενα και μέρη που βρίσκονται εκτός ορίων του κράτους νηολόγησης πρέπει να επιστρέφονται σε αυτό, κατόπιν υποβολής από μέρους τους δεδομένων αναγνώρισης άμα του αιτήματος επιστροφής.
8. Κάθε κράτος που εκτοξεύει ή συμβάλλει στην εκτόξευση ενός αντικειμένου στο διάστημα, και κάθε κράτος από την επικράτεια ή τις εγκαταστάσεις του οποίου εκτοξεύεται ένα αντικείμενο, υπέχει διεθνούς ευθύνης για ζημίες σε τρίτα κράτη και τα φυσικά ή νομικά πρόσωπα αυτών που προκαλούνται από τέτοια αντικείμενα ή τα συστατικά μέρη τους, στον αέρα ή στο διάστημα.
9. Τα κράτη θα θεωρούν τους αστροναύτες ως απεσταλμένους της ανθρωπότητας στο διάστημα και θα παρέχουν κάθε δυνατή βοήθεια σε περίπτωση ατυχήματος, κινδύνου ή αναγκαστικής προσγείωσης στην επικράτεια τρίτου κράτους ή στην ανοιχτή θάλασσα. Αστροναύτες που πραγματοποιούν τέτοια προσγείωση θα επαναπατρίζονται ασφαλώς και εγκαίρως στο κράτος νηολόγησης. (μετάφραση από τους συγγραφείς)

¹¹⁷ Για τις προϋποθέσεις δημιουργίας εθιμικού δικαίου βλ. Diederiks – Verschoor, I. H. Ph. (1999), *An Introduction to Space Law, second revised edition*, Kluwer Law International, The Hague pp. 10-12.

¹¹⁸ Για τη σημασία του Διακηρυκτικού Δικαίου βλ. Τσάλλας, Γρ. Ι. (2010), *Αναπτυξιακό Φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος. Πολιτικές και Διεθνές Δίκαιο της Ανάπτυξης, Νέα επικαιροποιημένη έκδοση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 289-291.

¹¹⁹ Πρόκειται για 5 Διεθνείς Συμφωνίες και 6 Αποφάσεις τις Γενικής Συνέλευσης των ΗΕ. Διεθνείς Συμφωνίες (όλες εν ισχύ): Α) Outer Space Treaty 1967, Β) Astronaut Rescue Agreement 1968, Γ) Liability Convention 1972, Δ) Registration Convention, Ε) Moon Agreement 1979. Ενώ, η πιο σχετική Απόφαση της ΓΣ/ ΟΗΕ, αναφορικά ειδικότερα με τη χρήση πυρηνικής ενέργειας κατά την εξερεύνηση του διαστήματος είναι η 47/ 68 του 1992, *Principles Relevant to the Use of Nuclear Power Sources in Outer Space*.

επακόλουθο ενός διεθνούς προβλήματος ή μιας μεγάλης καταστροφής¹²⁰. Σίγουρα, η κατάκτηση του διαστήματος δεν θα ήταν εφικτή, αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εάν σε αυτή δεν είχαν εμπλακεί οι στρατιωτικοί μηχανισμοί αλλά και αν αυτό δεν είχε αποτελέσει, συν τοις άλλοις, ένα ισχυρό ζήτημα γοήτρου για τις δύο υπερδυνάμεις. Παρόλα αυτά, και μέσα από τις ζυμώσεις που έλαβαν χώρα στον ΟΗΕ, προασπίστηκε κατά το δυνατό η ειρηνική χρήση του διαστήματος¹²¹ και μέχρι σήμερα αποτελεί ένα χώρο παρθένο σε όποια ενδεχόμενη ένοπλη αντιπαράθεση¹²².

Συμπερασματικά, είναι σημαντικό, επίσης, να αναφερθεί ότι κάποιος κανόνες¹²³ του δικαίου του διαστήματος εφαρμόζονται τόσο στη Γη, όσο και στη Γήινη ατμόσφαιρα, διευρύνοντας έτσι το χωρικό πεδίο εφαρμογής του και δίνοντας ένα προβάδισμα στη *Λειτουργική Θεωρία*¹²⁴ περί των ορίων του διαστήματος.

Γ. ΔΙΑΣΤΗΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ – ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ

1. Κατηγορίες Διαστημικών Δραστηριοτήτων

Οι πρώτες διαστημικές αποστολές, είχαν καθαρά αναγνωριστικό χαρακτήρα. Η τεχνολογική εξέλιξη και η δυνατότητα της αποστολής ανθρώπων στο διάστημα άνοιξαν νέους ορίζοντες αναφορικά με τις χρήσεις του διαστήματος. Μια πλειάδα εφαρμογών που προέρχονται άμεσα, ή έχουν τις ρίζες τους σε διαστημικές δραστηριότητες, βρίσκονται στη διάθεση μας, καθημερινά¹²⁵. Οι πιο διαδεδομένες είναι οι ακόλουθες: α) εξερεύνηση του διαστήματος¹²⁶, β) επιστημονική έρευνα, γ) τήλε-ανίχνευση¹²⁷, δ)

¹²⁰ Η διεθνής κοινότητα έχει συχνά κατηγορηθεί ότι η δράση της έχει κυρίως αντανακλαστικό χαρακτήρα και σπανίως, προληπτικό. Η ανάπτυξη του δικαίου του περιβάλλοντος και του ανθρωπιστικού δικαίου είναι δύο πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα.

¹²¹ Παρά τις ρητές διατάξεις του δικαίου του διαστήματος, έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα στρατιωτικής, αν όχι πολεμικής, χρήσης του διαστήματος, κυρίως από τις ισχυρές χώρες του βορείου ημισφαιρίου. Βλ. σχετικά και στο Μέρος Γ.1 που ακολουθεί.

¹²² Το ίδιο ισχύει και για την περίπτωση της Ανταρκτικής Ηπείρου, βλ. σχετικά, Τσάλτας, Γρ. Ι., (2003) *Το Διεθνές Καθεστώς των Θαλασσών και των Ωκεανών*, τόμος δεύτερος, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 189-217.

¹²³ Ένα τυπικό παράδειγμα καταγράφεται στο άρθρο 2 της Astronaut Rescue Agreement 1968, σύμφωνα με το οποίο σε περίπτωση που τα μέλη μιας διαστημικής αποστολής προσγειωθούν, εξαιτίας ατυχήματος, κινδύνου ή αναγκαστικής προσγείωσης, σε έδαφος τρίτου κράτους, τότε το κράτος αυτό υποχρεούται να τα διασώσει και να παράσχει οποιοδήποτε είδους αναγκαία βοήθεια. Τέτοιου είδους διατάξεις αποτελούν ένδειξη ότι η αποδοχή των 5 Διεθνών Συμφωνιών δεν αφορούν μόνο στα κράτη που διεξάγουν διαστημικές δραστηριότητες.

¹²⁴ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, το δίκαιο του διαστήματος πρέπει να εφαρμόζεται επί οποιασδήποτε διαστημικής δραστηριότητας, ανεξαρτήτως από το που αυτή λαμβάνει χώρα. Βλ. σχετικά Oduntan, G. (2003), *ibid*, pp. 69-72.

Αναφορικά με τη *διαστημική δραστηριότητα* (space activity) η καθηγήτρια Back Impallomeni δίνει τον εξής όρο: “Space activities are to be defined as activities that facilitate access to outer space, regulate the operation and control of human conduct in outer space concerning launching facilities and the functioning of satellites and other space systems”. Πηγή: Back Impallomeni, E. (2005), “The Concept and Sources of Space Law”, *Lecture*, 14th ECSL Summer Course on Space Law and Policy, p. 5.

¹²⁵ Πχ. βλέπε United Nations Office for Outer Space Affairs (2006), *Space solutions for the world's problems. How the United Nations family uses space technology to achieve development goals*, V.06-57190, Vienna.

¹²⁶ Αγγλικός όρος: *deep space exploration*.

τηλεπικοινωνίες και ε) αναψυχή. Ενώ σήμερα, έντονες είναι οι συζητήσεις και οι προσπάθειες για τη διεύρυνση των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων στο διάστημα¹²⁸, με τον αποικισμό και την εκμετάλλευση φυσικών πόρων να είναι αυτές που έχουν τεθεί σε προτεραιότητα¹²⁹.

Παρά το γεγονός ότι το δίκαιο του διαστήματος επιτάσσει ότι η χρήση του πρέπει να είναι καθαρά ειρηνική, και απαγορεύει ρητώς την τοποθέτηση και χρήση στρατιωτικού εξοπλισμού¹³⁰, έχουν παρατηρηθεί διάφορες κρατικές δραστηριότητες που αντιβαίνουν στους κανόνες αυτούς, κυρίως δοκιμές όπλων¹³¹ αλλά και κατασκοπεία¹³².

2. Πόσο «ελκυστική» είναι σήμερα η κατάκτηση του διαστήματος;

Ο ενθουσιασμός των πρώτων ετών της κατάκτησης του διαστήματος (δεκαετίες 1960 και 1970) έδωσε τη σκυτάλη στο σκεπτικισμό και την κάμψη του ενδιαφέροντος. Το ζήτημα του γοήτρου των δύο υπερδυνάμεων δεν ήταν αρκετό για να κρατήσει τη δραστηριότητα αυτή ψηλά στην ατζέντα των ΗΠΑ και της ΕΣΣΔ, όπως επίσης και τους σχετικούς προϋπολογισμούς. Η τεχνολογία της εποχής είχε φτάσει στα όρια της και τα οφέλη που προέκυπταν δεν έδειχναν να υπερτερούν του κόστους¹³³.

Το ενδιαφέρον αναζωπυρώνεται στις αρχές της δεκαετίας 1980, με τη Διακήρυξη της Στρατηγικής Αμυντικής Πρωτοβουλίας (*Strategic Defense Initiative*)¹³⁴ και την κατασκευή των λεγόμενων διαστημικών λεωφορείων. Οι μεγάλες, όμως, αλλαγές στον τομέα θα επέλθουν μετά την πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς το γεγονός αυτό θα επιτρέψει τη συμμετοχή νέων δρώντων στο παιχνίδι,

¹²⁷ Αγγλικός όρος: *remote sensing* ή *earth observation*. Βλ. σχετικά Doldirina, C. (2010), “A rightly balanced intellectual property rights regime as a mechanism to enhance commercial earth observation activities”, *Acta Astronautica*, vol. 67, pp. 639–647.

¹²⁸ Η μείωση του κόστους των δραστηριοτήτων, που ισοδυναμεί με αύξηση της ανά μονάδα αποδοτικότητας, και η απελευθέρωση της αγοράς, είναι οι κυριότεροι προωθητικοί παράγοντες. Βλ. για το χαρακτηριστικό παράδειγμα των πολύ μικρών δορυφόρων, Mantzouris, G. (2010), “Pico Satellites in Maritime Interdiction Operations Tracking Weapons of Mass Destruction Materials”, *N.M.I.O.T.C. Journal*, ed. 1, pp. 15-17.

¹²⁹ Για τις πιθανές μελλοντικές χρήσεις του διαστήματος βλ. Ροδοθεάτος, Γ. (2007), *Η Περιβαλλοντική Προστασία του Έξω-ατμοσφαιρικού Διαστήματος. Η Περίπτωση των Διαστημικών Συντριμμιών*, Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, σελ. 17-18.

¹³⁰ Βλ. Outer Space Treaty 1967 αρ. III & IV. Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό βλ. Τζανέτος, Γρ. (1995), *Η Στρατιωτικοποίηση του Διαστήματος σε Σχέση με το Δικαίωμα της Άμυνας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή.

¹³¹ Πχ. Στις 11 Ιανουαρίου 2007 η Κίνα κάνοντας χρήση βαλλιστικού πυραύλου κατέστρεψε έναν απαρχαιωμένο μετεωρολογικό της δορυφόρο, σε απόσταση 800 χιλιομέτρων πάνω από την επιφάνεια της Γης. Η καταστροφή αυτή προκάλεσε τη δημιουργία 1.500 περίπου διαστημικών συντριμμιών (*space debris*), σε σύνολο 12.000 εκείνη την περίοδο. Η πρωτοβουλία αυτή της Κίνας καταδικάστηκε έντονα από τη διεθνή κοινότητα. Πηγή: *Space debris: Despite Chinese test, some improvement* [online]. Διαθέσιμο από: http://www.spacemart.com/reports/Space_debris_Despite_Chinese_test_some_improvement_999.html [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010].

¹³² Για την κατασκοπεία και άλλες στρατιωτικές χρήσεις βλ. Κολοβός, Αλ. (2003), *Διάστημα και Εθνική Ασφάλεια. Πολιτικές και Στρατηγικές Διαστάσεις*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα, σελ. 120-131.

¹³³ Σημαντικό ρόλο επίσης έπαιξαν ο Πόλεμος του Βιετνάμ, καθώς και η ύφεση στις σχέσεις των δύο υπερδυνάμεων.

¹³⁴ Η πρωτοβουλία αυτή του Προέδρου Reagan, γνωστή και ως *Πόλεμος των Αστρων*, αφορούσε σε ένα σύστημα αντιβαλλιστικής άμυνας, εγκατεστημένο στο διάστημα. Δεν ολοκληρώθηκε όμως ποτέ, παρά και τις προσπάθειες του προέδρου G. W. Bush. Βλ. και Τζανέτος, Γρ. (1995), σελ. 313-323.

τόσο κρατικών όσο και ιδιωτικών, αφού έως τότε οι διαστημικές δραστηριότητες αποτελούσαν κρατικό προνόμιο.

Πρόσφατα, ο πρόεδρος Μπαράκ Ομπάμα αποφάσισε την αύξηση του προϋπολογισμού της NASA κατά 6 δις \$ και έθεσε ως στόχο την αποστολή αστροναυτών στον Άρη τη δεκαετία 2030¹³⁵. Η Ρωσία παραμένει πρωτοπόρα στις διαστημικές δραστηριότητες, κατέχοντας το μονοπώλιο στη δυνατότητα αποστολής ανθρώπων στο Διεθνές Διαστημικό Σταθμό¹³⁶. Μια ανερχόμενη δύναμη, με πληθώρα υποδομών και τεχνογνωσίας είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, που από το 2007 έχει αναπτύξει Διαστημική Πολιτική¹³⁷, η οποία κατοχυρώνεται πλέον και από τη Συνθήκη της Λισσαβόνας¹³⁸ και υλοποιείται σε συνεργασία με τον European Space Agency. Τέλος, σημαντικό ρόλο στο μέλλον αναμένεται να παίξουν οι δύο γίγαντες του Νότου, Κίνα και Ινδία, οι οποίοι έχουν σχεδιάσει φιλόδοξα προγράμματα με μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας¹³⁹.

Κορυφαίο παράδειγμα μετουσίωσης της αρχής της συνεργασίας και της αμοιβαίας βοήθειας αποτελεί η κατασκευή του Διεθνούς Διαστημικού Σταθμού (*International Space Station*). Πρόκειται για την αρτιότερη ανθρώπινη κατασκευή στο διάστημα¹⁴⁰. Ειδικότερα, αφορά σε ένα σταθμό, συνολικού βάρους 419.600 κιλών, όγκου 935 μ³, που έχει τη δυνατότητα φιλοξενίας 7 ατόμων, για τη δημιουργία και λειτουργία του οποίου 16 κράτη έχουν δεσμευτεί να δαπανήσουν περίπου 100 δις €. Σκοπός του εγχειρήματος αυτού είναι η προώθηση της επιστημονικής έρευνας, για καθαρά ειρηνικούς σκοπούς αλλά και η μελέτη της ανθρώπινης συμπεριφοράς κατά την παραμονή της στο διάστημα για μεγάλες χρονικές περιόδους. Ο σταθμός αυτός αποτελεί μια απόδειξη ότι η κατάκτηση, πολλώ δε μάλλον ο αποικισμός, του διαστήματος κάθε άλλο παρά εύκολη υπόθεση είναι. Γι αυτό και μόνο μέσω της συνεργασίας των κρατών ίσως κάποτε γίνει εφικτή.

Από την άλλη, πολύ σημαντική είναι και η δραστηριοποίηση πολλών ιδιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες ούσες εμπορικές κάνουν χρήση του διαστήματος για να παρέχουν διάφορες υπηρεσίες στη Γη, με

¹³⁵ Πηγή: Kluger, J. 2010, *Has Obama's NASA Strategy Fizzled at Launch?* [online]. Διαθέσιμο από: <http://www.time.com/time/printout/0,8816,1982475,00.html> [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010].

¹³⁶ Μετά την απόσυρση των διαστημικών λεωφορείων και την ακύρωση του Προγράμματος *Orion*, από πλευράς ΗΠΑ, το μονοπώλιο αυτό θα διατηρηθεί για αρκετά χρόνια.

¹³⁷ Η οποία αποτυπώθηκε στην *Communication from the Commission of 26 April 2007 on the European Space Policy*, COM (2007) 212 final.

¹³⁸ Βλ. σχετικά, Συνθήκη της Λισσαβόνας, άρ. 172α. Πηγή: Ιωακειμίδης, Π. Κ. (2008), *Η Συνθήκη της Λισσαβόνας. Παρουσίαση, Ανάλυση, Αξιολόγηση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 123.

¹³⁹ Πιο συγκεκριμένα, η Κίνα έχει προγραμματίσει μη επανδρωμένη αποστολή στη Σελήνη για το 2012 και επανδρωμένη για το 2020, ενώ προσφάτως ανακοίνωσε και τη δημιουργία δικού της διαστημικού σταθμού. Πηγές: *China leading space race* [online]. Διαθέσιμο από: http://www.straitstimes.com/BreakingNews/Asia/Story/STISStory_493006.html [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010] & Covault, Cr. 2010, *China Readies Military Space Station for 2010 Launch* [online]. Διαθέσιμο από: <http://www.space.com/missionlaunches/sfn-090309-china-space-lab.html> [Πρόσβαση 23 Αυγούστου 2010]. Η Ινδία, από το 1969, εφαρμόζει ένα φιλόδοξο διαστημικό πρόγραμμα με δραστηριότητες που περιλαμβάνουν τηλεπικοινωνίες, τηλε-ανίχνευση, αποστολές στη Σελήνη, ενώ για το 2015 σχεδιάζει την πρώτη επανδρωμένη αποστολή της. Πηγή: *India's Space Programme* [online]. Διαθέσιμο από: <http://www.iafastro.net/index.php?id=451> [Πρόσβαση 24 Αυγούστου 2010]

¹⁴⁰ Η συναρμολόγηση του ξεκίνησε το 1998, υπολογίζεται να τελειώσει το 2011 και να είναι επιχειρησιακός ως το 2020. Τα στοιχεία που ακολουθούν αναφέρονται στην τελική του μορφή και έχουν αντληθεί από το NASA (2009), *The International Space Station*, NASA Facts, FS-2009-01-002-JSC, Houston.

σχετικά χαμηλό κόστος και ευρεία κάλυψη¹⁴¹. Οι δραστηριότητες αυτές υπάγονται στο ίδιο νομικό πλαίσιο με τις κρατικές, ώστε οι επιχειρήσεις να επιδεικνύουν σεβασμό στις αρχές και τους κανόνες του δικαίου του διαστήματος¹⁴².

Δ. ΔΙΑΣΤΗΜΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ, ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΕΙΛΕΣ

1. Ιδιαίτερες συνθήκες που ευνοούν την πρόκληση περιβαλλοντικών προβλημάτων

Το εν πολλοίς ανεξερεύνητο έξω-ατμοσφαιρικό διάστημα ενδεχομένως να προκαλεί την αίσθηση ότι πρόκειται για μια περιοχή ανεξάντλητη και ταυτόχρονα ανεπηρέαστη από οποιαδήποτε ανθρώπινη δραστηριότητα¹⁴³. Η παραδοχή αυτή περικλείει τη μισή αλήθεια, δεδομένου ότι ο χώρος είναι απέραντος, και η παρουσία του ανθρώπου σε αυτόν συγκριτικά μηδαμινή. Μια πιο προσεκτική ματιά όμως μπορεί να μας οδηγήσει σε διαφορετικά συμπεράσματα.

Το διαστημικό περιβάλλον έχει χαρακτηριστεί *τραχύ*, αλλά συνάμα *ευαίσθητο*, καθώς η απουσία ατμόσφαιρας, κλίματος, ζωής και τεκτονικής δραστηριότητας, ανάλογων με τα Γήινα, εμποδίζουν τη δυνατότητα περιβαλλοντικής αναζωογόνησης¹⁴⁴. Παράλληλα με αυτό, οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν επικεντρωθεί σε συγκεκριμένες περιοχές αυτού του χώρου και έχουν συγκεκριμένες επιδράσεις. Αναλυτικότερα, οι πιο δημοφιλείς περιοχές είναι η *χαμηλή*¹⁴⁵ και η *γεωστατική*¹⁴⁶ τροχιά καθώς και η *Σελήνη*¹⁴⁷, ενώ συνήθεις επιδράσεις είναι η εισαγωγή ξένων στοιχείων, βιολογικών ή τεχνητών, αλλά και η κατάληψη χώρου. Οι δύο αυτοί παράγοντες συντείνουν στην πρόκληση περιβαλλοντικών προβλημάτων, ενίοτε αξεπέραστων, σε περιοχές οι οποίες είναι πολύ σημαντικές και για τον άνθρωπο.

¹⁴¹ Πχ. τηλεπικοινωνίες, τηλεόραση, ίντερνετ κλπ.

¹⁴² Προκειμένου μια επιχείρηση να ασκήσει κάποια τέτοια δραστηριότητα είναι αναγκαία η προγενέστερη αδειοδότηση από κάποιο κράτος. Στη συνέχεια, το εν λόγω κράτος υποχρεούται να παρακολουθεί την πιστή εφαρμογή της κείμενης νομοθεσίας και σε περίπτωση κάποιας παραβίασης αυτό θα φέρει τη Διεθνή Αστική Ευθύνη και όχι η επιχείρηση. Βλ. σχετικά Outer Space Treaty, άρ. VI. Πιο αναλυτικά: Zhao, Y. (2004), "The 1972 Liability Convention: time for revision?", *Space Policy*, vol. 20, pp. 117–122.

¹⁴³ Παρεμφερείς απόψεις κυριαρχούσαν για πάρα πολλά χρόνια και για το γήινο περιβάλλον, τα αποτελέσματα των οποίων βλέπουμε γύρω μας καθημερινά. Βλ. Μποτετζιάγιας, Ιω. (2010), *Η ιδέα της φύσης. Απόψεις για το περιβάλλον από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα.

¹⁴⁴ Πηγή: Williamson, M. (2003), "Space ethics and protection of the space environment", *Space Policy*, vol. 19, p. 47.

¹⁴⁵ Η χαμηλή τροχιά είναι μια ζώνη μεταξύ 150 και 5.000 χλμ από την επιφάνεια της Γης. Η πλειοψηφία των τηλεπικοινωνιακών δορυφόρων κινείται περίπου στα 500-800 χλμ, ενώ στη ζώνη αυτή κινείται και ο Διεθνής Διαστημικός Σταθμός.

Γεωστατική είναι η τροχιά σε ύψος 35.800 χλμ πάνω από τον ισημερινό, η χρήση της οποίας εξαιτίας των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της είναι πολύ δημοφιλής. Σύμφωνα δε με τον Καταστατικό Χάρτη της Διεθνούς Ένωσης Τηλεπικοινωνιών, άρθρο 44§5 «οι ραδιοσυχνότητες και η γεωστατική δορυφορική τροχιά αποτελούν περιορισμένους φυσικούς πόρους και πρέπει να χρησιμοποιούνται λελογισμένα, αποτελεσματικά και οικονομικά ... ώστε τα κράτη ή οι ομάδες των κρατών να έχουν ίση πρόσβαση και στα δύο, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες των αναπτυσσόμενων κρατών...».

¹⁴⁶ Βλ. σχετικά Κασάπογλου, Β. (2008), *Γενικές Αρχές Διεθνούς Δικαίου Τηλεπικοινωνίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 215-218.

¹⁴⁷ Μελλοντικά ίσως και ο πλανήτης Άρης.

Δυστυχώς η περιβαλλοντική προστασία δεν αποτελεί μια από τις πρώτες προτεραιότητες των διαστημικών προγραμμάτων και για το λόγο αυτό δεν έχουν υιοθετηθεί *standards προστασίας* για το διαστημικό περιβάλλον¹⁴⁸, σε αντίθεση με το γήινο, με αποτέλεσμα να μην είμαστε σε θέση να ορίσουμε τι είναι αποδεκτό και μέχρι ποιου σημείου μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος.

Τέλος, άλλο ένα καθοριστικό στοιχείο, είναι η όλο και συχνότερη χρήση ρομποτικών συστημάτων και ο τηλεχειρισμός. Πρόκειται για δυο τεχνικές επιλογές οι οποίες δεν ευνοούν την ανάπτυξη και χρήση κανόνων ηθικής, ειδικά όταν δεν διακινδυνεύεται ανθρώπινη ζωή ή περιουσία.

2. Ζητήματα περιβαλλοντικής ηθικής στην ειρηνική χρήση του διαστήματος

α) Παραδείγματα Πρακτικών που εμπριέχουν ζητήματα (περιβαλλοντικής) ηθικής

Πέραν του προαναφερθέντος παραδείγματος των Δοκιμών Οπλικών Συστημάτων, οι οποίες εκτός από παράνομες είναι και περιβαλλοντικά επιζήμιες, το πλέον κοινό πρόβλημα είναι εκείνο των διαστημικών συντριμμιών¹⁴⁹ (αγγ. space debris). Σύμφωνα με τον Seymour, “*the term's popular meaning is any non-functional human-made object or objects in outer space*”¹⁵⁰.

Τα διαστημικά συντρίμια προκαλούνται είτε εξαιτίας κάποιου ατυχήματος, είτε λόγω της γήρανσης των διαστημικών αντικειμένων ή ακόμα και κατά τη φυσιολογική τους λειτουργία¹⁵¹. Η παρουσία τους στο διάστημα, και ειδικά στις δημοφιλείς τροχιές, θέτει σε κίνδυνο τα εγγύτερα διαστημικά αντικείμενα, ενώ έχουν καταγραφεί παραδείγματα πλήρους καταστροφής δορυφόρων, ως αποτέλεσμα σύγκρουσης με διαστημικά συντρίμια¹⁵². Ο εντοπισμός και η συνεχής παρακολούθηση τους είναι μια δαπανηρή διαδικασία με περιορισμένες δυνατότητες, καθώς δεν έχει αναπτυχθεί ακόμα τεχνολογία παρακολούθησης αντικειμένων διαμέτρου 10 εκατοστών¹⁵³.

¹⁴⁸ Η περίπτωση της Απόφασης “*Principles Relevant to the Use of Nuclear Power Sources in Outer Space*”, Res. 47/ 68, 1992, στην οποία τίθενται ανώτερα επιτρεπτά όρια πυρηνικής ακτινοβολίας και ορίζονται τα επιτρεπτά προς χρήση πυρηνικά στοιχεία, αποτελεί μάλλον την εξαίρεση στον κανόνα.

¹⁴⁹ Βλ. γενικά και Frias, M.A., Girard, G., Levy, K., Mildner, W., Rodotheatos, G. (2006), “SD²: Sustainable Development vs. Space Debris. Proposal to promote Sustainable Development through the use of space technology”, *Proceedings of the 14th European Centre for Space Law Summer School on Space Law and Policy*, published by European Centre for Space Law, Paris, pp. 73-76.

¹⁵⁰ Seymour, J. (1998), “Containing the Cosmic Crisis: A Proposal for Curbing the Perils of Space Debris”, *Georgetown International Environmental Law Review*, vol. 10, σ. 895.

¹⁵¹ Η τελευταία αυτή κατηγορία, *operational/ functional debris*, είναι και η μόνη αποδεκτή χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν γίνεται προσπάθεια για την καταπολέμησή της.

¹⁵² Πχ. στις 10 Φεβρουαρίου 2009 ο τηλεπικοινωνιακός δορυφόρος Iridium 33 συγκρούστηκε με τον ανενεργό δορυφόρο Kosmos 2251, με αποτέλεσμα να καταστραφούν και οι δύο ολοσχερώς. Πηγή: Courtland, R. 2009, *Satellite collision creates copious space junk* [online]. Διαθέσιμο από: <http://www.newscientist.com/article/dn16584-satellite-collision-creates-copious-space-junk.html> [Πρόσβαση 25 Αυγούστου 2010].

Αντιθέτως, δεν φαίνεται για την ώρα να αποτελούν σοβαρή απειλή για την επιφάνεια της Γης, καθώς ένα ελάχιστο ποσοστό από αυτά περνάει άθικτο την γήινη ατμόσφαιρα.

¹⁵³ Πρόσκρουση ακόμα και ενός αντικειμένου μικρότερου των 10 εκ. μπορεί να αποβεί μοιραία και καταστροφική, κυρίως εξαιτίας της υψηλής ταχύτητας που αυτά αναπτύσσουν, βλ. σχετικά Taylor, M. (2006), *Orbital Debris: Technical and Legal Issues and Solutions*, LL.M. Thesis, McGill University, Montreal, σελ. 23.

Ποιες μπορεί να είναι οι συνέπειες αυτού του προβλήματος; Σε γενικές γραμμές, τα διαστημικά συντρίμια:

α) προκαλούν συμφόρηση και κορεσμό σε ορισμένες τροχιές (Γήινες και μη),

β) δημιουργούν προβλήματα στις τηλεπικοινωνίες και την επιστημονική έρευνα του διαστήματος, παρεμποδίζοντας τις συχνότητες,

γ) παρεμποδίζουν τις διαστημικές δραστηριότητες και θέτουν σε κίνδυνο την ανθρώπινη ζωή και παρουσία στο διάστημα,

δ) καταστρέφουν ή υποβαθμίζουν περιοχές σε ουράνια σώματα οι οποίες είναι απαραίτητες για μελλοντικές δραστηριότητες (π.χ. αποικισμός, πεδία προσεδάφισης), για επιστημονική παρατήρηση, για οικονομική εκμετάλλευση ή είναι περιοχές φυσικού κάλους ή ιστορικής σημασίας,

ε) μειώνουν την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται μέσω της διαστημικής τεχνολογίας και

στ) υποβαθμίζουν εν γένει την ποιότητα του διαστημικού περιβάλλοντος, ενώ παραβιάζουν το δικαίωμα της ελεύθερης χρήσης και προσπέλασης του διαστήματος.

Μια άλλη δραστηριότητα η οποία έχει επισύρει διαμαρτυρίες από την επιστημονική κοινότητα για τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της, είναι η πρόκληση προσκρούσεων με σκοπό τη διεξαγωγή πειραμάτων στην επιφάνεια πλανητών¹⁵⁴. Σε αντίθεση με το πρόβλημα των συντριμμιών, το οποίο έχει αναγνωριστεί και οι προσπάθειες για τον μετριασμό του εντείνονται¹⁵⁵, η πρόκληση προσκρούσεων είναι μια σχετικά νέα δραστηριότητα, με στόχο την αποκόμιση επιστημονικών δεδομένων¹⁵⁶ μέσω της...*καταστροφής*. Για την ώρα, και κυρίως επειδή δεν επηρεάζει άλλες διαστημικές δραστηριότητες, η τεχνική αυτή δεν ρυθμίζεται από κάποιου είδους νομικό πλαίσιο και η μόνη κριτική που ασκείται είναι από την επιστημονική κοινότητα¹⁵⁷.

β) Η έννοια της Ανθρωπότητας και η Αρχή της Βιώσιμης Ανάπτυξης στο Διάστημα

Ακόμα και τα προβλήματα αυτά, τα οποία έχουν συλλάβει την προσοχή της διεθνούς κοινότητας, φαίνεται να χαρακτηρίζονται από μία πρόσκαιρη και ωφελμιστική οπτική, καθώς αφορούν πιο πολύ στη σύγχρονη εποχή και δη στις ανησυχίες των ανεπτυγμένων κρατών του Βορρά, που κατά πλειοψηφία δραστηριοποιούνται στο διάστημα.

Σύμφωνα όμως με την Outer Space Treaty 1967, *“The exploration and use of outer space, including the Moon and other celestial bodies, shall be carried out for the benefit and in the interests of all*

¹⁵⁴ Πχ. οι σεληνιακές συγκρούσεις των: α) SMART 1, του Ε.Ο.Δ., στις 3 Σεπτεμβρίου 2006, β) LCROSS, της NASA, στις 9 Οκτωβρίου 2009 και γ) MIP, του Indian Space Research Organisation, 14 Νοεμβρίου 2008.

¹⁵⁵ Για τις διάφορες προσπάθειες βλ. Ροδοθεάτος, Γ. (2007), σελ. 81-89.

¹⁵⁶ Με τη βοήθεια άλλων οργάνων και αντικειμένων παρακολουθείται η πρόσκρουση και καταγράφονται γεωλογικά, συνήθως, δεδομένα. Μια κατηγορία επιστημόνων θεωρεί απαράδεκτη αυτή την πρακτική, κρίνοντας ότι τα δεδομένα που ανακτώνται δεν δικαιολογούν μια τέτοια πράξη καθώς και ότι δεν υπολογίζονται ορθά οι περιβαλλοντικές συνέπειές της.

¹⁵⁷ Η κριτική εστιάζει στις συνέπειες γ', δ' και στ', οι οποίες αφορούν και στα διαστημικά συντρίμια.

*countries, irrespective of their degree of economic or scientific development, and shall be the province of all mankind*¹⁵⁸. Η δε Moon Agreement 1979, άρ. 4 § 1, προχωρά ένα βήμα περαιτέρω και ορίζει ότι *“The exploration and use of the Moon shall be the province of all mankind and shall be carried out for the benefit and in the interests of all countries, irrespective of their degree of economic or scientific development. Due regard shall be paid to the interests of present and future generations as well as to the need to promote higher standards of living and conditions of economic and social progress and development in accordance with the Charter of the United Nations”*, καθώς και *“The Moon [and Other Celestial Bodies] and its natural resources are the common heritage of mankind”*, άρ. 11. Παρατηρούμε λοιπόν, ότι ο ανθρώπινος παράγων αποκτά μια κεντρική θέση στην υπόθεση *διαχείριση του διαστήματος*¹⁵⁹, καθώς ο χώρος αυτός ανήκει πλέον στη δικαιοδοσία του, ενώ όλα τα ουράνια σώματα και οι φυσικοί τους πόροι αποτελούν *κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας*. Είναι απορίας άξιο το πώς η, ασαφής τότε, έννοια *ανθρωπότητα* παρεισέφρησε σε ένα διεθνές κείμενο το έτος 1967, εν μέσω Ψυχρού Πολέμου, δηλ. μιας περιόδου όπου τα ιδανικά της ενότητας και της αλληλεγγύης¹⁶⁰ δεν έχαιραν εκτίμησης στον διχασμένο τότε κόσμο. Εντούτοις, την ίδια χρονιά βλέπουμε να διαδηλώνεται από το επίσημο βήμα της ΓΣ του ΟΗΕ η πρόθεση της διεθνούς κοινότητας να αποδώσει στην ανθρωπότητα ένα κοινό περιουσιακό στοιχείο ως κοινή της κληρονομιά. Πρόκειται για τους φυσικούς πόρους των βυθών των θαλασσών και των ωκεανών πέρα από τα όρια της εθνικής δικαιοδοσίας των κρατών, που προτάθηκε να ανακηρυχτούν κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας¹⁶¹. Έκτοτε, η έννοια αυτή υιοθετείται ως όρος του διεθνούς δικαίου¹⁶², παρόλο που ακόμα δεν έχει διασαφηνιστεί επίσημα το περιεχόμενο του¹⁶³ αναφορικά με το διάστημα.

Ωστόσο, το δικαίο του διαστήματος δεν έχει τυχαία χαρακτηριστεί ως ιδιαίτερα *πρωτοποριακό*. Και τούτο όχι μόνον εξαιτίας του νεαρού της ηλικίας του. Έχοντας να αντιμετωπίσουν μία ραγδαίως εξελισσόμενη δραστηριότητα, με έντονα τεχνικό χαρακτήρα, οι νομοθέτες του δικαίου του διαστήματος δεν είχαν άλλη επιλογή από το να θέσουν τις βάσεις για έναν κλάδο ο οποίος, όχι μόνο δεν έφερε

¹⁵⁸ Βλ. άρ. I.

¹⁵⁹ Η ομολογουμένως ανθρωποκεντρική προσέγγιση κριτικάρεται και από τον Baker, στο Baker, H. A. (1996), *The Application of Emerging Principles of International Environmental Law to Human Activities in Outer Space*, D.C.L. Thesis, McGill University, Montreal, σελ 39-47.

¹⁶⁰ Βασικά συστατικά της έννοιας αυτής.

¹⁶¹ Βλ. σχετικά, την ιστορική Δήλωση του Μαλτέζου πρέσβη Arvid Pardo την 1^{ης} Νοεμβρίου 1967 από το βήμα της ΓΣ του ΟΗΕ.

¹⁶² Με κορυφαίο ίσως παράδειγμα τη συμπερίληψή της στη Νέα Σύμβαση για το Δίκαιο της Θάλασσας 1982, Μέρος 11. Βλ. αναλυτικότερα Τσάλτας, Γρ., Κλάδη-Ευσταθοπούλου, Μ. (2003) *Το Διεθνές Καθεστώς των Θαλασσών και των Ωκεανών*, τόμος πρώτος, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ.111-134.

¹⁶³ Για την περίπτωση του δικαίου του διαστήματος τη θέση αυτή υιοθετούν ο Haanappel, P. P. C. (2003), *The law and policy of air space and outer space: a comparative approach*, Kluwer Law International, The Hague, σελ. 61 και ο Diederiks – Verschoor, I. H. Ph. (1999), 51-53 & 102-103. Εντούτοις, η Σύμβαση του Δικαίου της Θάλασσας (1982) υιοθετεί ad hoc τον όρο και του αποδίδει τη σχετική, όσο και συγκεκριμένη νομική υπόσταση.

κανένα βαρίδι από το παρελθόν, αλλά ταυτόχρονα δεν θα έθετε και κανένα εμπόδιο στην απρόσκοπτη μελλοντική εξέλιξη του¹⁶⁴.

Στην *Εισαγωγή* αναφέρθηκε ότι η περιβαλλοντική προστασία δεν αποτελούσε προτεραιότητα για τις διαστημικές δραστηριότητες. Παρά ταύτα, μια συγκριτική μελέτη των *Outer Space Treaty* και *Moon Agreement* αποκαλύπτει ότι μια σειρά διατάξεών τους εισάγουν, με έμμεσο τρόπο, την *Αρχή της Βιώσιμης Ανάπτυξης* και στον κλάδο του δικαίου του διαστήματος¹⁶⁵. Η έννοια της *βιώσιμης ανάπτυξης*, θα εμφανιστεί λίγα χρόνια μετά τη σύνταξη της τελευταίας χρονικά διεθνούς συμφωνίας για το διάστημα¹⁶⁶ και σύμφωνα με την έγκριτη ανάλυση του Sands¹⁶⁷, *απαρτίζεται* από τέσσερα νομικά στοιχεία: 1) την ανάγκη διατήρησης των φυσικών πόρων προς όφελος των μελλοντικών γενεών (διαγενεακή δικαιοσύνη)¹⁶⁸, 2) το στόχο της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων κατά ένα *αειφόρο* τρόπο (αειφόρος χρήση)¹⁶⁹, 3) την ισότιμη χρήση των φυσικών πόρων ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες όλων των κρατών (ενδο-γενεακή δικαιοσύνη)¹⁷⁰ και 4) την ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής συνιστώσας στον οικονομικό και αναπτυξιακό σχεδιασμό (ολοκλήρωση)¹⁷¹.

Ο συνδυασμός αυτός των διατάξεων, όπως είναι λογικό να υποστηριχθεί, δεν ενσωματώνει αυτομάτως την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης στο δίκαιο του διαστήματος· κάτι τέτοιο άλλωστε θα ήταν ανέφικτο σε μια περίοδο, όπου η έννοια αυτή δεν είχε ακόμη αποκρυσταλλωθεί¹⁷². Αυτό που επιτυγχάνεται όμως είναι να τεθούν τα θεμέλια για ένα παρόμοιο επίτευγμα.

Κρίσιμο σημείο για την εξέλιξη των διαστημικών δραστηριοτήτων αποτελεί η *Vienna Declaration on Space and Human Development*¹⁷³, μέσω της οποίας γίνεται προσπάθεια προώθησης των χρήσεων

¹⁶⁴ Πολύ συχνά οι κανόνες του δικαίου του διαστήματος έχουν δεχθεί κριτική για την ανεπάρκεια και ορισμένες φορές τον αναχρονιστικό χαρακτήρα τους. Δεν πρέπει όμως να λησμονούμε ότι οι κανόνες αυτοί, όχι μόνο γράφτηκαν εκ του μηδενός, αλλά και ότι ακόμα εκείνη την περίοδο η ελάχιστη πρακτική δεν επέτρεπε την εξαγωγή συμπερασμάτων και τη βέλτιστη πρόβλεψη των αναγκών.

¹⁶⁵ Η Αρχή αυτή προέρχεται από τον κλάδο του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου. Οι υπόλοιπες έξι Αρχές του είναι: α) η Αρχή της κυριαρχίας επί των φυσικών πόρων και η ευθύνη της μη πρόκλησης περιβαλλοντικής ζημίας σε περιοχές εκτός εθνικής δικαιοδοσίας, β) η Αρχή της πρόληψης, γ) η Αρχή της συνεργασίας, δ) η Αρχή της προφύλαξης, ε) η Αρχή ο ρυπαίνων πληρώνει και στ) η Αρχή της κοινής αλλά διαφοροποιημένης ευθύνης. Για μία εκτενή ανάλυση τους βλ. Sands, Ph. (2003), *Principles of International Environmental Law*, 2nd ed., Cambridge University Press, Cambridge, σελ. 231-290.

¹⁶⁶ Το 1987, η Έκθεση της Επιτροπής Brundtland έκανε αναφορά στην ανάγκη επίτευξης «ανάπτυξης η οποία ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να περιορίζει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες» βλ. Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ. Ι. (1993), *Η Συνδιάσχεση των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Νομική και Θεσμική Διάσταση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 30-38.

¹⁶⁷ Sands, Ph. (2003), σελ.252-266.

¹⁶⁸ Βλ. Moon Treaty 1979, άρ. 4 § 1: "... Due regard shall be paid to the interests of present and future generations".

¹⁶⁹ Βλ. Moon Treaty 1979, άρ. 11 § 7: "The main purposes of the international regime to be established shall include: ... b) The rational management of those resources".

¹⁷⁰ Βλ. Moon Treaty 1979, άρ. 11 § 7: "The main purposes of the international regime to be established shall include: ... d) An equitable sharing by all States Parties in the benefits derived from those resources, whereby the interests and needs of the developing countries", επίσης Outer Space Treaty 1967, άρ. I και Moon Agreement 1979, άρ. 4 § 1.

¹⁷¹ Moon Treaty 1979, άρ. 4 § 1: "...the need to promote higher standards of living and conditions of economic and social progress and development".

¹⁷² Από την άλλη, είναι φανερό ότι ο νομοθέτης, όχι μόνο παρακολούθησε τις, προοδευτικές, εξελίξεις της εποχής του, αλλά συνάμα ήταν και δεκτικός σε αυτές.

¹⁷³ Η οποία υιοθετήθηκε στις 30 Ιουλίου 1999 από την 3^η UNISPACE.

του διαστήματος για καθαρά ειρηνικούς και αναπτυξιακούς σκοπούς, με ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο και τις ανάγκες των αναπτυσσόμενων χωρών και της νέας γενιάς. Για πρώτη φορά, στο κείμενο αυτό γίνεται, δειλά - δειλά, αναφορά στην έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης, ενώ παράλληλα επαναδιατυπώνεται η ανάγκη προστασίας του διαστημικού περιβάλλοντος¹⁷⁴.

E. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΞΩ-ΑΤΜΟΣΦΑΡΙΚΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ

1. Γιατί χρειάζονται οι κανόνες ηθικής συμπεριφοράς για τη χρήση του έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος;

Στο σημείο αυτό ανακύπτει το ερώτημα, κατά πόσο είναι χρήσιμοι κάποιοι κανόνες ηθικής συμπεριφοράς για τη χρήση του διαστήματος; Ποια είναι τα ζητήματα το οποία θα ρυθμίσουν; Και γιατί το υπάρχον πλαίσιο δεν είναι επαρκές;

Έχει καταστεί σαφές ότι το διαστημικό περιβάλλον κινδυνεύει. Όχι τόσο όσο και το γήινο, αλλά η έλλειψη επιστημονικών δεδομένων και η απουσία ενδιαφέροντος είναι πολύ πιθανό ότι θα οδηγήσουν σε ανεπιθύμητες και δισεπίλυτες καταστάσεις.

Χρησιμοποιώντας την ανάλυση του Sands για τη *βιώσιμη ανάπτυξη*, στο διαστημικό χώρο, θα διαπιστώσουμε ότι και τα τέσσερα συστατικά στοιχεία της είναι υπό απειλή:

1. Η λάθος διαχείριση της γεωστατικής τροχιάς είναι σίγουρο ότι θα στερήσει από τις μελλοντικές γενιές την ισοδύναμη χρήση της.
2. Η εισαγωγή ξένων στοιχείων στα ουράνια σώματα είναι πιθανό να αποτρέψει ή να δυσχεράνει την αυριανή εκμετάλλευση των φυσικών πόρων ή του αποικισμού.
3. Η, σχεδόν, μονοπωλιακή χρήση του διαστήματος από ένα ολιγομελές γκρουπ ανεπτυγμένων χωρών στερεί ήδη την ισάξια χρήση του από τις αναπτυσσόμενες χώρες.
4. Τέλος, η απουσία κατάλληλων κανόνων αλλά και πολιτικής βούλησης για τον σχεδιασμό και ανάπτυξη δραστηριοτήτων που να σέβονται το περιβάλλον και να προωθούν την ανάπτυξη έχει ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση δράσεων με αμφίβολο περιβαλλοντικό αντίκτυπο.

Όλες αυτές οι συνέπειες είναι αποτέλεσμα της αδιαφορίας του ανθρώπου; απλής άγνοιας ή μήπως απότοκο της προσπάθειας προφύλαξης του εθνικού συμφέροντος και συνάμα μείωσης του επιχειρησιακού κόστους;

Η διεθνής κοινωνία έχει δώσει απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα. Οι απαντήσεις όμως αυτές ίσως να μην έχουν τύχει του σεβασμού και της αναγνώρισης που τους πρέπει.

¹⁷⁴ Αρ. 1 § γ.

Οι φυσικοί πόροι του διαστήματος αποτελούν Κοινή Κληρονομιά της Ανθρωπότητας και το διάστημα ανήκει στη δικαιοδοσία της ανθρωπότητας. Όσο ανθρωποκεντρικό μπορεί να ακούγεται αυτό, ο άνθρωπος έχει από μόνος του αναλάβει το ρόλο του εμπιστευματοδόχου και είναι υπόλογος γι' αυτό. Στη σύγχρονη οργανωμένη κοινωνία, η έννοια αυτή μόνο αφηρημένη δεν είναι, εφόσον κάθε κράτος όχι μόνον αντλεί την εξουσία από το λαό του, αλλά ελέγχεται συνεχώς από αυτόν, παράλληλα με όποιους άλλους ανεξάρτητους ελεγκτικούς μηχανισμούς. Και μπορεί η απουσία μιας ανώτατης αρχής στο διεθνές σύστημα να προκαλεί μια αίσθηση αναρχίας, ωστόσο είναι βέβαιο ότι μια σειρά ελεγκτικών μηχανισμών και μηχανισμών διακυβέρνησης εξασφαλίζουν έναν, έστω και μικρό, βαθμό ελέγχου και επιβολής του νόμου¹⁷⁵.

Η πλειοψηφία των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου¹⁷⁶ και του Διεθνούς Δικαίου Περιβάλλοντος¹⁷⁷ εφαρμόζονται και στο διάστημα. Δυστυχώς, το δίκαιο του διαστήματος περιλαμβάνει λιγιστές διατάξεις για την περιβαλλοντική προστασία¹⁷⁸, οι οποίες μάλιστα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ατελείς και άτολμες¹⁷⁹, ενώ η σχετική νομοπαραγωγική διαδικασία έχει ελαττωθεί.

Έτσι, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι το υπάρχον νομικό και θεσμικό πλαίσιο δεν είναι επαρκές για να προστατέψει το διαστημικό περιβάλλον, πολλώ δε μάλλον να εφαρμόσει την *αρχή της βιώσιμης ανάπτυξης* και να προάγει την έννοια της *ανθρωπότητας*.

Αυτό ακριβώς το κενό θα μπορούσε να καλύψει η δημιουργία κανόνων ηθικής για την ειρηνική χρήση του έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος, ως ένα σύμπλεγμα κανόνων και κατευθυντήριων γραμμών που να απευθύνονται σε όλους τους διαστημικούς δρώντες και να αφορούν σε όλων των ειδών τις δραστηριότητες.

2. Προσπάθειες για την ανάπτυξη ενός Κώδικα Ηθικής/ Δεοντολογίας

Στο πρόσφατο παρελθόν, διάφορες πρωτοβουλίες σε κρατικό και διεθνές επίπεδο στόχευσαν στη δημιουργία κανόνων ηθικής για την ειρηνική χρήση του διαστήματος. Οι πιο σημαντικές είναι οι εξής:

- ο 1998 – 2000: Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Διαστήματος ζήτησε από την UNESCO μια μελέτη «των ηθικών διαστάσεων των διαστημικών δραστηριοτήτων». Το έργο αυτό ανέλαβε η Commission on the

¹⁷⁵ Για τη φύση και τη λειτουργία των μηχανισμών περιβαλλοντικής διακυβέρνησης βλ. Ραυτόπουλος, Ευ. (2006), *Συμβατική Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση και Μεσόγειος ή Plus Ultra*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, σελ. 93-148.

¹⁷⁶ Βλ. Outer Space Treaty 1967, άρ. III.

¹⁷⁷ Βλ. Ροδοθεάτος, Γ. (2007), σελ. 34-36.

¹⁷⁸ Για μια λεπτομερή ανάλυση της περιβαλλοντικής διάστασης του δικαίου του διαστήματος βλ. Ροδοθεάτος, Γ. (2007), σελ. 36-53.

¹⁷⁹ Η Moon Agreement 1979 και η Nuclear Power Sources Resolution αποτελούν φωτεινές εξαιρέσεις, και ταυτόχρονα απόδειξη ότι αν υπάρχει ισχυρή βούληση από πλευράς των κρατών, τα αποτελέσματα μπορούν να είναι ενθαρρυντικά.

Ethics of Scientific Knowledge and Technology, η οποία παρήγαγε την έκθεση *The Ethics of Space Policy*¹⁸⁰.

- ο 2000-2004: Η UNESCO πήρε τη σκυτάλη και αξιοποίησε τα πορίσματα και τις συστάσεις αυτής της Έκθεσης μέσα από την Υποεπιτροπή *Ethics of Outer Space*, την οποία συνέστησε το 2000 με αυτό το σκοπό. Η Υποεπιτροπή, μετά από έργο διάρκειας 4 περίπου ετών συνέταξε το *The ethics of outer space – Policy Document*, το οποίο ετέθη σε διαβούλευση από τον Ιούνιο ως το Νοέμβριο 2004. Παρά την εντατική και στοχευμένη εργασία, το πόρισμα της διαβούλευσης κατέγραψε ότι δεν υπήρχαν ώριμες συνθήκες για τη διαπραγμάτευση μιας διεθνούς συμφωνίας για την ηθική χρήση του διαστήματος και ότι θα ήταν προτιμότερο να δοθεί προτεραιότητα στην ευαισθητοποίηση του κοινού και την εκπαίδευση επάνω σε ζητήματα ηθικής που προκύπτουν από διαστημικές δραστηριότητες¹⁸¹.
- ο 1998 κ.ε.: Σε καθαρώς κρατικό επίπεδο το Εθνικό Κέντρο Διαστημικών Σπουδών της Γαλλίας άρχισε να αναζητά τρόπους συστηματικής ενσωμάτωσης της ηθικής στις δραστηριότητές του¹⁸². Ενώ και η Ιαπωνική Διαστημική Υπηρεσία έχει ασχοληθεί με το θέμα¹⁸³.

ΣΤ. ΥΙΟΘΕΤΩΝΤΑΣ ΚΑΝΟΝΕΣ ΗΘΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΣΤΗΜΑΤΟΣ - ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η ανάλυση που έχει προηγηθεί καταλήγει σε δύο βασικά συμπεράσματα:

- α) υπάρχουν διαπιστωμένα ζητήματα περιβαλλοντικής, και όχι μόνο, ηθικής κατά τη χρήση του διαστήματος, ενώ μια σειρά άλλων είναι πολύ πιθανό να ανακύψουν στο μέλλον και
- β) η διεθνής κοινότητα έχει επίγνωση της κατάστασης και των κινδύνων, χωρίς όμως να έχει λάβει τα κατάλληλα μέτρα.

Κύρια πρόταση του άρθρου αυτού είναι ότι πλέον έχει έρθει ο καιρός για την έναρξη μιας σοβαρής και εντατικής προσπάθειας για την υιοθέτηση ενός συνόλου κανόνων ηθικής για την ειρηνική χρήση του έξω-ατμοσφαιρικού διαστήματος. Για το σκοπό αυτό είναι χρήσιμο να καθοριστούν αρχικά οι προϋποθέσεις, καθώς και οι κρίσιμοι παράγοντες, αλλά και οι προοπτικές αυτού του εγχειρήματος.

- ι) Προϋποθέσεις: για να τύχει κοινής αποδοχής μια τέτοια απόπειρα πρέπει να εκμεταλλευτεί το κεκτημένο των Αρχών του Δικαίου Περιβάλλοντος και ειδικότερα της Πρόληψης & Προφύλαξης, της Ενημέρωσης & Πληροφόρησης και της Αποζημίωσης, με έμφαση στην ιδιαιτερότητα της Αειφόρου

¹⁸⁰ Δυστυχώς ο ΕΟΔ δεν προχώρησε στην ίδρυση κάποιου οργάνου επιφορτισμένου με αυτό το ζήτημα και έτσι η έντονη ενασχόλησή του με το ζήτημα τερμάτισε εκεί, βλ. αναλυτικά: Arnould, J. (2005), "The emergence of the ethics of space: the case of the French space agency", *Futures*, vol 37, pp. 251. Παρόλα αυτά, η ηθική διάσταση των διαστημικών δραστηριοτήτων έχει αναγνωριστεί ως μια από τις προτεραιότητες της Μακροχρόνιας Στρατηγικής του Οργανισμού, βλ. ESA (2005), *The Future of European Space Exploration. Towards a European Long-Term Strategy*, HME-HS/BH/2005-001.Π, Noordwijk.

¹⁸¹ Βλ. UNESCO (2005), COMEST Fourth Session – Proceedings, Bangkok, p. 42.

¹⁸² Βλ. Arnould, J. (2005) και Arnould, J. (2001), "Space, Ethics and Society. A CNES Study", *Acta Astronautica* vol. 48, no. 5 - 12, pp. 917-920. Απ' ότι φαίνεται όμως και οι προσπάθειες αυτές έχουν κοπάσει.

¹⁸³ Έχει μάλιστα ιδρύσει και σχετικό όργανο, την *JAXA Ethics Committee*.

Ανάπτυξης. Σε δεύτερη φάση θα πρέπει να προασπιστεί ο καθαρά ειρηνικός χαρακτήρας όλων των διαστημικών δραστηριοτήτων και τέλος προτείνεται η απομάκρυνση από το αυστηρά ανθρωποκεντρικό μοντέλο.

ii) *Κρίσιμοι παράγοντες:* ο υψηλά τεχνικός χαρακτήρας των διαστημικών δραστηριοτήτων είναι πιθανό να αποδειχθεί άκρως καθοριστικός στην προσπάθεια δημιουργίας κανόνων ηθικής. Η έντονη συμμετοχή της επιστημονικής κοινότητας στις διαστημικές δραστηριότητες και στη διαμόρφωση δικαίου είναι δεδομένη, καθώς η δημιουργία αποτελεσματικών νομικών κανόνων χωρίς τη συμβολή τους είναι αδύνατη¹⁸⁴. Εν συνεχεία, και άμα την υιοθέτηση κανόνων, η εφαρμογή και ο σεβασμός τους είναι δεδομένος, εφόσον ο σχεδιασμός και η εκτέλεση της όποιας δραστηριότητας πραγματοποιούνται με αυστηρή πειθαρχία και ακρίβεια, τόσο στους φυσικούς όσο και τους θετικούς νόμους. Επιπλέον, σημαντικός είναι πλέον και ο ρόλος των μη κρατικών δρώντων, των οποίων οι δραστηριότητες έχουν αυξητική τάση.

iii) *Προοπτικές:* όπως μας φανερώνουν και οι απόπειρες του παρελθόντος, το ζήτημα αυτό έχει τραβήξει το ενδιαφέρον της διεθνούς κοινότητας. Οι όλο και περισσότερες διαστημικές δραστηριότητες, σήμερα και στο μέλλον, θα φέρουν στην επιφάνεια νέα προβλήματα και θα αποκαλύψουν τα κενά του παρελθόντος. Η όποια νέα προσπάθεια θα πρέπει να εκμεταλλευτεί το κεκτημένο από τις εργασίες της UNESCO και παράλληλα να προχωρήσει σε εντοπισμό προτεραιοτήτων και κοινών προβλημάτων με την εμπλοκή του συνόλου της Διεθνούς Κοινότητας.

E. ΣΥΝΟΨΗ, ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι νομοπαραγωγικές διαδικασίες σε διεθνές επίπεδο είναι μία δύσκολη και χρονοβόρα διαδικασία, πολύ δε περισσότερο στο πλαίσιο της Committee on Peaceful Uses of Outer Space των Ηνωμένων Εθνών, όπου όλες οι αποφάσεις λαμβάνονται με τη μέθοδο του consensus.

Η ως τώρα εξέλιξη του ζητήματος της *ηθικής του διαστήματος* έχει οδηγήσει σε δύο συμπεράσματα: ότι όλοι οι διαστημικοί δρώντες: α) συμφωνούν ότι πρόκειται για ένα υπαρκτό και αξιοπρόσεκτο ζήτημα και β) παραμένουν ακόμα διστακτικοί αναφορικά με την ανάληψη αξιολογής και αποτελεσματικής δράσης σε αυτόν τον τομέα.

Παρόμοια συμπεράσματα έχουν προκύψει κατά το παρελθόν και για άλλα παρεμφερή ζητήματα. Το γεγονός όμως ότι όλοι το αναγνωρίζουν, ως βασική εκδήλωση της βούλησης της διεθνούς κοινότητας, αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο για την προαγωγή του. Αυτό που είναι απαραίτητο στην παρούσα φάση είναι η ανάληψη πρωτοβουλιών, ει δυνατόν υπό την αιγίδα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, η οποία δύναται να διασφαλίσει την ουδετερότητα και αξιοπιστία τους. Αυτές οι πρωτοβουλίες πρέπει να είναι

¹⁸⁴ Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος των Επιστημονικών Ενώσεων, πχ η Διεθνής Ακαδημία Αστροναυτικής ασχολήθηκε ήδη με το θέμα το 2001 στο Ετήσιο Παγκόσμιο Συνέδριο της.

αρμονικά ενορχηστρωμένες και πολύ-επίπεδες, και να αφορούν σε όλους τους ενδιαφερόμενους. Μόνο μέσα από μια διαδικασία βήμα προς βήμα, αρθρωμένη σε κάποιο σχέδιο δράσης, το οποίο θα λαμβάνει υπόψη όλες τις σχετικές πρωτοβουλίες του παρελθόντος, θα είναι εφικτό ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΑ

- Diederiks – Verschoor, I. H. Ph. (1999), *An Introduction to Space Law, second revised edition*, Kluwer Law International, The Hague
- Haanappel, P. P. C. (2003), *The law and policy of air space and outer space: a comparative approach*, Kluwer Law International, The Hague
- Haley, A.G. (1963), *Space Law and Government*, Appleton-Century-Crofts Pub., N.Y.
- Sands, Ph. (2003), *Principles of International Environmental Law, 2nd ed.*, Cambridge University Press, Cambridge
- Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ. (1993), *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη. Νομική και Θεσμική Διάσταση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Γιοκαρης, Α. (1996), *Διεθνές Δίκαιο Εναέριου Χώρου - Διαστήματος*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή
- Κλάδη – Ευσταθοπούλου, Μ. (2007), *Θέματα Δικαίου του Εναέριου Χώρου*, εκδ. Ι. Σιδέρης Αθήνα
- Ιωακειμίδης, Π. Κ. (2008), *Η Συνθήκη της Λισσαβόνας. Παρουσίαση, Ανάλυση, Αξιολόγηση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Κασάπογλου, Β. (2008), *Γενικές Αρχές Διεθνούς Δικαίου Τηλεπικοινωνίας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή
- Κολοβός, Αλ. (2003), *Διάστημα και Εθνική Ασφάλεια. Πολιτικές και Στρατηγικές Διαστάσεις*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα
- Κουσκουβέλης, Η. (2000), *Θεωρία Διεθνών Σχέσεων: Αποτροπή και πυρηνική στρατηγική στον ψυχρό πόλεμο*, εκδ. Ποιότητα, Αθήνα
- Μποτετζάγιας, Ιω. (2010), *Η ιδέα της φύσης. Απόψεις για το περιβάλλον από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας*, εκδ.Κριτική, Αθήνα
- Ραυτόπουλος, Ευ. (2006), *Συμβατική Περιβαλλοντική Διακυβέρνηση και Μεσόγειος ή Plus Ultra*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή
- Τζανέτος, Γρ. (1995), *Η Στρατιωτικοποίηση του Διαστήματος σε Σχέση με το Δικαίωμα της Άμυνας*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή

- Τσάλτας, Γρ. Ι. (2010), *Αναπτυξιακό Φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος. Πολιτικές και Διεθνές Δίκαιο της Ανάπτυξης*, Νέα επικαιροποιημένη έκδοση, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα
- Τσάλτας, Γρ., Κλάδη – Ευσταθοπούλου, Μ. (2003), *Το Διεθνές Καθεστώς των Θαλασσών και των Ωκεανών*, τόμος πρώτος, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα
- Τσάλτας, Γρ. (2003), *Το Διεθνές Καθεστώς των Θαλασσών και των Ωκεανών*, τόμος δεύτερος, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα

ΑΡΘΡΑ

- Arnould, J. (2001), “Space, Ethics and Society. A CNES Study”, *Acta Astronautica* vol. 48, no. 5 - 12 , pp. 917-920
- Arnould, J. (2005), “The emergence of the ethics of space: the case of the French space agency”, *Futures*, vol 37, pp. 245–254
- Doldirina, C. (2010), “A rightly balanced intellectual property rights regime as a mechanism to enhance commercial earth observation activities”, *Acta Astronautica*, vol. 67, pp. 639–647
- Frias, M.A., Girard, G., Levy, K., Mildner, W., Rodotheatos, G. (2006), “SD²: Sustainable Development vs. Space Debris. Proposal to promote Sustainable Development through the use of space technology”, *Proceedings of the 14th European Centre for Space Law Summer School on Space Law and Policy*, published by European Centre for Space Law, pp. 73-76, Paris
- Mantzouris, G. (2010), “Pico Satellites in Maritime Interdiction Operations Tracking Weapons of Mass Destruction Materials”, *N.M.I.O.T.C. Journal*, ed. 1, pp. 15-17
- Oduntan, G. (2003), “The Never Ending Dispute: Legal Theories on the Spatial Demarcation Boundary Plane between Airspace and Outer Space”, *Hertfordshire Law Journal*, vol. 1, no. 2, pp. 64-84
- Seymour, J. (1998), “Containing the Cosmic Crisis: A Proposal for Curbing the Perils of Space Debris”, *Georgetown International Environmental Law Review*, vol. 10, pp. 891-914
- Williamson, M. (2003), “Space ethics and protection of the space environment”, *Space Policy*, vol. 19, pp. 47–52
- Zhao, Y. (2004), “The 1972 Liability Convention: time for revision?”, *Space Policy*, vol. 20, pp. 117–122

Web page, website, e-book

- China leading space race* [online]. Διαθέσιμο από: http://www.straitstimes.com/BreakingNews/Asia/Story/STIStory_493006.html [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010]
- India's Space Programme* [online]. Διαθέσιμο από: <http://www.iafastro.net/index.php?id=451> [Πρόσβαση 24 Αυγούστου 2010]

Space debris: Despite Chinese test, some improvement [online]. Διαθέσιμο από:

http://www.spacemart.com/reports/Space_debris_Despite_Chinese_test_some_improvement_999.html

[Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010]

Covault, Cr. 2010, *China Readies Military Space Station for 2010 Launch* [online]. Διαθέσιμο από:

<http://www.space.com/missionlaunches/sfn-090309-china-space-lab.html> [Πρόσβαση 23 Αυγούστου 2010]

Courtland, R. 2009, *Satellite collision creates copious space junk* [online]. Διαθέσιμο από:

<http://www.newscientist.com/article/dn16584-satellite-collision-creates-copious-space-junk.html>

[Πρόσβαση 25 Αυγούστου 2010]

Kluger, J. 2010, *Has Obama's NASA Strategy Fizzled at Launch?* [online]. Διαθέσιμο από:

<http://www.time.com/time/printout/0,8816,1982475,00.html> [Πρόσβαση 22 Αυγούστου 2010]

ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ

Back Impallomeni, E. (2005), “The Concept and Sources of Space Law”, *Lecture*, 14th ECSL Summer Course on Space Law and Policy

Baker, H. A. (1996), *The Application of Emerging Principles of International Environmental Law to Human Activities in Outer Space*, D.C.L. Thesis, McGill University, Montreal

ESA (2005), *The Future of European Space Exploration. Towards a European Long-Term Strategy*, HME-HS/BH/2005-001.II, Noordwijk

Taylor, M. (2006), *Orbital Debris: Technical and Legal Issues and Solutions*, LL.M. Thesis, McGill University, Montreal

NASA (2009), *The International Space Station*, NASA Facts, FS-2009-01-002-JSC, Houston

UNESCO (2005), COMEST Fourth Session – Proceedings, Bangkok

United Nations Office for Outer Space Affairs (2006), *Space solutions for the world's problems. How the United Nations family uses space technology to achieve development goals*, V.06-57190, Vienna

Κλάδη – Ευσταθοπούλου, Μ., Ροδοθεάτος, Γ. (2008), *Εισαγωγή στο Διεθνές Δίκαιο του Διαστήματος και Ζητήματα του Διεθνούς Δικαίου των Τηλεπικοινωνιών*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Ροδοθεάτος, Γ. (2007), *Η Περιβαλλοντική Προστασία του Εξωατμοσφαιρικού Διαστήματος. Η Περίπτωση των Διαστημικών Συντριμμιών*, Διπλωματική Εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα

Τριαντάρη Σωτηρία, Η ΘΕΩΡΙΑ ΠΕΡΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΑ ΣΤΑΘΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

SUMMARY (Triantari Sotiria)

Even from the years prior to Plato's era, education was considered to be a fundamental requirement for the development of competent and educated civilians, in broad knowledge and political action. According to Plato, the human soul is the active subject of the educational action. The environment makes the soul in the sense that the soul sets itself against its environment. Plato's approach seems to be relevant for modern societies as they face significant environmental problems. The most significant are air pollution, contamination of the water resources and the natural ecosystem, as well as climate changes.

The aim of this paper is to show how relevant and important is the theory of Plato in the contemporary environmental education. The particular aspect can be justified by the following arguments:

a. According to Plato the education deals with the soul's interaction with the environment. Therefore, the appropriate education is beneficial for the activities of the soul as well as its enhancement. b. The teacher creates the right environment for adjusting the spiritual force with which he externalizes the competences of the students. c. The human mind should be directed through education to a final end, the knowledge and the action. The soul adapts to the environment that rejuvenates everything, when the purpose is known. d. Through education the individual can adjust to society and can envision his own soul, in the contemplation of the reality, which is the self-awareness, the manifestation of all the values and virtues that lead to social relevance. e. According to Plato, the education helps in the self-education of the citizen and his realization about respecting and obeying the laws, without any force from the government. The educational theory of Plato brings out principles for environmental education, ensuring the social and the political viability of the future. Plato, just like his teacher Socrates, suggest dialogue, which today constitutes the foundation for environmental politics, as it leads to self-criticism and self-control, is aiming to reform and improvement of the individual "ego". The contemporary environmental education should lead the person (student and/or citizen) in self-inquiry and self-control. This whole process is part of bioethics aiming to bring to the person internal mental and spiritual happiness. The guidance to the self-control and the self-criticism of the individual, which would lead to inner peace and happiness, is taking care by the contemporary Environmental consultancy. This is a new field of knowledge and an occupation at the same time. The consultant helps the individual to direct his attitude towards himself, the life and the society, in order to realize conscious its offer to environmental issues and to determine his behavior towards the nature, which closely relates to the human nature.

1. Εισαγωγή

Η εκπαίδευση τόσο στην αντίληψη του Πλάτωνα αλλά και γενικότερα στην αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων αποτελεί μια κοινωνική διαδικασία, δια της οποίας οι πολίτες μιας κοινωνίας αποκτούν κοινωνική συνείδηση και ασκούνται στο να εκπληρώνουν όλες τις κοινωνικές απαιτήσεις¹⁸⁵. Με μια πρώτη ματιά η κοινή αυτή αρχαιοελληνική αντίληψη φαίνεται να υποτάσσει το άτομο στο κοινωνικό σύνολο. Την ίδια στιγμή όμως αναφαίνεται και μια άλλη βασική πτυχή, που απουσιάζει από τις σύγχρονες κοινωνίες, η αναγκαιότητα το ίδιο το άτομο μέσα από την εκπαίδευση που λαμβάνει να αναπτύσσει την κοινωνική συνείδησή του. Η ανάπτυξη αυτή προϋποθέτει ορθώς ασκημένα πνεύματα, τα οποία με την κατάλληλη εκπαίδευση κατανοούν το σκοπό της πολιτείας, που είναι η ευδαιμονία και συμπίπτει με τον ίδιο το σκοπό της ύπαρξης και της δράσης τους μέσα στην πολιτεία.

Στο σημείο αυτό ο Πλάτωνας στην *Πολιτεία* επιχειρεί δύο βασικές επισημάνσεις, που σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους. Πρώτον, η εκπαίδευση κατά τον Πλάτωνα, είναι η μεταφορά της ψυχής στο ανάλογο περιβάλλον, που θεωρείται το πιο κατάλληλο για την εξέλιξη της¹⁸⁶. Σαφέστατα, εδώ ο φιλόσοφος εννοεί όχι μόνο το οικογενειακό αλλά και το κοινωνικό περιβάλλον, αναζητώντας κυρίως μια υγιή διαβίωση και συμβίωση στην πόλη. Δεύτερον, ο Πλάτωνας στον όρο εκπαίδευση αποδίδει κάτι πιο βαθύ και εσωτερικό που αφορά στην ολόπλευρη διάσταση του χαρακτήρα, με τις καλές και κακές εκφάνσεις του. Αυτή την αρετοπλαστική λειτουργία της εκπαίδευσης βασίζει πάνω σε δύο σημαντικούς παράγοντες, τη φύση και την τροφή¹⁸⁷. Με τον όρο φύση ο Πλάτωνας προσδιορίζει το σύνολο των ιδιοτήτων και των δυνατοτήτων που διαθέτει ο άνθρωπος βιολογικά. Με τον όρο τροφή ή παιδεία αναφέρεται σε όλους τους παράγοντες, περιβαλλοντικούς, οικογενειακούς, κοινωνικούς και πολιτικούς, οι οποίοι επηρεάζουν τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του ατόμου. Η σχέση των δύο όρων είναι άμεση, εφόσον η διανοητική και η ηθική διάπλαση του ανθρώπου, την οποία καλλιεργεί η παιδεία, εναρμονίζεται πάντα με την κατάλληλη φύση. Έτσι, μια κακή φύση πιο δύσκολα βελτιώνεται σε σχέση με μια καλή φύση, η οποία εάν τύχει καλής παιδείας, μας δίνει τον άριστο πολίτη μιας ορθής και ιδανικής πολιτείας¹⁸⁸.

¹⁸⁵. Barker, E. *Ο πολιτικός στοχασμός στην αρχαία Ελλάδα. Ο Πλάτων και οι καταβολές του*. Μτφρ. Κ. Κολιόπουλος. Αθήνα : Ποιότητα, 2007:387.

¹⁸⁶. Πλάτωνας, *Πολιτεία Γ'*, 401b-d. Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Θ. Γ. Μαυρόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006. Πρβ. Barker, E. 2007:386.

¹⁸⁷. Πλάτωνας, *Πολιτεία Ε'*, 451e. Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. *Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1980:57-58. Πρβ. Βενετή, Μ. Γ. *Πλάτωνος Πολιτεία. Ένα πολίτευμα της ψυχής*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2009:75.

¹⁸⁸. Πλάτωνας, *Πολιτεία Δ'*, 424a.

Στις παραπάνω επισημάνσεις του ο Πλάτωνας τονίζει την τεράστια σημασία της εκπαίδευσης, και κυρίως της ανθρωπιστικής, για την παιδεία και την καλλιέργεια μιας εξαιρετικής φύσης, με επίκεντρό της την ακέραιη ηθική διαμόρφωση του ανθρώπου. Ο Πλάτωνας με τη θεωρία του για την εκπαίδευση προφανώς διδάσκει σ' εμάς σήμερα έναν ανθρωποκεντρισμό, βασισμένο στην κοινωνική συνείδηση, που αποκτά το άτομο αφενός μέσα από την τήρηση των ηθικών επιταγών, διαμορφώνοντας έτσι τη συμπεριφορά του όχι μόνο προς το συνάνθρωπό του αλλά και απέναντι στις μελλοντικές γενιές. Αφετέρου με την υπακοή του στο νόμο και τη διασφάλιση της αρχής της δικαιοσύνης συμβάλλει σημαντικά στη συνάρθρωση μιας πολιτικής κοινωνίας¹⁸⁹.

Η ηθική και η δικαιοσύνη, στην οποία βασίζεται η τήρηση στους νόμους, αποτελούν για το σύγχρονο άνθρωπο επιτακτική ανάγκη, προκειμένου να οδηγηθεί εκούσια όχι απλά στο σεβασμό στη φύση, στο περιβάλλον αλλά πρωτίστως στο σεβασμό στην ίδια του τη φύση, η οποία βελτιώνεται μέσα από την κατάλληλη αγωγή και εδώ βέβαια αναφερόμαστε στην απαραίτητη πλέον για το εκπαιδευτικό μας σύστημα περιβαλλοντική αγωγή.

2. Η εκπαίδευση ως η «θεραπευτική δύναμη της ψυχής» στην αντίδρασή της προς το περιβάλλον

Ο Πλάτωνας στους *Ορισμούς* του αναφέρεται στη δύναμη της εκπαίδευσης, ορίζοντάς την ως «δύναμις θεραπευτικῆς ψυχῆς»¹⁹⁰, δηλώνοντας την επίκαιρη και σύγχρονη αντίληψη της αναγκαιότητας για γνωστική και συναισθηματική εκπαίδευση¹⁹¹. Αυτή η μορφή μάθησης στοχεύει στην ανάπτυξη της ηθικής διάστασης των παιδιών, ώστε καλλιεργώντας την αίσθηση του ωραίου να αποκτήσουν μια κριτική ματιά για τον γύρω τους περιβάλλοντα χώρο, στον οποίο μεγαλώνουν και κοινωνικοποιούνται. Στον Πλάτωνα η αντίληψη για το ωραίο, η ηθική διάπλαση του ανθρώπου και η φύση προφανώς εμπίπτουν, εφόσον όλα μαζί συνδέονται κάτω από το ένδυμα της θεωρίας των ιδεών. Έτσι, το ωραίο, ο ενάρετος άνθρωπος και η φύση είναι απεικασματα των αιωνίων και αναλλοίωτων ιδεών¹⁹². Όσο περισσότερο η φύση¹⁹³ αγγίζει το υπερβατικό πεδίο -με την έννοια της φύσης εννοούμε

¹⁸⁹. Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. *Φιλοσοφία του δικαίου*. Αθήνα: 1953-1954, 133.

¹⁹⁰. Πλάτωνας, *Ορισμοί*, 461a, 27. Πρβ. Τριαντάρη-Μαρά, Σ. «Φιλοσοφία, Περιβάλλον, Εκπαίδευση». Στο *Εκκλησία, Περιβάλλον, Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2005, 43.

¹⁹¹. Γεωργόπουλος, Αλ. *Περιβαλλοντική Ηθική*. Αθήνα: Gutenberg, 2002, 475.

¹⁹². Πλάτωνας, *Πολιτεία Δ'*, 428e. Πρβ. Παπαδημητρίου, Ευθ. *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης. Η πρόκληση της οικολογίας και οι απαντήσεις της φιλοσοφίας*. Αθήνα: Gutenberg, 1999:40.

¹⁹³. Παπαδημητρίου, Ευθ. 1999:40. Ο Παπαδημητρίου επισημαίνει ότι η φύση, κατά τον Πλάτωνα δεν θεωρείται δημιουργική δύναμη, αλλά είναι το πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο ο Δημιουργός έφτιαξε τον κόσμο των φαινομένων, τα οποία απλώς τη μιμούνται. Σαφέστατα, όπως παρατηρεί ο Παπαδημητρίου η φύση έχει, κατά το φιλόσοφο, κανονιστικό χαρακτήρα.

ό,τι υπάρχει γύρω μας, ακόμη και ένα ανθρώπινο δημιούργημα ή μια κατασκευή- τόσο η ψυχή ατενίζει το ωραίο και τη φύση του ωραίου. Στον πλατωνικό στοχασμό οι ιδέες έχουν κανονιστικό και προσδιοριστικό χαρακτήρα, που σημαίνει ότι η καλλιέργεια και η διάπλαση της ψυχής μπορεί να αποτελέσει την πηγή για κάθε ωραίο δημιούργημα που αγγίζει το υπερβατό, τις ιδέες. Εντούτοις, για να οδηγηθεί ο άνθρωπος σε μια πλήρη ηθική διάσταση θα πρέπει να παιδευθεί και αυτός είναι ο σκοπός της εκπαίδευσης.

Ο Πλάτωνας μας οδηγεί σ' ένα επαγωγικό συλλογισμό, σύμφωνα με τον οποίο η ανθρώπινη φύση με τις μορφωτικές επιδράσεις που δέχεται οδηγείται στην ίδια τη φύση, που είναι το αληθινό ον και η βαθύτερη ουσία των πραγμάτων. Στη σκέψη του υφίσταται μια εσωτερική συνάφεια ανάμεσα στην νατουραλιστική (ιδεατή) φιλοσοφία του υλικού κόσμου και στη νατουραλιστική (ιδεατή) αντίληψη της ηθικής¹⁹⁴.

Στην παραπάνω εσωτερική συνάφεια η εκπαίδευση είναι καθοριστική στον προσδιορισμό του ανθρώπινου ψυχισμού. Αυτή η θέση του Πλάτωνα αναδεικνύεται μέσα από την αντίληψη ότι το ωραίο, η αρμονία και η αγαθότητα, που συνάδουν με τον ωραίο χαρακτήρα, θα πρέπει να τα επιδιώκει ο άνθρωπος μέσα από τις τέχνες, τη ζωγραφική, την υφαντική, την ποικιλτική, την αρχιτεκτονική και κάθε άλλη κατασκευαστική τέχνη. Η επιδίωξη αυτή είναι απόρροια ορθής εκπαίδευσης, που καλλιεργεί το συνετό και αγαθό ήθος¹⁹⁵. Η άριστη φύση είναι εκείνη που με το ψυχικό και δημιουργικό ήθος της καθιστά το περιβάλλον κατάλληλο, ώστε οι νέοι να αναπτύξουν τον ψυχισμό τους σ' ένα υγιεινό περιβάλλον. Κατεπέκταση ο Πλάτωνας θεωρεί την εκπαίδευση ως πρωταρχικό κριτήριο για την αντίδραση της ψυχής στο περιβάλλον της, και εδώ εννοεί την πνευματική ζωή, όπως η φυσική ζωή είναι η αντίδραση του σώματος στην τροφή. Η μόρφωση παρέχεται στον πολίτη μαζί με την εκγύμναση του σώματος, καθώς και τα δύο αποβλέπουν στην ωφέλεια της ψυχής¹⁹⁶.

Το συνειρμό της ψυχοπλαστικής λειτουργίας με το περιβάλλον, όπου ζει και αναπτύσσεται ο νέος άνθρωπος τονίζει ο Πλάτωνας, με την εκφορά ρητορικού ερωτήματος, στο τρίτο βιβλίο της Πολιτείας, λέγοντας ότι: «Μόνο τους ποιητές πρέπει να τους επιβλέπουμε και να τους αναγκάζουμε να αποτυπώνουν στα ποιητικά συνθέματά τους την εικόνα του αγαθού ήθους ... ή πρέπει να επιβλέπουμε και τους άλλους τεχνίτες και να τους εμποδίζουμε να απεικονίζουν αυτό τον κακό, τον ακόλαστο, το μικροπρεπή και άσχημο χαρακτήρα ούτε σε εικόνες ζωντανών μορφών ούτε σε οικοδομήματα ούτε σε κανένα άλλο δημιούργημά τους, ή αν δεν είναι ικανός να το κάνει, να μην του το επιτρέπουν να ασκεί την τέχνη του στην πόλη μας, ώστε οι «φύλακες» μας να μην ανατρέφονται μέσα σε απεικονίσεις του κακού σαν μέσα σε κακό βοσκότοπο κόβοντας και τρώγοντας καθημερινά λίγο-λίγο πολλές φορές και

¹⁹⁴. Barker, E. 2007:153.

¹⁹⁵. Πλάτωνας, *Πολιτεία Γ'*, 401a.

¹⁹⁶. Πλάτωνας, *Πολιτεία Γ'*, 410c-d. Barker, E. 2007:398.

χωρίς να το καταλάβουν να δημιουργούν ένα μεγάλο κακό μέσα στην ψυχή τους, αλλά πρέπει να ζητούμε εκείνους τους τεχνίτες που προικισμένοι από τη φύση μπορούν να ανιχνεύουν τη φύση του ωραίου και του ευπρεπούς, ώστε οι νέοι, σαν να μένουν μέσα σ' έναν υγιεινό τόπο, να ωφελούνται από το καθετί απ' όπου κάτι από τα ωραία έργα αγγίζει τα μάτια τους ή τ' αυτιά τους σαν αύρα που από τους καλούς τόπους φέρνει υγεία, κι έτσι αμέσως από την παιδική ηλικία χωρίς να το καταλάβουν τους οδηγεί να μοιάσουν, να συνάψουν φιλία και να συνταιριάξουν με τον ωραίο λόγο;»¹⁹⁷.

Στο παραπάνω απόσπασμα ο Πλάτωνας δηλώνει ότι για την σωστή ηθική διάπλαση του ατόμου απαραίτητη είναι η αισθητική αγωγή, η οποία συμβάλλει και στην ομορφιά της βιοτικής κοινότητας. Η κακοτεχνία σε οικοδομήματα, κτίρια ή απεικονίσεις μορφών είναι μια άλλη μορφή κακοποίησης του περιβάλλοντος στο οποίο ανατρέφονται οι νέοι και αντιστοιχεί στην κακότητα αγωγής και ήθους.

Δύο, λοιπόν, είναι τα κύρια σημεία στα οποία ο Πλάτωνας δίνει έμφαση. Πρώτον, η ηθικότητα του ατόμου, η οποία αναδεικνύεται στην αγωγή του και στα έργα του, έχει ειδικό βάρος για όλα τ' άλλα μέλη της πόλης. Δεύτερον, η διαχείριση του φυσικού περιβάλλοντος, με την αντίστοιχη υποβάθμιση της ακεραιότητάς της ή ανάδειξη της ομορφιάς της, είναι αποτέλεσμα ορθής αγωγής, αισθητικής και ηθικοπλαστικής, με τα οποία ασχολείται η εκπαίδευση. Πρόκειται για εκπαίδευση ψυχής και σώματος, με απώτερο στόχο τη βελτίωση του νου και άσκηση των αρετών της ψυχής. Ο στοχασμός του Πλάτωνα ανοίγει το δρόμο στη σύγχρονη φιλοσοφία της βαθιάς οικολογίας, η οποία υποστηρίζει την ενότητα ανθρώπου-φύσης¹⁹⁸. Ο νέος μπροστά στη θέα ενός κακότεχνου οικοδομήματος ανατρέφεται με την απεικόνιση του κακού μέσα στην ψυχή του και είναι σα να βιώνει σ' ένα ανθυγιεινό περιβάλλον. Πόσο περισσότερο κακοποιεί την ψυχή όλων μας στις σύγχρονες κοινωνίες η θέα της ρύπανσης των δασών και των θαλασσών, που έχει ως απόρροια την εξαφάνιση της χλωρίδας και της πανίδας, η καταστροφή πάρκων και δέντρων, που αποτελούν πηγή οξυγόνου στη σύγχρονη τσιμεντούπολη κ.ά. Η διαφύλαξη της ανθρώπινη φύσης σχετίζεται άμεσα με τη διαφύλαξη και το σεβασμό προς το φυσικό περιβάλλον και γι' αυτή την αυτοπραγμάτωση χρειάζεται η κατάλληλη αγωγή, που λαμβάνει ο νέος κάθε εποχής από την εκπαίδευση.

Επίσης, στο παραπάνω απόσπασμα ο Πλάτωνας διασαφηνίζει άμεσα ότι η ανθρώπινη συνείδηση, που καλλιεργείται με την εκπαίδευση, είναι η πηγή των αρετών. Η ορθά εκπαιδευμένη ψυχή θα γίνει απότοκος ωραίων και καλών έργων για την αγωγή και τη διαπαιδαγώγηση των νέων. Επομένως, η αξία που δίνουμε διαμέσου των δραστηριοτήτων μας στο περιβάλλον που ζούμε είναι στην πραγματικότητα η προβολή των ψυχικών παθών μας¹⁹⁹. Η κακοτεχνία μιας κατασκευής από ένα τεχνίτη

¹⁹⁷. Πλάτωνας, *Πολιτεία Γ'*, 401b-d.

¹⁹⁸. Γεωργόπουλος, *Αλ.* 2002: 427-429.

¹⁹⁹. Η παραπάνω αντίληψη εμφανίζεται και στο μετέπειτα ευρωπαϊκό στοχαστή David Hume, ο οποίος υποστήριξε ότι οι αξίες δεν βρίσκονται έξω από τον κόσμο, αλλά είναι προβολές των «παθών» μας ή των «συγκινήσεων» μας μέσα στον κόσμο.

αναδεικνύει τον κακό ψυχικό κόσμο του και στη συνέχεια είναι ανεπίτρεπτο να ασκεί την τέχνη του στους «φύλακες», ώστε να μην ανατραφούν με απεικονίσεις του κακού. Το γεγονός αυτό σημαίνει την προβολή και την έκφραση κακών συναισθημάτων, που προκαλούνται μέσα στον κόσμο και από τον περιβάλλοντα κόσμο.

Ο Πλάτωνας επισημαίνει ένα αρκετά σημαντικό παράγοντα για τη σύγχρονη κοινωνική ζωή, ότι δηλαδή οι πράξεις και οι σκέψεις μας είναι αποτέλεσμα μιας σωστής εκπαίδευσης, που πρέπει και οφείλει να παρέχει κάθε κράτος με το εκπαιδευτικό σύστημά του. Αυτό φυσικά αναδεικνύει και μια άλλη εξίσου σημαντική παράμετρος ότι σε κράτη που η παιδεία βρίσκεται σε υψηλό επίπεδο η οικονομία είναι πιο εύρωστη και ο σεβασμός προς την ίδια την ανθρώπινη φύση είναι μεγαλύτερος μέσα από την αναγνώριση βασικών ανθρωπίνων αξιών. Το αίτημα για την παροχή ορθής εκπαίδευσης από το κράτος στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ηθικής προλαμβάνει η αρχαιοελληνική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη προσβολή και καταστροφή του συμβιωτικού ή φυσικού κόσμου συμβάλλει αντίστοιχα στην καταστροφή του περιβάλλοντος²⁰⁰. Αυτή ακριβώς την ανθρώπινη προσβολή και συνάμα περιβαλλοντική καταστροφή αναιρεί η σωστή ανατροφή και εκπαίδευση, εφόσον όπως ισχυρίζεται, πάλι με τη χρήση ρητορικής ερώτησης, ο Πλάτωνας «όποιος ανατραφεί όπως έπρεπε θα αντιληφθεί με μεγάλη ένταση όσα έχουν ατέλειες ή δεν έχουν φτιαχτεί όμορφα ή δεν έχουν όμορφη φυσική ανάπτυξη και δικαιολογημένα δυσανασχετώντας θα επαινεί τα όμορφα, θα χαίρεται, θα τα δέχεται μέσα στην ψυχή του, θα τρέφεται από αυτά και θα γίνεται καλός και άξιος, ενώ δικαιολογημένα θα κατακρίνει τα άσχημα και θα τα μισεί από τη νεανική ηλικία του ακόμη, προτού μπορέσει να καταλάβει το λόγο, και όταν αναπτυχθεί το λογικό του, θα το καλοσωρίσει αναγνωρίζοντάς το εξαιτίας της συγγενικής σχέσης του αυτός που θα έχει ανατραφεί έτσι;»²⁰¹.

Από το παραπάνω απόσπασμα γίνεται ακόμη μια φορά κατανοητό ότι ο Πλάτωνας θεωρεί σημαντικό παράγοντα για τη διάπλαση του ανθρώπινου χαρακτήρα την αγωγή και την εκπαίδευση, διότι τότε μόνο το άτομο μπορεί να αντιληφθεί την ωραιότητα ή την ασχήμια του περιβάλλοντος, όπου βιώνει και μεγαλώνει. Τότε μόνο μπορεί να συναισθανθεί τις τρεις βασικές έννοιες που συγκροτούν τον κόσμο και εξασφαλίζουν τη δυναμική του οικοσυστήματος: την τάξη, την αρμονία και τη

Ενώ κατά μια άλλη άποψη του αναφέρει ότι ο φυσικός κόσμος (είτε έμψυχος, είτε άψυχος) είναι χωρίς αξίες. Ο Hume διαμορφώνει τμήμα της μεταφυσικής της επιστημονικής φυσιοκρατίας, η οποία αναδύθηκε το 17^ο αιώνα στη Δυτική Ευρώπη. Περισσότερα βλ. Keekok, I. «Anthropocentrism: Its roots in modern Western Philosophy and its involvement with modern science and technology». Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: Philosophy and Ecology. Vol. II. Athens: K. Boudouris and K. Kalimtzis, 1999: (138-144), 139.

²⁰⁰. Yamakawa, H. «The environment as the place of life: Presocratic's viewpoint». Πρακτικά Συνεδρίου με θέμα: Philosophy and Ecology. Vol. II. Athens: K. Boudouris and K. Kalimtzis, 1999: (225-238), 225.

²⁰¹. Πλάτωνας, *Πολιτεία Γ'*, 402e.

δικαιοσύνη²⁰². Από τη θέση αυτή ο Πλάτωνας στηρίζει την κυβέρνηση του ιδεώδους κράτους, που το ίδιο είναι ένα εκπαιδευτικό σύστημα, στη βάση της δικαιοσύνης. Η εκπαίδευση κατευθύνει τον ανθρώπινο νου σ' ένα τελικό σκοπό στη γνώση και στη δράση. Το πεπαιδευμένο άτομο προσαρμόζεται στην κοινωνία και οδηγείται στην ενόραση της ατομικής ψυχής, στην ενατένιση της πραγματικότητας, που είναι η αυτογνωσία, η φανέρωση των αξιών και όλες οι αρετές που οδηγούν στην κοινωνική ορθότητα. Ένα σωστά κυβερνώμενο κράτος είναι αποτέλεσμα μιας ορθής εκπαίδευσης, που μεριμνά για την αυτοαγωγή του πολίτη και τη συνειδητοποίηση του να σέβεται και να υπακούει τους νόμους, χωρίς κρατικό εξαναγκασμό²⁰³.

Για την αποφυγή του κρατικού εξαναγκασμού ο Πλάτωνας θεωρεί στους *Νόμους* του ότι στόχος της εκπαίδευσης είναι να εισάγει τους νέους στο πνεύμα των νόμων. Αυτό σημαίνει ότι η εκπαιδευτική μέθοδος θα πρέπει να εκπαιδεύσει τις ευαισθησίες των νέων και να διαμορφώσει κατά τέτοιο τρόπο τις συνήθειές τους, ώστε οι επιθυμίες τους να πηγάζουν από τις βαθιά ριζωμένες μέσα τους συνήθειες και να μην αντιτίθενται σε όσα απαγορεύει ο νόμος²⁰⁴. Η θεωρία του Πλάτωνα για την εκπαίδευση μέσα από την οποία αναδύεται και σχετίζεται άμεσα η στάση του κάθε ατόμου χωριστά απέναντι στο νόμο εμφανίζεται αρκετά προηγμένη για την εποχή του και διαχρονική, καθώς εξυπηρετεί την πρακτική ανάγκη της δικής μας εποχής. Πράγματι, η καταστροφή της φύσης ή του πλανήτη γενικότερα είναι ζήτημα ατομικής ευθύνης του καθενός ατόμου, πολίτη μιας αναπτυγμένης χώρας. Αυτή η ευθύνη είναι αποτέλεσμα της εξάσκησης και παιδείας του πολίτη σε όλη του τη ζωή από τη νηπιακή ακόμη ηλικία, ώστε μέσα από συνεχής θετικές εμπειρίες να διαποτιστεί με το εσωτερικό πνεύμα και τον τόνο του νόμου, αποκτώντας μια νοητική συνήθεια που θα τον οδηγεί σε πράξεις λογικές και έννομες.

Η εκπαιδευτική θεωρία του Πλάτωνα αναδεικνύει θεμελιώδεις αρχές για την περιβαλλοντική αγωγή, εξασφαλίζοντας την κοινωνική και πολιτική βιωσιμότητα του μέλλοντος. Η ανθρώπινη βιωσιμότητα στο μέλλον θα εξαρτηθεί κατά ένα μεγάλο μέρος της από μια κατάλληλα δομημένη περιβαλλοντική αγωγή, που θα έχει ως κύριο στόχο να οδηγήσει το μαθητή, το νέο, τον αυριανό πολίτη σε αυτοέλεγχο και αυτοκριτική, ώστε στο πλαίσιο της ευρύτερης βιοηθικής να αποχτήσει ο σύγχρονος άνθρωπος την πνευματική και ψυχική του ισορροπία και ευδαιμονία.

3. Η σύγχρονη περιβαλλοντική αγωγή υπό το πνεύμα της πλατωνικής φιλοσοφίας της εκπαίδευσης

Το πρώτο ερώτημα που θα έπρεπε να θέσουμε είναι: τα επιμέρους συμφέροντα ισοδυναμούν με το συμφέρον του συνόλου; Πρόκειται για ερώτημα που οδηγεί ταυτόχρονα στο επόμενο ερώτημα: ηθικά ορθή χαρακτηρίζεται μια πράξη, όταν το υποκείμενο δρα σύμφωνα με τις αρχές του, και

²⁰². Yamakawa, H. 1999: 226.

²⁰³. Barker, E. 2007: 415-416, 434-435.

²⁰⁴. Πλάτωνας, *Νόμοι Β'*, 653b-c. Πρβ. Barker, E. 2007: 776.

επομένως η κάθε πράξη υπόκειται στον έλεγχο του δρώντος υποκειμένου; ή ηθικά ορθή χαρακτηρίζεται μια πράξη, όπου το υποκείμενο δρα με απώτερο στόχο την ευχαρίστηση και την ηδονή;

Η ηδονή είναι μια έννοια που απασχόλησε τον Πλάτωνα, καθώς την αναφέρει συχνά στα κείμενά του. Αν λάβουμε υπόψη την πλατωνική αντίληψη του μέτρου, που ως κύριο στόχο είχε την κατάκτηση του αγαθού ως απόλυτη αξία και έκφραση του υπέρ-προσωπικού, υπέρ-ατομικού καλού²⁰⁵, τότε σαφέστατα ο Πλάτωνας ταυτίζει την ηδονή με το καλό. Έτσι, με την ηδονή έχουμε την αποκατάσταση της ισορροπίας, της αρμονίας και του μέτρου, όπως ορθά αναφέρει ο Πλάτωνας στον *Γοργία* ότι κάθε αρρώστια προκαλεί διατάραξη της ισονομίας μεταξύ του θερμού, ψυχρού, υγρού και ξηρού στον οργανισμό²⁰⁶. Στο πλαίσιο αυτό η ψυχή πρέπει να δέχεται την κατάλληλη αγωγή, ώστε να υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στη λογική, που επιθυμεί το καλό και το πρέπον και στην ηθική, η οποία οριοθετεί ηθικούς κανόνες, που προσδιορίζουν τι είναι το καλό και το πρέπον.

Η ισχυροποίηση της σχέσης ανάμεσα στη λογική και στην ηθική βασίζεται κατά ένα μεγάλο μέρος στην απόκτηση και άσκηση μιας βασικής αρετής, που είναι ο αυτοέλεγχος. Πράγματι, η αρετή αυτή επιτυγχάνεται, όταν η επιθυμία αφενός αποδέχεται και αφετέρου η λογική παρέχει τον κατάλληλο έλεγχο και την κατάλληλη αγωγή²⁰⁷. Σε διαφορετική περίπτωση μια επιθυμία, που δεν υπόκειται στο έλεγχο της λογικής μπορεί να προκαλέσει αρνητικές συνέπειες όχι μόνο στο ίδιο το άτομο αλλά και στο σύνολο. Ακόμη περισσότερο, όταν συνεχώς και χωρίς αυτοέλεγχο ικανοποιούμε τις επιθυμίες μας, τότε οδηγούμαστε σ' ένα παραλογισμό, καθιστώντας τη λογική έρμαιο των επιθυμιών μας.

Η επισήμανση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ηδονή, που στον πλατωνικό στοχασμό ταυτίζεται με το αγαθό και εκφράζει το υπέρ-προσωπικό, έχει σημαντική αξία, εφόσον έχει δεχτεί αυτοέλεγχο, που ανάγεται στην αρετή της σωφροσύνης και θεωρείται μια από τις αρχαιοελληνικές αρετές μαζί με τις αρετές της σοφίας, της ανδρείας και της δικαιοσύνης²⁰⁸. Τόσο ο αυτοέλεγχος όσο και η δικαιοσύνη στο στοχασμό του Πλάτωνα έχουν ως προϋπόθεση και σκοπό όχι ατομικά τον ίδιο τον πολίτη αλλά το κοινωνικό σύνολο. Αυτό σημαίνει ότι ο σκοπός του ατόμου δεν είναι η επιδίωξη της προσωπικής ευχαρίστησής του. Το άτομο δεν είναι το όλο, αλλά το όργανο μιας πολιτείας, το μέρος της, το οποίο εκτελεί μια λειτουργία στο πλαίσιο όμως της ηθικής ολότητας. Ο Πλάτωνας τοποθετεί τη δικαιοσύνη στο πνεύμα της αντίληψης περί κοινωνικής ηθικής, με απώτερο στόχο να φτάσει η κοινωνία στην ευτυχία, στην ευδαιμονία της²⁰⁹. Με την εξασφάλιση της αρμονίας και της κοινωνικής ευτυχίας ο

²⁰⁵. Πλάτωνας, *Γοργίας*, 474d. Πρβ. Καζά, Π. Α. *Ο Πλάτωνας και οι ηδονές. Η θεωρία της ηδονής στον Πλάτωνα. Φιλοσοφική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Αντων. Σταμούλης, 2005:69-70.

²⁰⁶. Πλάτωνας, *Γοργίας*, 495c-400b.

²⁰⁷. Barker, E. 2007: 374.

²⁰⁸. Πλάτωνας, *Πολιτεία Δ'* 427e,10-11.

²⁰⁹. Barker, E. 2007: 181. Πρβ. Βενετή, Μ. 2009: 106.

Πλάτωνας συνδέει και την έννοια της σωφροσύνης με την οποία δηλώνεται η αποφυγή κάθε άμετρης και άξεστης συμπεριφοράς. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι ο σώφρων άνθρωπος δεν πρέπει να παρασύρεται από τις επιθυμίες του, αλλά να είναι εγκρατής και κόσμιος²¹⁰.

Στην πλατωνική αντίληψη διακρίνεται μια τάση υπέρβασης του ατομικού για χάρη του καθολικού, υπέρβασης του ατόμου για χάρη του κοινωνικού συνόλου. Αυτό είναι και η βάση της φιλοσοφίας της εκπαίδευσης στον Πλάτωνα. Αυτή φυσικά η υπέρβαση δεν θα υποστηρίζαμε ότι έχει στο βάθος της κύριο στόχο τον υποσκελισμό του ατόμου, αλλά πολύ περισσότερο θα λέγαμε ότι η υπέρβαση του ατομικού ή ο υπέρ-προσωπικός εαυτός²¹¹ ενέχει μέσα του την αμεροληψία και την άρση των ανθρώπινων-ατομικών συμφερόντων. Η εμμονή του όντος στην ατομικότητά του σημαίνει για τον Πλάτωνα αυτοπεριορισμό. Ο φιλόσοφος δεν επιζητούσε να επιτρέψει στο είναι να δεσμευτεί στην ατομικότητά του μέσα από ηδονές και αλόγιστες επιθυμίες. Σήμερα, ο Πλάτωνας θα μπορούσε να επικριθεί για τις απόψεις του ότι υποβαθμίζει και αφανίζει το ίδιο το άτομο, το εγώ. Εντούτοις, η θεωρία του έχει κατά κύριο λόγο υπόβαθρο ηθικό βασισμένη σε μια κοινωνική ηθική πάνω στην οποία εκπαιδεύεται και διαμορφώνεται ο χαρακτήρας των νέων ανθρώπων.

Οι απόψεις του Πλάτωνα για την εκπαίδευση φαίνεται να συμβάλλουν σημαντικά στην σύγχρονη προβληματική σχετικά με την περιβαλλοντική αγωγή, η οποία έχει αποδώσει ένα μεγάλο μέρος της οικολογικής κρίσης στην απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση και την κοινωνία, υιοθετώντας μια σειρά αξιών, αντιλήψεων και πρακτικών με ωφελμιστική σκοπιμότητα και καταστρεπτική για το περιβάλλον. Οι απόψεις του φιλοσόφου φαίνεται να διευκολύνουν το ρόλο της περιβαλλοντικής αγωγής, η οποία πρέπει να βοηθήσει τον άνθρωπο να ανακαλύψει εκ νέου το περιβάλλον του και φυσικά για να επιτευχθεί αυτό θα πρέπει να επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις πρωτίστως του ανθρώπου με την κοινωνία και μετέπειτα με τη φύση. Η περιβαλλοντική αγωγή εστιάζει το ενδιαφέρον της στην ποιότητα της ζωής των εκπαιδευόμενων ανθρώπων²¹². Αυτή η ποιότητα έχει ως βάση τη φυσική και ψυχική υγεία του ανθρώπου, η οποία όμως εξασφαλίζεται μέσα από τη φυσική και ψυχική υγεία του συνόλου.

Ο άνθρωπος καθόλη τη διάρκεια της ζωής του οφείλει να μεριμνά για την υγεία του, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και ο αγωγικός και μορφωτικός χαρακτήρας της περιβαλλοντικής αγωγής θα πρέπει να είναι δια βίου. Αυτό σημαίνει ότι δεν πρέπει να περιορίζεται στο σχολικό χώρο, αλλά με αφετηρία τη νηπιακή ηλικία θα πρέπει ως μορφωτική διαδικασία να συνεχίζεται σε όλη τη

²¹⁰. Πλάτωνας, *Φαίδων*, 69a.

²¹¹. Γεωργόπουλος, Αλ. 2002:25.

²¹². Δασκολία, Μ. «Για μια δια βίου περιβαλλοντική αγωγή. Η περιβαλλοντική αγωγή στο πλαίσιο της οικογένειας-μια πρώτη θεωρητική προσέγγιση». Στο *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Επιμέλεια: Α. Δ. Γεωργόπουλος. Αθήνα: Gutenberg, 2005 (515-531), 516-517.

διάρκεια της ζωής του ατόμου²¹³. Εξάλλου, την αναγκαιότητα για μια δια βίου εκπαίδευση αναφέρει ήδη ο Πλάτωνας στους *Νόμους*, δηλώνοντας έμμεσα ότι η παιδεία οφείλει να είναι δια βίου καθόλη τη διάρκεια της ζωής των ανθρώπων²¹⁴. Η ίδια ακριβώς αντίληψη διέπει όλο το πνεύμα της *Πολιτείας*, καθώς δεν υφίσταται διάκριση σε συστηματική και μη συστηματική εκπαίδευση. Ο άνθρωπος από τη νεανική ακόμη ηλικία, όντας ικανός να προσλάβει στοιχεία από το περιβάλλον του μέχρι και τα βαθιά γεράματά του βρίσκεται σε μια διαρκή κατάσταση παιδείας με τελικό πάντα στόχο την καλλιέργεια του ήθους και όχι την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων²¹⁵.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι ποιος αναλαμβάνει την λειτουργία της παιδείας στο πλαίσιο της περιβαλλοντικής αγωγής, το σχολείο ή οικογένεια ή και οι δύο μαζί; Ο Πλάτωνας, είχε αντιδράσει στον έλεγχο της οικογένειας πάνω στην εκπαίδευση που λάμβανε το παιδί, φτάνοντας σε σημείο να καταργήσει τελείως την οικογένεια, δίνοντας το προβάδισμα στο κράτος, που όφειλε να παράσχει συστηματικά μια τέτοια εκπαίδευση²¹⁶. Η σύγχρονη περιβαλλοντική αγωγή απαιτεί την αξιοποίηση όλων των εκπαιδευτικών δομών, που σημαίνει ότι αναγνωρίζει την αγωγική λειτουργία της οικογένειας. Στο οικογενειακό περιβάλλον το παιδί αποκτά τα θεμέλια για την ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και λαμβάνει γνώσεις και εμπειρίες που επηρεάζουν σημαντικά τη ζωή του²¹⁷. Η οικογένεια και στη συνέχεια το σχολείο αποτελούν σημαντικό παιδαγωγικό και μορφωτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο το παιδί μπορεί να αποκτήσει οικολογική συνείδηση και περιβαλλοντική συμπεριφορά. Στο πλαίσιο αυτό το παιδί θα πρέπει να κατανοήσει ότι η συντήρηση του περιβάλλοντος, όπου ζει και συμβιώνει με άλλους ανθρώπους, είναι απόρροια της ανθρώπινης ηθικής. Ο τρόπος που μεταχειριζόμαστε το περιβάλλον έχει ηθικές συνέπειες για όλα τα όντα. Η ορθή περιβαλλοντική αγωγή οδηγεί και σε μια ορθή περιβαλλοντική ηθική. Οι νέοι θα πρέπει να κατανοήσουν αυτό που ήδη ο Πλάτωνας τόνισε στην *Πολιτεία*, ότι δηλαδή το ηθικό καλό πρέπει να οράται μέσα από το πρίσμα των κοινωνικό-πολιτικών συνεπειών, ώστε η καλή ποιότητα ζωής να μην αποτελεί πρότυπο ατομικής ευτυχίας, αλλά και κοινωνικό-πολιτικής ευημερίας²¹⁸. Προς την κατεύθυνση αυτή η περιβαλλοντική αγωγή πρέπει να επιδιώκει μια περιβαλλοντική ηθική, η οποία να εξαρτάται από μια οικολογική κοσμοαντίληψη. Αυτό σημαίνει ότι οι νέοι, αφού συνειδητοποιήσουν τη φύση και τη μείζονα σημασία των περιβαλλοντικών προβλημάτων με όρους και τρόπους που επιτρέπουν τη συσχέτιση εννοιών, επιθυμιών και πεποιθήσεων

²¹³. Φλογαΐ της, Ε. *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1998: 519.

²¹⁴. Πλάτωνας, *Νόμοι Η*, 831a.

²¹⁵. Βενετή, Μ. 2009:71. Η Βενετή επισημαίνει ότι ο Πλάτωνας είναι ο πρώτος στοχαστής που θεωρεί ότι η εκπαίδευση αποβλέπει στην καλλιέργεια ήθους και όχι στην απόκτηση πληροφοριών και δεξιοτήτων.

²¹⁶. Barker, E. 2007:391.

²¹⁷. White, D. & Woollett, A. *Families. A Context for Development*. London: The Falmer Press, 1992:1. Πρβ. Κρουσταλάκης, Γ. *Διαπαιδαγώγηση. Πορεία ζωής*. Αθήνα: [αυτοέκδοση], 1995: 67, 83.

²¹⁸. Καζά, Π. Α. 2005:88.

με τις κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές, θα μπορέσουν στη συνέχεια να βρουν τρόπους και να αναδείξουν συμπεριφορές που επιδρούν θετικά στο φυσικό και στο κοινωνικό σύνολο²¹⁹.

Η απόκτηση και η ανάδειξη συμπεριφορών, που δηλώνουν ταυτόχρονα και τις υψηλές ηθικές στάσεις ζωής, προϋποθέτουν την αυτογνωσία και την αυτοαντίληψη του ανθρώπου, ο οποίος με αφετηρία την ίδια την ύπαρξή του θα καθορίσει τη σχέση του με τη φύση, επιδιώκοντας συνάμα και μια βαθύτερη στροφή στη φύση. Το γεγονός αυτό θα φανεί μέσα από τη λήψη ορθών αποφάσεων, οι οποίες θα επιφέρουν και την αρμονία του ανθρώπου με τον τόπο όπου ζει. Την ανάδειξη αυτών των τριών βασικών παραγόντων της αυτογνωσίας, της αυτοαντίληψης και της λήψης ορθών αποφάσεων και την εμπύχωση των ανθρώπων, ώστε να κατανοήσουν την σημερινή ανθρώπινη κατάσταση θα πρέπει να αναλάβει η σύγχρονη Περιβαλλοντική Συμβουλευτική.

4. Η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική με την καθοδήγηση της «θεραπευτικής» λειτουργίας της πλατωνικής φιλοσοφίας

Η φιλοσοφία του Πλάτωνα είναι εμπνευσμένη από το φιλοσοφικό και ηθικό στοχασμό του δασκάλου του Σωκράτη, του οποίου τις απόψεις διέσωσε στα κείμενά του. Η διάσωση αυτή επιβεβαιώνει ότι μέσα από τη φιλοσοφία και την ηθική μπορεί να ασκηθεί η Συμβουλευτική προς όλα τα πεδία, και ειδικότερα αυτή που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική²²⁰.

Ο Πλάτωνας στην *Απολογία* του παρουσιάζει το δάσκαλό του να προτείνει τη διαλεκτική μέθοδο για την άσκηση της Συμβουλευτικής, ομολογώντας ο ίδιος ο Σωκράτης ότι με τη διδασκαλία έχει ως κύριο και απόλυτο σκοπό να συμβουλευσει τους Αθηναίους, νέους και μεγαλύτερους, να μεριμνούν περισσότερο για την ψυχή τους από το σώμα τους²²¹. Ο Πλάτωνας, όπως και ο δάσκαλος του, προτείνουν το διάλογο, προκειμένου ο συνομιλητής να βρει και να αναγνωρίσει τα ελαττώματά του, να τα διορθώσει και να πετύχει την πνευματική ισορροπία του. Μάλιστα, κατά τον Πλάτωνα, η διαλεκτική είναι η σημαντικότερη μέθοδος για την προσέγγιση στο αγαθό, καθώς με αυτή ο φιλόσοφος αποσκοπούσε στην ηθικοπνευματική εξύψωση του ανθρώπου. Ο Πλάτωνας θεωρούσε τη διαλεκτική ως μια βαθιά ανθρωπολογική θεώρηση, με κύρια κίνητρα την αγάπη για το άνθρωπο, την ανάδειξη της ανθρώπινης λογικής με στόχο την αυτοπραγμάτωσή του, η οποία επέρχεται με την αυτογνωσία και την αυτοαντίληψη. Έτσι, η διαλεκτική είναι μια διανοητική διεργασία, μια επικοινωνιακή σχέση που αναπτύσσει ο άνθρωπος με τον εαυτό του, για να κατορθώσει τη αυτοβελτίωσή του, αποφεύγοντας κάθε μορφή αλλοτρίωσης. Αυτή ακριβώς τη μέθοδο πρέπει να χρησιμοποιήσει και ο σύγχρονος Σύμβουλος. Συγκεκριμένα, ο ίδιος θα πρέπει να αποτελέσει τον «μαιευτήρα», που θα ξεγεννήσει της σκέψη του

²¹⁹. Παπαδημητρίου, Ευθ. 1999:140-141.

²²⁰. Δελλής, Ι. Γ. *Φιλοσοφική Συμβουλευτική. Η Φιλοσοφία ως «θεραπεία»*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2005: 39.

²²¹. Πλάτωνας, *Απολογία Σωκράτους*, 29d, 30c

πελάτη του ή αν είναι λειτουργός της εκπαίδευσης των μαθητών του. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στη μαιευτική σωκρατική μέθοδο, όπως αυτή αποτυπώνεται στο *Θεαίτητο* του Πλάτωνα²²². Στο πνεύμα, λοιπόν, της σύγχρονης Περιβαλλοντικής Συμβουλευτικής ο Σύμβουλος, που μπορεί να είναι και ο ίδιος ο εκπαιδευτικός κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, θα πρέπει να οδηγήσει το συνομιλητή του στην αυτοαποκάλυψη της ίδιας της ύπαρξής του, που σημαίνει στην αναγνώριση των πνευματικών δυνάμεών του, ώστε ο ίδιος να κατευθύνει τον εαυτό του σε ορθολογική βάση, χωρίς παράλογες επιθυμίες και ιδιοτελή συμφέροντα. Από τη θέση αυτή η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική βασίζεται σ' ένα βασικό κανόνα της σωκρατικής σκέψης, που ο Πλάτωνας τονίζει στην *Απολογία* του, αναφέροντας ότι: «ζωή που δεν την εξετάζει κανείς, δεν αξίζει να τη ζει»²²³.

Με την αυτοεξέταση και τον αυτοέλεγχο ο άνθρωπος σήμερα μπορεί να καταλάβει την κατάσταση της ανθρώπινης φύσης και τη σχέση της με τ' άλλα όντα του ζωικού και του φυτικού βασιλείου, γεγονός που θα τον βοηθήσει να προσδιορίσει και τη θέση του στη φύση. Το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν» οδηγεί στην εσωτερική ευδαιμονία του ανθρώπου και στη συνέχεια στο συσχετισμό του με ολόκληρο το Είναι του με το φυσικό κόσμο²²⁴. Η αυτογνωσία είναι προϋπόθεση της ευεξίας και κατά συνέπεια είναι η συμφωνία της συνείδησης με τον εαυτό της. Αυτή την αμεσότητα της συνείδησης αναγνώρισαν μετέπειτα οι φαινομενολόγοι και υπαρξιστές φιλόσοφοι ως άμεσα συνδεδεμένη με την εμπειρία του εαυτού μέσα στον κόσμο. Κάθε άνθρωπος σε όποια ηλικία και αν είναι χαρακτηρίζεται από αυτή τη μορφή συνείδησης, κατά την οποία προηγείται η σκέψη πάνω στην εμπειρία που βιώνει και ακολουθεί η αμεσότητα της συνείδησης-αίσθησης του βιώματός της. Η αυτογνωσία είναι η πιο δύσκολη διαδικασία για τον άνθρωπο από την οποία γεννιέται η συνείδηση, η οποία ετυμολογικά έχει μέσα της την πρόθεση *συν*, που παραπέμπει στην εμπειρία της επικοινωνίας με τον εαυτό μας και με το εξωτερικό περιβάλλον²²⁵.

Η αυτογνωσία, ο αυτοέλεγχος και η αυτοεξέταση είναι στοιχεία στα οποία ο Σύμβουλος-εκπαιδευτικός μπορεί να οδηγήσει τα παιδιά, καλλιεργώντας τους έτσι το σημαντικό κλάδο της Πρακτικής Ηθικής, την Περιβαλλοντική Ηθική, δια της οποίας θα κατανοήσουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στις επόμενες γενιές, στα ζώα και γενικότερα στα οικοσυστήματα και τη βιόσφαιρα²²⁶.

²²². Πλάτωνας, *Θεαίτητος*, 150c.

²²³. Πλάτωνας, *Απολογία Σωκράτους*, 38a. Πρβ. Δελλής, Ι. Γ. 2005:41.

²²⁴. Αποστολοπούλου, Γ. «Ο Σωκράτης, η αυτογνωσία και η αυτοσυνειδησία». Στο *Ξανά για το Σωκράτη*. Ιωάννινα: Τομέας Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Παράρτημα (αρ. 72) Επιστημονικής Επετηρίδας *Λωδώνη*, 2004: 95-109.

²²⁵. Μπακιρτζής, Κ. «Το βίωμα και η σημασία του». Στο *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Επιμέλεια: Α. Δ. Γεωργόπουλος. Αθήνα: Gutenberg, 2005 (73-88), 76-78.

²²⁶. *Encyclopedia of Applied Ethics*. Vol. 1 Academic Pr. London: Ruth Chadwick, 1988, 191-196. Πρβ. Δελλής, Ι. Γ. 2005:126127.

Σήμερα η παρουσία της Περιβαλλοντικής Συμβουλευτικής είναι απαραίτητη στο σχολικό χώρο, καθώς τόσο η θεματολογία της όσο η φιλοσοφία και η μεθοδολογία της σχετίζεται άμεσα με τη διασύνδεση της σχολικής γνώσης. Και συγκεκριμένα μιας γνώσης που θα πρέπει να προσανατολίζεται στη διαμόρφωση της ανθρώπινης συμπεριφοράς, τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης του ανθρώπου με τον εαυτό του, την κοινωνία και τη φύση. Στο σημείο αυτό η φιλοσοφία είναι μια μέθοδος ή όπως αλλιώς θα λέγαμε «θεραπευτική λειτουργία», που βοηθάει τους εκπαιδευόμενους αφενός να κατανοήσουν τα περιβαλλοντικά ζητήματα μέσα από τη βιωματική σχέση τους με το περιβάλλον και αποδεχόμενοι την ευθύνη τους απέναντι σε αυτά να τα καταστήσουν προσωπική τους υπόθεση. Η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική θα πρέπει να επικεντρωθεί στο να εντάξει τη σχέση αλληλεπίδρασης της ψυχής και του σώματος στην ευρύτερο πλαίσιο που λέγεται περιβάλλον. Αυτό μπορεί να το πετύχει όχι μόνο μέσα από την καθοδήγηση της πλατωνικής ή και της αριστοτελικής φιλοσοφίας, αλλά και μέσα από τη θεώρηση και την ανάλυση και άλλων παραδοσιακών φιλοσοφικών συστημάτων, όπως ο ωφελιμισμός, η θεωρία των δικαιωμάτων, η θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου κ.ά.

Η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική αποτελεί για εμάς σήμερα ένα νέο γνωστικό πεδίο με πολλές προοπτικές, εφόσον όπως και η ίδια η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση με την οποία συνδέεται άρρηκτα, έχει κοινωνική και πολιτική διάσταση²²⁷. Εξάλλου, η Περιβαλλοντική Συμβουλευτική με το θεωρητικό και πρακτικό υπόβαθρό της φαίνεται να μην περιορίζεται μόνο στη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, αλλά πολύ περισσότερο ασχολείται με την ποιότητα της ανθρώπινης ζωής. Επομένως, μπορεί να συμβάλλει στην καλλιέργεια αξιών και στη διαμόρφωση υπεύθυνης συμπεριφοράς. Με το πνεύμα αυτό θα πρέπει οικογένεια και σχολείο να συνεργαστούν, μέσα και έξω από το σχολικό χώρο. Γονείς και εκπαιδευτικοί θα πρέπει να επιμορφωθούν με σεμινάρια που αφορούν στην Περιβαλλοντική Συμβουλευτική, στα οποία η σύζευξη Φιλοσοφίας και Συμβουλευτικής θα αποτελέσει το γόνιμο έδαφος για την αντιμετώπιση των σύγχρονων περιβαλλοντικών προβλημάτων. Τα προβλήματα αυτά ολοένα αυξάνονται και θα αυξάνονται όσο οι άνθρωποι δεν έχουν αυτογνωσία, αυτοέλεγχο. Διότι χωρίς αυτογνωσία, χωρίς συνείδηση, χωρίς ηθική ο άνθρωπος δεν καταστρέφει μόνο αλόγιστα τον εαυτό του και τους συνανθρώπους του αλλά και ολόκληρο το φυσικό περιβάλλον, όπου ζει, τρέφεται και αναπνέει.

5. Συμπέρασμα

Η θεωρία του Πλάτωνα για την εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό σταθμό στη σύγχρονη περιβαλλοντική αγωγή. Η άποψη αυτή βασίζεται στην πλατωνική αντίληψη ότι η εκπαίδευση ασχολείται με την αντίδραση της ψυχής στο περιβάλλον. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να διαμορφώνει το

²²⁷. Καμαρινού, Δ. «Ζητήματα Εκπαιδευτικής Πολιτικής για πιο Αποτελεσματική Περιβαλλοντική Εκπαίδευση». Στο *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Επιμέλεια: Α. Δ. Γεωργόπουλος. Αθήνα: Gutenberg, 2005, (231-252), 231.

κατάλληλο περιβάλλον στο οποίο προσαρμόζεται η πνευματική δύναμη με την οποία ο ίδιος εξωτερικεύει ό,τι καλό έχουν οι μαθητές. Ο δάσκαλος εμφανίζεται ως ένας καλός εκπαιδευτικός σύμβουλος και από τη θέση αυτή θα πρέπει να κατευθύνει τον νου των μαθητών του σ' ένα τελικό σκοπό στη γνώση και στη δράση. Η ψυχή προσαρμόζεται στο περιβάλλον της, όταν γνωρίζει το σκοπό που ζωογονεί τα πάντα. Σύμφωνα με την πλατωνική θεωρία η εκπαίδευση προσαρμόζει το άτομο στην κοινωνία και το οδηγεί στην ενόραση της ατομικής ψυχής, στην αυτογνωσία, στη φανέρωση των αξιών και σε όλες εκείνες τις αρετές που οδηγούν στην κοινωνική ορθότητα. Η αυτογνωσία, η αυτοαντίληψη και η λήψη αποφάσεων είναι τα βασικά στοιχεία, τα οποία επιχειρεί να εκμαιεύσει ο εκπαιδευτικός-σύμβουλος από τους μαθητές του. Η εκπαίδευση μεριμνά για την αυτοαγωγή του πολίτη και τη συνειδητοποίηση του να σέβεται και να υπακούει τους νόμους αβίαστα και χωρίς την επιβολή του κράτους.

Οι παραπάνω απόψεις του Πλάτωνα μας οδηγούν σήμερα σε μια ορθή περιβαλλοντική πολιτική και εκπαίδευση, που έχει αφετηρία το σχολείο και συνεχίζεται μέσα στην κοινωνία. Ο Πλάτωνας, όπως και ο δάσκαλός του Σωκράτης, προτείνουν το διάλογο, που σήμερα αποτελεί θεμέλιο για τα ζητήματα περιβαλλοντικής πολιτικής και αγωγής, καθώς οδηγεί σε αυτοκριτική και αυτοέλεγχο, με απώτερο στόχο την αναμόρφωση και βελτίωση του ατομικού «εγώ». Η σύγχρονη περιβαλλοντική αγωγή στοχεύει στο να οδηγήσει το άτομο στην αυτοεξέταση και στον αυτοέλεγχο. Όλη αυτή η πορεία εντάσσεται στο πλαίσιο μιας βιοηθικής, με σκοπό την πνευματική και ψυχική εσωτερική ευδαιμονία του ανθρώπου. Ο Πλάτωνας με τις θέσεις του ανοίγει προοπτικές για τη δημιουργία ενός νέου γνωστικού πεδίου, που μπορεί να βρει πρόσφορο έδαφος στην οικογένεια και στο σχολείο. Πρόκειται για το πεδίο της Περιβαλλοντικής Συμβουλευτικής, το οποίο αναλαμβάνει την καθοδήγηση στον αυτοέλεγχο και στην αυτοκριτική του ατόμου, που θα τον οδηγήσει στην εσωτερική ευτυχία. Η ανακάλυψη και η αναγνώριση του εαυτού είναι το πρώτο και σημαντικό στάδιο που θα πρέπει να διαβεί ο μαθητής, για να επιδιώξει τη βελτίωση και καλυτέρευση της σχέσης του με τους συνανθρώπους του και το φυσικό περιβάλλον, όπου βιώνει. Πρωταρχική αξία έχει η μετάβαση από τον αυτοσεβασμό στο σεβασμό στο φυτικό και ζωικό βασίλειο, καθώς αισθήματα όπως η *συγ-κίνηση*, η *συμ-πάθεια* και η *συν-αίσθηση* δηλώνουν άμεσα μια εμπειρία βιωματική και επικοινωνιακή προς ό,τι υπάρχει γύρω μας και προκαλεί την εκδήλωση αυτών των αισθημάτων.

Μπαλλή Ξανθίππη, Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

1. Εισαγωγή. Η τελολογική αντίληψη του Αριστοτέλη για την φύση και η σχέση της με την ηθική

Η αριστοτελική ηθική βασίζεται στην τελολογική αντίληψη της ανθρώπινης φύσης. Η διαπίστωση αυτή γίνεται εμφανής στο μεταφυσικό σύστημα του Αριστοτέλη, όπου τα πάντα έχουν μια λειτουργία και ένα σκοπό. Έτσι, ο άνθρωπος ως η ανώτατη μορφή ύπαρξης σε σχέση με τα υπόλοιπα όντα, έμψυχα και άψυχα, ξεχωρίζει για τις λογικές και νοητικές του ικανότητες, τις οποίες όσο περισσότερο χρησιμοποιούν οι άνθρωποι τόσο περισσότερο είναι ευτυχισμένοι στη ζωή τους, καθώς άωτερος σκοπός του ανθρώπου είναι η ευδαιμονία²²⁸.

Επομένως, η αριστοτελική ηθική συνδέεται άμεσα με την τελολογική αντίληψη του Αριστοτέλη, η οποία στηρίζεται πάνω στο θεμέλιο της πλατωνικής²²⁹. Εντούτοις, ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο την έννοια της φύσης. Ενώ, σύμφωνα με τον Πλάτωνα η φύση και η ιδέα ταυτίζονται και αποτελούν τη βαθύτερη ουσία των πραγμάτων. Ο Αριστοτέλης, θεωρώντας ότι το επιμέρους ενυπάρχει στο καθόλου²³⁰, υποστηρίζει ότι η φύση μπορεί να ταυτίζεται με την ουσία ενός πράγματος, αλλά η ίδια η φύση παραμένει εγκόσμια. Η φύση είναι η εσωτερική αρχή του φύσει όντος και είναι συμφυές με την ύλη και τη μορφή, διότι κατά βάση διέρχεται την ύλη και προκαλεί την πραγματοποίηση της μορφής. Η φύση είναι η τάση της ύλης για το είδος και κατά συνέπεια κυριαρχία πάνω στην ύλη και τη βοηθάει να πραγματοποιήσει τον προορισμό της²³¹. Από τη θέση αυτή η φύση είναι τελική αιτία, καθώς ενυπάρχει στα πράγματα²³². Ακολούθως η φύση έχει και αιτιακή σημασία, είναι το ποιητικό αίτιο στο οποίο οφείλεται η εσωτερική αρχή του φύσει όντος και επομένως «αρχή κινήσεως»²³³. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η έννοια της φύσης περιλαμβάνει μέσα της τη μορφή και την ύλη των πραγμάτων²³⁴. Οι παραπάνω αριστοτελικές απόψεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αριστοτελική φυσική τελολογία θεμελιώνεται πάνω στην καινοτόμα σύλληψη της φύσης, η οποία

²²⁸. Αθανασόπουλου, Κ. *Η ηθική φύση και η ελευθερία του προσώπου. Προβλήματα και προσωπικότητες της Νεώτερης Ηθικής Φιλοσοφίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω-Γιώργος Δάρδανός, 2002:28-29.

²²⁹. Αριστοτέλη, *Περί Φύσεως. Το δεύτερο βιβλίο των φυσικών*. Εισαγωγή-μετάφραση-σχολιασμός Β. Κάλφας. Αθήνα: Πόλις, 1999:53.

²³⁰. Τριαντάρη-Μαρά, Σ. *Ιστορία της Φιλοσοφίας. Από την Αρχαιότητα στο μεσαίωνα. Τόμος Α΄*. Θεσσαλονίκη: Αντων. Σταμούλης, 2005: 143.

²³¹. Παπαδημητρίου, Ε. *Για μια νέα φιλοσοφία της φύσης. Η πρόκληση της οικολογίας και οι απαντήσεις της φιλοσοφίας*. Αθήνα: Gutenberg, 1999:41.

²³². Αριστοτέλη, *Φυσικής Ακροάσεως*, 193a, 28-31.

²³³. Αριστοτέλη, *Φυσικής Ακροάσεως*, 194b, 29-32.

²³⁴. Αριστοτέλη, *Φυσικής Ακροάσεως*, 193a, 28.

αποτελεί αυτοδύναμη αρχή της κίνησης και της μεταβολής των φύσει όντων προς την εκπλήρωση ενός σκοπού (τέλους). Αυτό ακριβώς το τέλος είναι η μορφή ή και κάθε καλή κατάληξη που συνάδει στη μορφή τους²³⁵.

Η σκέψη του Σταγειρίτη είναι τελολογική. Όλα τα πράγματα έχουν ένα σκοπό και όταν αυτός εκπληρώνεται, τότε το πράγμα είναι όμορφο και χρήσιμο, διότι δια αυτού υπάρχει τάξη και αρμονία. Κανένα ζώο ή φυτό, έμψυχο ή άψυχο δεν στερείται ομορφιάς, διότι όλα σχηματίστηκαν για κάποιο σκοπό, να υπηρετούν το ανθρώπινο γένος²³⁶. Αλλά και ο ίδιος ο άνθρωπος ανώτερος στην ιεραρχία των όντων έχει κάποιο σκοπό να διαφυλάξει την ευδαιμονία του. Η ευδαιμονία βασίζεται όχι βέβαια σε εξωτερικά υλικά αγαθά, αλλά στην εσωτερική ενέργεια της ψυχής, στο ήθος του ενάρτετου και φρόνιμου ανθρώπου. Επομένως προϋπόθεση της ευδαιμονίας είναι, κατά τον Αριστοτέλη η ανθρώπινη ηθική. Αυτό σημαίνει ότι, για να επιτευχθεί το τέλος, ο σκοπός -που για το φιλόσοφο είναι το «ένυλον είδος» δηλαδή η ίδια η φύση- απαραίτητο είναι ο ηθικός αγώνας της ψυχής του ανθρώπου²³⁷. Αυτός ο αγώνας είναι αναγκαίος σήμερα, που ο άνθρωπος αυτοκαταστρέφεται ενσυνείδητα πλέον μέσα από την καταστροφή που ο ίδιος προκαλεί στο φυσικό περιβάλλον. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει να κατανοηθεί ότι η τελολογική αντίληψη του Αριστοτέλη μπορεί να ειπωθεί μόνο μέσα από την ηθική τελείωση του ανθρώπου, του οποίου η ζωή, η μελλοντική πορεία και η ευδαιμονία έχει άμεση σχέση προς το υπόλοιπο περιβάλλον.

2. Η αριστοτελική ηθική και οι αξίες της.

Η πραγματεία του Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια* είναι ένα από τα σημαντικότερα έργα της ηθικής διανόησης. Στην εν λόγω πραγματεία μπορεί ο αναγνώστης να εμβαθύνει στην αρετολογία του φιλοσόφου και κατ'επέκταση στην πρακτική φιλοσοφία του. Η βάση πάνω στην οποία βασίζεται η αρετή είναι η ψυχή του ανθρώπου²³⁸. Τη σημασία και το ρόλο των ψυχικών λειτουργιών ανέλυσε ο Αριστοτέλης στην πραγματεία του *Περί ψυχής*, όπου εκεί κάνει λόγο για τη βούληση που κατευθύνεται από τη λογική και την επιθυμία και το θυμό που πηγάζει από τη μη-λογική²³⁹.

²³⁵. Κάλφας, Β. 1999:59.

²³⁶. Αναφορικά με την έννοια της εντελέχειας και την τελολογική αντίληψη στον Αριστοτέλη, βλ. Stallmach, J. *Dynamis und Energeia*. Meisen heim/Glan: 1959, 68. Πρβ. Balme, D. M. «Teleology and Necessity». Στο Gotthelf, A. & G. Lennox (επιμ.) (1987): 275-285.

²³⁷. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια* Α' 13, 1102a, 5-6: «Ψυχῆς ἔνεργεια κατ' ἀρετὴν τελείαν». Πρβ. Κούτρας, Δ. *Η πρακτική φιλοσοφία του Αριστοτέλους. Τόμος Α' Ηθική*. Αθήνα: 2002: 105.

²³⁸. Κούτρας, Δ. 2002:132-133.

²³⁹. Ιεροδιακόνου, Σ. Χ. *Ψυχολογικά θέματα στον Αριστοτέλη. Από τη σκοπιά ενός ψυχιάτρου*. Θεσσαλονίκη: Μαστορίδης, 2004:71-72.

Η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα εθισμού, δηλαδή της ανθρώπινης συνήθειας, που με τη διαρκή επανάληψη του τρόπου συμπεριφοράς διαμορφώνεται η ανάλογη ηθική. Εντούτοις, ο φιλόσοφος τονίζει ότι η ηθική του ανθρώπου βασίζεται κατά κύριο λόγο στη λογική και στην προαίρεση. Αυτό σημαίνει ότι η ηθική αρετή τελειοποιείται κάτω από την επίδραση της φρόνησης, της οποίας η εφαρμογή αρχίζει με τη βούλευση, την ευβουλία. Με αυτό το πρίσμα οι ηθικές αρετές γίνονται «έξεις» και ενέργειες της ψυχής, οι οποίες τελειοποιούνται μέσα από την άσκηση²⁴⁰. Επομένως, η ηθική αρετή θεωρείται ως μια δυναμική διάθεση της ψυχής και λαμβάνεται ως «έξις», που σημαίνει τη δυναμική συγκέντρωση ενέργειας, η οποία σε κάποια συγκεκριμένη στιγμή εξωτερικεύεται και δρα²⁴¹.

Ο Αριστοτέλης στα *Ηθικά Νικομάχεια* επισημαίνει ότι η ηθική, ή όπως αλλιώς θα λέγαμε, οι αρετές που διακρίνουν τον ανθρώπινο χαρακτήρα είναι ο αληθινός σκοπός της πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Μάλιστα, οι αρετές ως έξεις επαινούνται από την κοινωνία, ενώ ως κακίες απαξιώνονται και ψέγονται²⁴². Δύο πολύ σημαντικοί παράγοντες της ανθρώπινης προσωπικότητας, που επισημαίνει ο Σταγειρίτης φιλόσοφος, είναι η προαίρεση και η μεσότητα. Η μεσότητα είναι αυτή που προσδίδει αξία στην αρετή, διότι κάθε αρετή βρίσκεται μεταξύ δύο κακιών, της υπερβολής και της έλλειψης. Για παράδειγμα η σωφροσύνη, η μια από τις τέσσερις βασικές αρχαιοελληνικές αρετές (οι άλλες τρεις είναι: ανδρεία, σοφία, δικαιοσύνη) βρίσκεται μεταξύ της ακολασίας και της αναισθησίας²⁴³.

Η προαίρεση, κατά τον Αριστοτέλη, είναι κάτι περισσότερο από το εκούσιο, διότι αφετηρία της έχει τον ηθικό στοχασμό, ο οποίος όμως βασίζεται στον ορθό λόγο και τη διάνοια. Η προαίρεση βασίζεται στη βούλευση, η οποία ως ενέργεια του νου στρέφεται σε ό,τι πρόκειται να πράξει ο άνθρωπος. Επομένως, η διαδικασία της βούλευσης είναι η θεώρηση από το νου όλων εκείνων των παραγόντων που θα πρέπει να εξετάσει ο φρόνιμος, προκειμένου να αποφασίσει στο τι πρόκειται να πράξει²⁴⁴. Η μεσότητα και η προαίρεση στον αριστοτελικό στοχασμό φαίνεται να παίζουν σημαντικό ρόλο στα δύο στοιχεία από τα οποία καθορίζεται κάθε ηθική αρετή ως αξία και αυτά είναι το οντολογικό και το αξιολογικό. Το πρώτο αναφέρεται στο πεδίο δράσης του πράττοντος, που είναι η ίδια ζωή, όπου ο άνθρωπος δρα ποικιλοτρόπως. Το δεύτερο αναφέρεται στον ορθό τρόπο, ή όπως αλλιώς θα λέγαμε στον έλλογο τρόπο αντίδρασης του ανθρώπου από την ηθική πλευρά και φυσικά εκδηλώνεται

²⁴⁰. Κούτρας, Δ. 2002:133. Πρβ. Σκαλτσάς, Θ. *Ο χρυσός αιώνας της αρετής. Αριστοτελική ηθική*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1993:27 κ.ε.

²⁴¹. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Β'* 1103b, 21-22. Πρβ. Κούτρας, Δ. 2002:135.

²⁴². Hartmann, N. *Ethik*. Berlin: [s.n.], 1962:439-448. Πρβ. Κούτρας, Δ. Ν. *Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους*. Αθήνα: Εθνικών Κέντρον Κοινωνικών Ερευνών, 1973: 18-26.

²⁴³. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Β'*, 1106A,26. Πρβ. Κούτρας, Δ. 2002:143. Πρβ. Ιεροδιακόνου, Σ. Χ. *Η διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα κατά τον Αριστοτέλη*. Αθήνα: ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις ΜΕΠΕ, 2000:185-187.

²⁴⁴. Σκαλτσάς, Θ. 1993:27-28. Ιεροδιακόνου, Σ. Χ. 2004:73.

μέσα στην ίδια την κοινωνία²⁴⁵. Επομένως, τόσο η ανθρώπινη δράση όσο και ο έλλογος τρόπος αυτής της δράσης, που έχει απήχηση στην κοινωνία αναδεικνύεται μέσα από την προαίρεση και τη μεσότητα, που και οι δύο μαζί υποδηλώνουν ότι οι συνειδητές πράξεις του ανθρώπου είναι εκούσιες και επομένως η ευθύνη για ό,τι κάνει ο άνθρωπος ανήκουν σε αυτόν. Την ευθύνη του ανθρώπου για τις πράξεις του πραγματεύεται ο Αριστοτέλης στο Γ' βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων*²⁴⁶. Ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η επιλογή και η ευθύνη για τις πράξεις μας ανήκει στον Εαυτό μας και κατ' ουσίαν επαφίεται στο ανθρώπινο αυτοπροαίρετο να πράξει ή να μην πράξει κάτι²⁴⁷. Με τις απόψεις του ο Αριστοτέλης προσεγγίζει ένα πολύ σημαντικό ζήτημα για τον σύγχρονο άνθρωπο, που αφορά στην διαχείριση του περιβάλλοντος από το ίδιο το άτομο. Ο φιλόσοφος μας υποδεικνύει μέσα από την καταστασιακή ηθική του, η οποία σαφέστατα υπαγορεύεται από την ανθρωποκεντρική (ατομοκεντρική) στάση, ότι η βαθύτερη αιτία όλων των περιβαλλοντικών δυσχερειών είναι ο ίδιος ο άνθρωπος και από την εναλλαγή της στάσης του και συμπεριφοράς του απέναντι στο περιβάλλον θα εξαρτηθεί η σωτηρία του πλανήτη²⁴⁸. Αυτή ακριβώς η επισήμανση θυμίζει τη συσχέτιση ανάμεσα στην τελολογική αντίληψη του Αριστοτέλη και στην ηθική του θεώρηση προς την επίτευξη ενός σκοπού, που δεν είναι άλλος από την ευδαιμονία του ανθρώπου. Επομένως, όλα τα πράγματα βρίσκονται σε μια αλληλεξάρτηση μέσα στο δίκτυο της Βιόσφαιρας ή όπως αλλιώς θα λέγαμε έχουν εγγενείς σχέσεις μεταξύ τους. Στην ίδια γραμμή εντάσσεται ο άνθρωπος σε σχέση με τα αντικείμενα, τη φύση και τα πράγματα γύρω του. Για τη συμπεριφορά και το χαρακτήρα μας λέει ο φιλόσοφος είμαστε ως ένα βαθμό εμείς οι ίδιοι συνυπεύθυνοι ή συναίτιοι²⁴⁹. Με αυτό δηλώνεται ο βαθύς σεβασμός που πρέπει να τρέφει ο άνθρωπος για κάθε μορφή ζωής γύρω του, ώστε να αποδέχεται και τα ίσα δικαιώματά τους στη ζωή και στην ευημερία²⁵⁰.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να γίνει μια διευκρίνιση ότι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η συμβολή και η ευθύνη του συνειδητού Εαυτού είναι μόνο μερική, διότι και άλλοι παράγοντες συμβάλλουν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα, όπως η ψυχολογική επίδραση του περιβάλλοντος, οι βαθιές ενδοψυχικές διεργασίες και η παιδεία που λαμβάνει το άτομο κυρίως κατά την παιδική ηλικία. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το παιδί από τη γέννησή του ακόμη είναι κατακλυσμένο από ορέξεις-ενστικτώδεις, βιολογικής προέλευσης ανάγκες, οι οποίες είναι έντονες και άπληστες. Στο σημείο αυτό η συμβολή του περιβάλλοντος είναι καθοριστική, διότι οφείλει να μεριμνήσει για την τιθάσευση των ενορμήσεων του

²⁴⁵. Κούτρας, Δ. 2002:147.

²⁴⁶. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Γ'*, 1113b, 3-5.

²⁴⁷. Αριστοτέλης, *ό.π.*, 1113b, 12-14.

²⁴⁸. Γεωργόπουλος, Α. *Περιβαλλοντική ηθική*. Αθήνα: Gutenberg, 2002:53.

²⁴⁹. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Γ'*, 1114b,2, 23.

²⁵⁰. Γεωργόπουλος, Α. 2002:55.

παιδιού²⁵¹. Το γονεϊκό περιβάλλον λαμβάνει εδώ τον πρωταρχικό ρόλο και κυρίως στο πεδίο της διαπαιδαγώγησης του παιδιού, ώστε το παιδί να αποκτήσει στοιχεία του χαρακτήρα του μέσα από τη συνήθεια, η οποία ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της ζωής του και αυξάνεται σταδιακά²⁵².

Ο Αριστοτέλης με τις απόψεις του αναδεικνύει ότι σήμερα πολύ περισσότερο η οικογένεια, έχει σημαντικές ευθύνες απέναντι στην αγωγή των νέων, που σχετίζεται άμεσα με τη συμπεριφορά τους απέναντι στο περιβάλλον, όπου ζουν, σπουδάζουν και εργάζονται.

Επομένως, η περιβαλλοντική αγωγή έχει αφετηρία την ίδια την οικογένεια, η οποία έχει σημαντικό μέρος της ευθύνης για την περιβαλλοντική πραγματικότητα, διότι η ευθύνη της αναφέρεται στη φυσική και ψυχολογική απομάκρυνση του ανθρώπου από τη φύση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να υιοθετούν οι ίδιοι και τα παιδιά τους αντιλήψεις και πρακτικές αντίθετες και καταστρεπτικές απέναντι στο περιβάλλον. Αυτό σημαίνει ότι η συνείδηση Εαυτού, στην οποία αναφέρεται ο Αριστοτέλης, πρέπει να βρει πρακτική εφαρμογή από τους ίδιους τους γονείς, οι οποίοι με την αγωγή που ασκούν στα παιδιά συμβάλλουν στην διαμόρφωση των στάσεων, των ηθικών τους αντιλήψεων, στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων και στην εκμάθηση των τρόπων συμπεριφοράς απέναντι στο περιβάλλον²⁵³.

3. Η αριστοτελική ηθική φιλοσοφία σε μια δια βίου περιβαλλοντική αγωγή

Οι παραπάνω αριστοτελικές θέσεις για την ηθική και τις αρετές είναι πολύ σημαντικές για την αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης, η οποία βέβαια για να ξεπεραστεί θα πρέπει να βασιστεί στο σημαντικό παράγοντα της περιβαλλοντικής αγωγής. Εντούτοις, για να κατανοηθεί ο ρόλος της περιβαλλοντικής αγωγής σήμερα, θα πρέπει πρωτίστως να προσδιοριστεί η σημασία που έχει για το σύγχρονο άνθρωπο η ηθική φιλοσοφία του Αριστοτέλη ως εργαλείο για τη διαμόρφωση και τη συγκρότηση μιας δια βίου περιβαλλοντικής αγωγής, που θα έχει αφετηρία την οικογένεια και θα καταλήγει στο σχολείο και στη ζωή.

Πίσω από τον όρο αγωγή βρίσκεται η σημαντικότητα της αριστοτελικής αρετολογίας. Τι σημαίνει λοιπόν αγωγή; Αγωγή είναι ένα σύστημα εκπαίδευσης· είναι η εκπαίδευση και η διδασκαλία με την οποία οι νέοι μαθαίνουν να αναπτύσσουν και να χρησιμοποιούν τις πνευματικές, ηθικές και σωματικές δυνάμεις τους²⁵⁴. Οι πνευματικές και ηθικές δυνάμεις, στις οποίες ασκούνται τα παιδιά, για να τις χρησιμοποιούν σωστά, θα λέγαμε ότι αντιστοιχούν στην αριστοτελική διαίρεση της ψυχής σε

²⁵¹. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Γ'*, 1119b,8-9, 13-14.

²⁵². Αριστοτέλης, ό.π. 1336a,12-14, 18-20. Πρβ. Ιεροδιακόνου, Σ. Χ. 2000:69.

²⁵³. Δασκολιά, Μ. «Για μια δια βίου περιβαλλοντική αγωγή. Η περιβαλλοντική αγωγή στο πλαίσιο της οικογένειας-μια πρώτη θεωρητική προσέγγιση». Στο *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Επιμέλεια: Α. Δ. Γεωργόπουλος. Αθήνα: Gutenberg, 2005 (515-531), 519-520.

²⁵⁴. Καραφύλλη, Γ. *Η Φιλοσοφία της Παιδείας. Γνωσιολογικά και Ηθικά Ζητήματα*. 2^η έκδ. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005: 50.

διανοητικές και ηθικές αρετές. Μάλιστα στην περίπτωση των διανοητικών αρετών η φρόνηση έχει σημαντικό ρόλο, εφόσον βρίσκει τα κατάλληλα μέσα για την ολοκλήρωση της πράξης. Η φρόνηση είναι η αρετή που επηρεάζει το ήθος του ανθρώπου και επομένως την πρακτική συμπεριφορά του. Η φρόνηση είναι η δύναμη που συμβάλλει στην ευδαιμονία του νου και συνδυάζει, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, το αγαθό με το ευχάριστο²⁵⁵.

Η άσκηση των πνευματικών και ηθικών δυνάμεων αποτελεί για μας σήμερα μια αναγκαιότητα όχι μόνο στο γενικό πλαίσιο της αγωγής, αλλά και ειδικά στο πεδίο της περιβαλλοντικής αγωγής. Η άσκηση αυτή αρχίζει μέσα στην ίδια την οικογένεια, η οποία συμβάλλει στην ανατροφή και στην αγωγή του παιδιού, στην ειδική γνώση και εμπειρία και στην αίσθηση του ελέγχου για το παρόν και το μέλλον. Η οικογένεια όμως δεν αρκεί για την επιτέλεση του έργου της περιβαλλοντικής αγωγής, το οποίο ολοκληρώνει η εκπαίδευση. Η εκπαίδευση προσφέρει τη συστηματική και μεθοδική γνώση που δίνεται μέσα στα σχολεία από τους εκπαιδευτικούς και φυσικά πρόκειται για στάδιο μόρφωσης που αποκτάται μέσα από θεσμοθετημένους παιδευτικούς οργανισμούς. Οι οργανισμοί αυτοί αποσκοπούν στην ανάπτυξη των πνευματικών, ηθικών και σωματικών ικανοτήτων του παιδιού²⁵⁶.

Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του διατύπωσε τις απόψεις του για τη φιλοσοφία της εκπαίδευσης, τονίζοντας κατά κύριο λόγο ότι η μάθηση αποβλέπει στην καλλιέργεια του νου και της λογικής ικανότητας, η οποία κατευθύνει τους εθισμούς μας²⁵⁷. Βάσει της λογικής ικανότητας το παιδί μαθαίνει και τα μέσα γι' αυτήν την εκπαίδευση αποτελούν κατά το φιλόσοφο, τα παιχνίδια, οι διηγήσεις και τα παραμύθια. Όλα αυτά δηλαδή που σήμερα θα λέγαμε ότι αποτελούν στο σύνολό τους τη βιωματική εμπειρία και προετοιμάζουν το παιδί για τις μεταγενέστερες ασχολίες²⁵⁸. Επομένως, το παιδί από την προσχολική ηλικία μέσα από τη βιωματική εμπειρία μάθησης μπορεί να διαμορφώσει τη συμπεριφορά του προς το φυσικό περιβάλλον. Για παράδειγμα φυτεύουμε δέντρα, δεν πετάμε σκουπίδια, ανακυκλώνουμε τα διάφορα υλικά, κ.ά. Η εκπαίδευση, λοιπόν, που πρέπει να λαμβάνει το παιδί από την προσχολική ηλικία, είναι εκπαίδευση μέσα στο περιβάλλον και εκπαίδευση για χάρη του περιβάλλοντος. Με την πρώτη γνωρίζει και κατανοεί το περιβάλλον του και τις σχέσεις μέσα σε αυτό. Ενώ με τη δεύτερη μαθαίνει το πως να χρησιμοποιεί το περιβάλλον, να αναπτύσσει δεξιότητες, να βιώνει εμπειρίες και να καλλιεργεί αξίες, στάσεις και τρόπους δράσεις²⁵⁹.

²⁵⁵. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Γ'* 9, 1170a,14-16. Πρβ. Κούτρας, Δ. 2002:111-112.

²⁵⁶. Καραφύλλη, Γ. 2005: 66.

²⁵⁷. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, 1334b,15-17. Πρβ. Βώρου, Φ. Κ. «Μια φιλοσοφία της εκπαίδευσης στα *Πολιτικά* του Αριστοτέλη». Στο *Πολιτική Φιλοσοφία του Αριστοτέλη και οι επιδράσεις της*. Αθήνα: Δ. Κούτρας, 1999: (50-55), 52.

²⁵⁸. Αριστοτέλης, ό.π., 1336a, 33-34.

²⁵⁹. Τσαλίκη, Β. «Για χάρη του Περιβάλλοντος λόγια ή πράξεις». Στο *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση. Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Επιμέλεια: Α. Δ. Γεωργόπουλος. Αθήνα: Gutenberg, 2005 (279-292), 280-282.

Στο πλαίσιο αυτό οι νέοι βιώνουν ενεργητικά αυτή την εμπειρία μέσα στην εκπαιδευτική διαδικασία, αποτελώντας για αυτούς μια δια βίου εκπαίδευση. Με αυτόν τον τρόπο εφαρμόζουν στην πράξη αυτό που ο Αριστοτέλης επισήμανε, ότι δηλαδή η μάθηση συντελείται με πόνο και παράγει πνευματική ηδονή, φέρνοντας σε άμεση επαφή την ανθρώπινη γνώση με τη φύση²⁶⁰. Πίσω από την αριστοτελική έκφραση υπάρχει και μια άλλη πτυχή, που δείχνει ότι η γνώση δεν είναι αρκετή από μόνη της στην υιοθέτηση στάσεων και θετικών συμπεριφορών απέναντι στο περιβάλλον, αλλά χρειάζεται συναισθηματική εμπλοκή, όπως προσωπικές εμπειρίες, εκδήλωση πρόθεσης, αυτοπεποίθηση, αυτοεκτίμηση κ.ά. Προς την κατεύθυνση αυτή στη σύγχρονη βιοηθική επιδιώκεται μια μετακίνηση από την ανθρωποκεντρική θεώρηση στη βιοκεντρική με κεντρικό ρόλο αυτό της ανθρώπινης συμπεριφοράς.

Στην τάξη ο εκπαιδευτικός κάθε βαθμίδας είναι ο βασικός παράγοντας για την ευαισθητοποίηση των μαθητών, την οποία επιτυγχάνει με τον ενθουσιασμό του και τη γνώση του για το περιβάλλον. Η επίδραση του εκπαιδευτικού είναι εξίσου σημαντική και στην εθελοντική συμμετοχή των μαθητών σε οργανώσεις σε τοπικό ή εθνικό επίπεδο. Ο εκπαιδευτικός μέσα από την επικοινωνιακή αλληλόδραση των μαθητών με το περιβάλλον μπορεί να προκαλέσει το ενδιαφέρον τους, να τους παρέχει ευκαιρίες να δουν τις πολλαπλές όψεις και προοπτικές των κρίσιμων θεμάτων, να δώσει ευκαιρίες μέσα από φιλοσοφικές και παιδαγωγικές μεθοδολογίες να σκεφτούν τα περιβαλλοντικά ζητήματα, να ενθαρρύνουν τον ανοιχτό διάλογο και να προβούν κυρίως σε βιωματικές δραστηριότητες και δράσεις, όπως μαζεύουμε σκουπίδια, καθαρίζουμε την περιοχή μας, προσκαλούμε τους κατοίκους με αφίσες και φυλλάδια, για να συμμετέχουν και αυτοί, στέλνουμε επιστολές στις τοπικές αρχές και διατυπώνουμε προτάσεις για τη βελτίωση μιας κατάστασης κ.ά.²⁶¹

Επιπλέον, η περιβαλλοντική εκπαίδευση επεκτείνεται και από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, καθώς και από τις προσωπικές ανησυχίες του κάθε ανθρώπου αναφορικά με τις μελλοντικές γενιές. Φυσικά, δεν θα πρέπει να παραληφθεί εδώ η αίσθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης, την οποία ο Αριστοτέλης θεώρησε ως σταθερή διάθεση της ψυχής του ανθρώπου που έχει την ικανότητα να υπερασπίζεται και να πράττει το δίκαιο²⁶². Ο άνθρωπος βασιζόμενος στον προαιρετικό χαρακτήρα της δικαιοσύνης συνειδητοποιεί ότι όλοι έχουμε δικαίωμα για ένα υγιές και καθαρό περιβάλλον.

Με το πνεύμα αυτό η περιβαλλοντική αγωγή και εκπαίδευση οφείλει και πρέπει να συμβάλλει σημαντικά στη βελτίωση και στην ευαισθητοποίηση απέναντι στα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα, που ολοένα αυξάνονται και για τα οποία υπεύθυνος είναι ο ίδιος ο άνθρωπος.

5. Συμπεράσματα

²⁶⁰. Αριστοτέλης, *Περὶ ζώων μορίοις*, Α5, 645a,9-10.

²⁶¹. Τσαλίκη, Β. 2005: 287-288.

²⁶². Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια Ε'*, 8, 1135a, 1-5.

Κλείνοντας την μελέτη μας και αποτιμώντας την αξία της αριστοτελικής ηθικής για το σύγχρονο άνθρωπο και την άμεση σχέση που αυτή έχει με την ολοένα και αυξανόμενη οικολογική κρίση του πλανήτη, καταλήγουμε στα εξής συμπεράσματα:

α. Οι αριστοτελικές απόψεις για την ηθική και τις αρετές, τις οποίες πρέπει να καλλιεργεί ο άνθρωπος από την παιδική ηλικία του, τόσο στην οικογένεια όσο και στο σχολείο, αποτελούν σημαντικό στοιχείο για την περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση.

β. Η περιβαλλοντική αγωγή, με κύριο στόχο της την κατανόηση των ηθικών αξιών, συμβάλλει σημαντικά στην ηθική και νοητική πρόοδο του παιδιού από την προσχολική ηλικία.

γ. Η συμμετοχή στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης θα πρέπει να μας οδηγήσει στην μετακίνηση της βιοηθικής από την ανθρωποκεντρική θεώρηση προς μια βιοκεντρική θεώρηση, όπου σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η ανθρώπινη συμπεριφορά.

δ. Στην επίτευξη ενός επαναπροσδιορισμού της περιβαλλοντικής ηθικής, θα πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη οι απόψεις του Αριστοτέλη για την προαίρεση, τη μεσότητα και τη συνείδηση εαυτού.

ε. Είναι επιτακτική η ανάγκη να ενδυναμώσει ο ρόλος της περιβαλλοντικής αγωγής, με το να συμπεριληφθεί στην υποχρεωτική εκπαίδευση από την προσχολική ηλικία. Η περιβαλλοντική εκπαίδευση πρέπει να αποτελέσει για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης τρόπο ζωής, μέσα από βιωματικές δραστηριότητες και εμπειρίες της σχολικής ζωής, ώστε οι μαθητές να βελτιώσουν και να ενεργοποιήσουν το ενδιαφέρον τους και τη συμμετοχή τους στα περιβαλλοντικά θέματα. Έτσι, οι ίδιοι οι νέοι μας θα καταστούν όχι μόνο αποδέκτες αυτών των προβλημάτων αλλά και οι υπεύθυνοι για να δώσουν λύσεις.

Λουλούδης Λεωνίδας, ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ, ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ, ΤΗΣ ΒΙΟΘΙΚΗΣ

Η σημερινή ομιλία μου παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο 8ο Περιβαλλοντικό Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Φυσικών στο Ηράκλειο τον περσινό Μάρτιο. Η Βούλα Τσινόρεμα, ομιλήτρια στο ίδιο συνέδριο, με παρότρυνε να την ξαναδουλέψω και να την παρουσιάσω εδώ. Την ευχαριστώ θερμά και αναλαμβάνω κάθε ευθύνη για όσα έπονται.

Ακούω και διαβάζω, πάνω από δύο δεκαετίες, ότι παρέχεται στα σχολεία μας, εκτός του ωρολογίου προγράμματος, στους μαθητές της μέσης και δημοτικής εκπαίδευσης, περιβαλλοντική εκπαίδευση. Είχα και έχω κάποιες ανησυχίες για τους σκοπούς, τα μέσα και τα αποτελέσματα αυτής της καταρχήν θεμιτής εκπαιδευτικής πολιτικής.

Βασίστηκα, εκτός των προσωπικών εμπειριών σε μια Έκθεση του Υπουργείου Παιδείας την οποία εκπόνησε, για λογαριασμό του, ομάδα εργασίας με αντικείμενο τη βιωσιμότητα των Κέντρων Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, πριν από δύο, περίπου, χρόνια. Θα συνοψίσω μόνο εκείνα τα σημεία της Έκθεσης που αφορούν πιο άμεσα τη δική μου σκοπιά. Τα ΚΠΕ, λοιπόν, θεσμοθετήθηκαν με νόμο, το έτος 1990. Σε αυτά αποσπώνται μόνιμοι εκπαιδευτικοί με ορισμένη προϋπηρεσία.

Σύμφωνα με τον νόμο του 1992:

«..σκοπός της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης είναι να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον του, να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό και να δραστηριοποιηθούν με ειδικά προγράμματα, ώστε να συμβάλλουν στη γενικότερη προσπάθεια αντιμετώπισής τους..»

Συμπεράσματα της Έκθεσης:

Η Π.Ε. στην Ελλάδα είναι:

- (α) προαιρετική, περιθωριακή και αποσπασματική
- (β) δεν αξιολογείται
- (γ) είναι ασαφής και αόριστη.

Άλλα ευρήματα της Έκθεσης:

- Η περιβαλλοντική εκπαίδευση απαιτεί, από μεθοδολογικής απόψεως, «διεπιστημονικές» και «συστημικές προσεγγίσεις», «πρακτικές» για τις οποίες διαπιστώνεται «έλλειψη εμπειρίας των εκπαιδευτικών».
- Διαπιστώνεται « η έλλειψη προαπαιτούμενης επιμόρφωσης και η άγνοια βασικών κειμένων για την Π.Ε., η οποία έχει σαν αποτέλεσμα ο καθένας (ενν. εκπαιδευτής) να μεταφράζει διαφορετικά στα πλαίσια μιας αιωρούμενης γενικότητας την Π.Ε.».
- Στην ποσοστιαία σύνθεση των ειδικοτήτων των εκπαιδευτών είναι λιγότεροι (40/60) οι εκπρόσωποι των θετικών επιστημών αλλά και ότι υπάρχουν «ΚΠΕ με λίγες ειδικότητες ή με έλλειψη ειδικοτήτων των Φυσικών Επιστημών».
- Μόνο στο 1/3 των προγραμμάτων των ΚΠΕ «η πειραματική μέθοδος λειτουργεί ικανοποιητικά», ενώ «ένα βασικό και απαραίτητο στοιχείο που κατά κύριο λόγο απουσιάζει από όλα τα προγράμματα είναι η επαναληψιμότητα και η στατιστική επεξεργασία των μετρήσεων».
- «Για την ποιοτική αναβάθμιση των προγραμμάτων των ΚΠΕ» χρειάζονται, μεταξύ άλλων: ένα καλά εκπαιδευμένο προσωπικό με διασπορά ειδικοτήτων, σύνδεση με την έρευνα και ύπαρξη επιστημονικής επιτροπής.

Πολλά λοιπόν δεν πάνε καλά σε αυτόν τον θεσμό. Θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με ό,τι θεωρώ κομβικής σημασίας ερώτημα, για την επιτυχία του θεσμού:

Αν μπορούν πράγματι, σε ένα πρώτο στάδιο, **να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές**, μέσω αυτού, όπως προβλέπει ο σχετικός νόμος, **τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον του**, ώστε, σε ένα δεύτερο στάδιο, **να ευαισθητοποιηθούν για τα προβλήματα που συνδέονται με αυτό**. Και, σε ένα τρίτο στάδιο, **να δραστηριοποιηθούν με ειδικά προγράμματα, ώστε να συμβάλλουν στη γενικότερη προσπάθεια αντιμετώπισής τους**.

Μια αναγκαία παρέκβαση.

Τι είναι η **Οικολογία**;

«Η Οικολογία είναι μια θετική επιστήμη, που προϋποθέτει αυστηρή διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων, λεπτούς πειραματικούς σχεδιασμούς και εφαρμογή πολύπλοκων ποσοτικών μεθόδων και

που στοχεύει στην κατανόηση των φαινομένων οργάνωσης του έμβιου κόσμου στα ανώτερα επίπεδα ζωής, δηλαδή πληθυσμούς, κοινότητες, οικοσυστήματα, τοπία, βιόσφαιρα».

A. Τρούμπης, *Λογία Οικολογία*, 1999.

Ενώ, το **περιβάλλον**:

«συναρτάται απόλυτα με την επιλογή του ‘περιβαλλόμενου’ υποκειμένου, που στην ουσία είναι μια ‘γήινη’ κλίμακα χώρου και χρόνου...δηλαδή ο ορισμός του περιβάλλοντος συναρτάται με την επιλογή του περιβαλλόμενου.....σε μια κυριαρχούμενη από τον άνθρωπο φύση, το τι είναι ‘περιβάλλον’ τελικά προκύπτει από την εφαρμογή του συστήματος αξιών ή γνώσεων μιας κοινωνικής ομάδας».

A. Τρούμπης, *Λογία Οικολογία*, 1999.

Συνεπώς, τα «οικολογικά προβλήματα» δεν είναι, αυστηρά μιλώντας, «περιβαλλοντικά προβλήματα». Π.χ. οι επιπτώσεις της έκρηξης ενός πυρηνικού εργοστασίου, μιας δασικής πυρκαγιάς, η επιβίωση ενός απειλούμενου είδους δεν είναι οικολογικά αλλά περιβαλλοντικά προβλήματα. Και δεν είναι διότι, αν δεχθούμε αυτή τη διάκριση, η «Οικολογία» είναι εξ ορισμού οικο-κεντρική ενώ το «περιβάλλον» είναι ανθρωπο-κεντρικό. Αυτή η διαφορά θεώρησης μεταξύ της (επιστήμης) Οικολογίας και της (πολιτικής) περιβάλλοντος δεν (ή δεν πρέπει να) αφήνει ανεπηρέαστο ούτε το στόχο ούτε το περιεχόμενο ούτε τα μέσα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Και οι συνέπειες δεν είναι ασήμαντες.

Ας πάρουμε το πρακτικό παράδειγμα της ‘Διαχείρισης του Περιβάλλοντος’. Τι είναι η Διαχείριση του Περιβάλλοντος; Είναι ένας κλάδος των περιβαλλοντικών επιστημών που έχει ως βάση την Οικολογία και την Εξελικτική Βιολογία. Λέμε ότι «έχει ως βάση» τις παραπάνω επιστήμες αλλά, όπως μας διευκρινίζει, ο Σέργιος Πυρίντζος του Πανεπιστημίου Κρήτης, «βρίσκεται πιο κοντά στο πεδίο των τεχνολογικών εφαρμογών της Οικολογίας, παρά στην ίδια την Οικολογία». Για τούτο, συνεχίζει, «ενώ φαίνεται ηθικά ουδέτερη δεν είναι, διότι η διαχείριση όντας πλησίον της τεχνικής, μετασχηματίζει τη φύση, αποτελεί βασικό εργαλείο δράσης με αποτελέσματα και επιπτώσεις, και συνεπώς εξαρτάται από την έκβαση της κοινωνικής διαπάλης.....Σε αντίθεση τώρα με τη διαχείριση, αυτή που δύναται ως ένα βαθμό να αποστασιοποιηθεί και να διατηρήσει μια ορισμένη αυτονομία έναντι των κυρίαρχων αξιών, ή της κυρίαρχης ιδεολογίας της κοινωνίας εντός της οποίας παράγεται είναι η οικολογία. Και μιλώ για την οικολογία ως επιστήμη». Συνεπώς όχι μόνο διαχωρίζεται η οικολογία από τη διαχείριση αλλά, κατά τον

Πυρίντζο πάντα, αυτός ο διαχωρισμός «είναι βασικός για τη δόμηση μιας σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ οικολογίας και περιβαλλοντικής ηθικής...διότι η διαχείριση δεν μπορεί να αυτονομηθεί από τον διαχειριστικό στόχο, άρα από τον κοινωνικό έλεγχο, ενώ η οικολογία σε κάποιες περιπτώσεις μπορεί. Δηλαδή η διαχείριση», καταλήγει ο Πυρίντζος, «δεν μπορεί από μόνη της να λειτουργήσει παρά μόνο στο πλαίσιο μιας ωφελμιστικής ηθικής, όπου ο στόχος αποτελεί τη βάση του ηθικού κανόνα».

Όσοι δεν έχετε εντυπώσει στην αλτουσεριανή τομή μεταξύ επιστήμης και ιδεολογίας του 1970 θα αναρωτιέστε πώς η περιβαλλοντική διαχείριση, ενώ έχει επιστημονικές βάσεις, εν τέλει το αποτέλεσμα και η επίπτωσή της «εξαρτάται από την έκβαση της κοινωνικής διαπάλης»; Επιτρέψτε μου ένα παράδειγμα:

Το 1999, ένας **καθηγητής** της Οικολογίας και ένα γνωστό στέλεχος του κινήματος της πολιτικής οικολογίας συζητούν δημόσια. Ο **πολιτικός** ισχυριζόταν ότι η Οικολογία μπορεί να έχει στις προγραμματικές αρχές της την επίτευξη της φυσικής ισορροπίας ώστε να συμβάλει στην επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης κοινωνίας-φύσης. Ο **καθηγητής** διαφωνούσε πλήρως με αυτή τη «δέσμευση» δηλώνοντας ότι η Οικολογία, ως φυσική επιστήμη, δεν μπορεί να έχει προγραμματικές αρχές, πέρα από την κατανόηση και περιγραφή της λειτουργίας του (φυσικού) κόσμου. Κατόπιν τούτου, για να θεμελιώσει τον ισχυρισμό του, ο **καθηγητής**, επιδόθηκε στην κριτική των επιστημονικών απόψεων του **πολιτικού**, εστιάζοντας, συγκεκριμένα, με αφετηρία τα πορίσματα της νησιωτικής βιογεωγραφίας, στη βεβαιότητα του τελευταίου ότι η αύξηση της βιοποικιλότητας συνδέεται αιτιακά με την ισορροπία στη φύση. Ο **καθηγητής** θεωρούσε αφενός αυτή την άποψη εσφαλμένη επιστημονικά και αφετέρου ότι «η άρνηση στις επιστημονικές θεωρίες του δικαιώματος να επιβεβαιώνονται ή όχι με βάση την επιστημονική μέθοδο και όχι με βάση τις πιθανές κοινωνικές τους συνέπειες είναι απαράδεκτη. «Αν πράγματι η φύση αποδειχτεί χαοτική, σταθερή ή οτιδήποτε άλλο», έγραφε, «είτε μας αρέσει είτε όχι, δεν μπορούμε να το αρνηθούμε, τουλάχιστον όχι στη βάση των κοινωνικοπολιτικών μας πεποιθήσεων».

Θεωρώ τη συγκεκριμένη διαφωνία εξόχως αποκαλυπτική. Και να γιατί, εν ολίγοις.

Η υπόθεση πώς η αυξημένη βιοποικιλότητα συνδέεται με τη ευστάθεια των οικοσυστημάτων στα μέσα του περασμένου αιώνα αποτέλεσε την κεντρική αρχή της οικολογικής θεωρίας και ακόμη και σήμερα έχει πολλούς οπαδούς στο χώρο της Οικολογίας. Από το τέλος της δεκαετίας του 1970, ωστόσο, έχει αποδειχθεί ότι απλής δομής συστήματα είναι ιδιαίτερος ευσταθή. Επίσης, έχει βρεθεί ότι δεν είναι ο

αριθμός των διαφορετικών ειδών που είναι κρίσιμος για τις διεργασίες του φυσικού συστήματος, αλλά οι λειτουργίες που επιτελούν.

Τούτου δοθέντος στη διαφωνία, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσει κανείς τον βαθύτερο πυρήνα της διαφωνίας μεταξύ του **καθηγητή** Οικολογίας και του **πολιτικού** της οικολογίας. Σκεφτείτε μόνο την πελώρια αναστάτωση που επέφερε αυτή η ανατροπή στην οικολογική θεωρία όταν, επί της προηγούμενης αρχής, είχε βασισθεί μια πολύ διαδεδομένη, βασιζόμενη στην τότε επιστήμη, απόδειξη της καταστροφής που επιτελεί, για παράδειγμα, η αναπτυξιακή πολιτική στα τροπικά δάση βροχής. Μια ορισμένη κριτική πολιτική άποψη, ας την πούμε σχηματικά «αντι-αναπτυξιακή» αποδυναμώθηκε χάνοντας την επιστημονική επικύρωσή της. Όταν, λοιπόν, τα «κεκτημένα» της Οικολογίας αμφισβητούνται από την εσωτερική της ανάπτυξη ως επιστήμης, οι συγκεκριμένες πολιτικές απόψεις με την κοινωνική στήριξη που διαθέτουν στρέφονται, βρίσκοντας καταφύγιο, σε μια ανθρωποκεντρική, θα έλεγα πλέον, ψευδοεπιστήμη της οικολογίας. Και τούτο διότι οι μετατοπίσεις του νοήματος διευκολύνονται σε αυτό τον περισσότερο εξαρτημένο από την έκβαση της κοινωνικής διαπάλης ανθρωποκεντρικό ιδεολογικό χώρο. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι σε άρθρο της Μαρίας Σρέτσκοβιτς, στελέχους της επιτροπής περιβάλλοντος της ΚΕΔΚΕ υπό τον τίτλο «Άνθρωπος και περιβαλλοντική εκπαίδευση» η αρθρογράφος συντάσσεται με την άποψη που υποστηρίζει την προσπάθεια, σε διεθνείς διασκέψεις, για την αντικατάσταση του όρου «περιβαλλοντική εκπαίδευση» με τον όρο «εκπαίδευση για την αειφορία». Ούτε εάν το «περιβάλλον» δεν είναι πλέον ανεκτό ως προσδιορισμός σε αυτή την εκδοχή της οιονεί περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

Τη διαδικασία αυτής της εννοιολογικής μετατόπισης περιγράφει ο οικολόγος Γιώργος Στάμου δείχνοντας και τις συνέπειες:

«Ακούγεται μονότονα ότι η βιοποικιλότητα αποτελεί συνθήκη ισορροπίας του φυσικού περιβάλλοντος. Με τον τρόπο αυτό, η βιοποικιλότητα αποκτά δευτερογενώς το status της αξίας αφού η περιβαλλοντική ισορροπία αποτελεί προαπαιτούμενο της ύπαρξής μας πάνω στη γη (..) από τη στιγμή που θα θεωρηθεί αξία που χρήζει προστασίας, η βιοποικιλότητα θεμελιώνει και δικαιώματα· το δικαίωμα στο περιβάλλον, το δικαίωμα των επόμενων γενεών κ.ά. (..) ακριβώς πάνω σ' αυτήν την ιδεολογία-που τη χρησιμοποιούν ως μηχανισμό μετάθεσης και απόκρυψης των πραγματικών τους προθέσεων-βασίζεται η παρέμβαση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Διεθνούς Τράπεζας στις αναπτυσσόμενες χώρες».

Οι συνέπειες στην περιβαλλοντική εκπαίδευση αυτής της επικράτησης ενός ανθρωποκεντρικού λόγου ο οποίος, μάλιστα, ενδύεται ή απεκδύεται, κατά το δοκούν, την Οικολογία ως επιστήμη είναι πλέον προφανείς. Ως εκ τούτου, κάποιες διορθωτικές κινήσεις θα πρέπει να προηγηθούν. Μεταξύ αυτών είναι η ανάγκη να ξεπεραστεί ένας, όπως έχει λεχθεί προσφύως, «περιβαλλοντικός αναλφαβητισμός». Τι είναι, όμως, ο περιβαλλοντικός αναλφαβητισμός;

Ο G. Hardin, συγγραφέας της πολυδιαβασμένης «Τραγωδίας των Κοινών» θεωρεί ως απαραίτητη προϋπόθεση για μια έλλογη αντιμετώπιση (ενός) περιβαλλοντικού προβλήματος τη δυνατότητα μας να απαντάμε στις ακόλουθες ερωτήσεις:

1. Τι ακριβώς σημαίνουν οι έννοιες που χρησιμοποιούμε
2. Τι ακριβώς σημαίνουν οι αριθμοί (δηλαδή τα μεγέθη) που άπτονται του προβλήματος
3. Λαμβανομένων υπόψη των 1 και 2, τι πρέπει να κάνουμε;

Ο περιβαλλοντικά αναλφάβητος, κατά συνέπεια, δεν είναι αυτός που δεν 'έχει γνώσεις' ή 'ακούσματα' για κάποιο περιβαλλοντικό πρόβλημα αλλά αυτός που δεν διαθέτει τα εργαλεία ανάλυσης της σχετικής πληροφορίας ώστε να τη μετατρέπει σε 'γνώση' (και ευκταίο αλλά όχι κατ' ανάγκη σε δράση). Όταν, λοιπόν στην Έκθεση του ΥΠΕΠΘ περί της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης ομολογείται ότι: «υπάρχει τάση για σχεδιασμό των προγραμμάτων με μεγάλη έμφαση στις παιδαγωγικές αρχές και λιγότερη έμφαση στις περιβαλλοντικές αρχές», εμμέσως, πλην σαφώς, συνομολογείται ο περιβαλλοντικός αναλφαβητισμός των εκπαιδευτών.

Αυτό το αίτημα για «περισσότερη επιστήμη» είναι σωστό. Δεν υπάρχει άλλος τρόπος να αντιμετωπίσουμε σε αυτό που λέει κάπου ο Ρέπων στην παραδοξολογία Ζίζεκ: «Μιλάμε για τρύπα του όζοντος. Όσο και να κοιτάξετε τον ουρανό δεν θα δείτε καμία τρύπα. Είναι μια καθαρά επιστημονική κατασκευή. Μόνη μας βοήθεια σε αυτό το πρόβλημα μπορεί να είναι περισσότερη και ακόμη περισσότερη επιστήμη». Όμως το πρόβλημα της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, επιτρέψτε μου να ισχυρισθώ ότι είναι ακόμη πιο περίπλοκο.

Ενώ, θεμελιώδεις έννοιες οι οποίες τυγχάνουν, για τους λόγους που ήδη εξηγήσαμε ευρύτατης κοινωνικής δεξίωσης, την ίδια στιγμή εξακολουθούν να αποτελούν αντικείμενα αμφισβήτησης εντός της Οικολογίας. Είδαμε και παραπάνω αλλά ομολογείται και στην προσεκτική γνωμάτευση της Ε.Ε.Β, πώς για:

«τη θετική συσχέτιση μεταξύ της συνολικής βιοποικιλότητας ενός οικοσυστήματος ή μιας περιοχής και της επιβίωσης, σταθερότητας και παραγωγικότητας των οικοσυστημάτων...η απόδειξη.....απασχολεί την επιστημονική κοινότητα».

Ανάλογα ισχύουν για άλλες έννοιες και μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία, στην Έκθεση του ΥΠΕΠΘ και σε δηλώσεις στελεχών του οικολογικού κινήματος περιβάλλονται το κύρος της καθολικώς αποδεκτής γνώσης. Μεταξύ αυτών θα διέκρινα, τη «συστημική» και την «ολιστική προσέγγιση» περί των οποίων είναι γνωστή, ήδη από τις αρχές του 1990 και συνεχίζεται μέχρι τις ημέρες μας η θεωρητική κριτική πάλι του Γιώργου Στάμου και των μαθητών-συνεργατών του (βλ. Δ. Σχίζας και Ν. Νικήσιανης). Οι τελευταίοι, διατείνονται ότι το ίδιο το επιστημονικό πεδίο της Οικολογίας είναι «ριζικά διχασμένο, ως επιστημονικό και ταυτόχρονα ιδεολογικό». Το παράδειγμα της βιοποικιλότητας, μας λένε με επιμονή πολλά χρόνια τώρα όλοι αυτοί, είναι πολύ χαρακτηριστικό. Ξεκίνησε ως ένας απλός στατιστικός δείκτης ο οποίος καλούνταν να περιγράψει την αναλογία κατανομής των ατόμων που αποτελούσαν ένα βιολογικό δείγμα στα διάφορα είδη, αναδύθηκε ως ερώτημα στα μέσα της δεκαετίας του '70 μέσα από την κρίση της συστημικής οικολογίας για να καταλήξει μετά το 1986 μια έννοια που περιγράφει με μια λέξη όλο τον φυσικό πλούτο και παρακινεί για την προστασία του ως απώτερος στόχος κάθε διαχειριστικής πρακτικής. Ο θρίαμβος του αναγωγισμού και του ντετερμινισμού θα προσθέταμε εμείς.

Να συνοψίσω.

Πρώτον, με απασχόλησε αν πληρούται ο πρωτεύων σκοπός της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, όπως ορίζεται στο νόμο του 1992: «να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον». Η απάντηση είναι αρνητική και αποδίδεται, κατά τους θεωρητικούς της Οικολογίας στην υιοθέτηση μιας περιγραφικής προσέγγισης του φυσικού κόσμου έναντι μιας ερμηνείας της σχέσης ανθρώπου-φύσης εδραιωμένης σε έννοιες και μηχανισμούς προερχόμενους από την Οικολογία. Μόνο αν παρασχεθούν οι έννοιες και τα εργαλεία ανάλυσης της περιβαλλοντικής πληροφορίας, τότε, και μόνο τότε, μπορεί να αρθεί ο περιβαλλοντικός αναλφαβητισμός και να ικανοποιηθεί ο δευτερεύων και ο τριτεύων, και τελικός σκοπός, του ίδιου νόμου, δηλαδή, αντιστοίχως να ευαισθητοποιηθούν οι εκπαιδευόμενοι για τα προβλήματα που συνδέονται με το περιβάλλον και να δραστηριοποιηθούν με ειδικά προγράμματα, ώστε να συμβάλλουν στη γενικότερη προσπάθεια αντιμετώπισής τους. Αυτό, όπως είδαμε δεν συμβαίνει σήμερα.

Δεύτερον, θα πρέπει να συνεπώς να επιδιώξουμε πάση θυσία την άρση του περιβαλλοντικού αναλφαβητισμού αλλά, νομίζω ότι αυτό δεν αρκεί. Μια άλλη διάσταση της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης δεν θα πρέπει να αγνοηθεί ακριβώς διότι, ο δευτερεύων και τριτεύων στόχος, δηλαδή η «ευαισθησία» και η «δράση» για το περιβάλλον δεν απορρέουν αδιαμεσολάβητα εκ της Οικολογίας. Προϋποθέτουν μια επιλογή η οποία είναι αμιγώς ηθικής τάξεως. Και εδώ η φιλοσοφία έχει τον πρώτο λόγο ώστε, να αποτρέψει, αν πράγματι σοβεί η θεωρητική κρίση εντός της Οικολογίας, τον πειρασμό της μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς ό,τι θα αποκαλούσα «οικολογισμό»; Τι είναι ο οικολογισμός; Πρόκειται για δάνεια αναλογία από τον φιλόσοφο Luc Ferry, ο οποίος στον διάλογο με τον βιολόγο Didier Vincent (Τι είναι ο άνθρωπος; Η βιολογία συνομιλεί με τη φιλοσοφία, εκδ. Κριτική, 2005) ορθώνει κριτικό μέτωπο τόσο εναντίον του ιστορικοκοινωνικού όσο και του νατουραλιστικού υλισμού. «Άλλο βιολογία», θα πει και «άλλο «βιολογισμός», δηλαδή η υλιστική ιδεολογία σύμφωνα με την οποία ο έσχατος, αν όχι ο μοναδικός καθορισμός των συμπεριφορών μας, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών και πολιτιστικών, είναι φυσικής τάξης». Ο βιολογισμός δεν είναι παρά ψευδοεπιστήμη ή ψευδαίσθηση μιας δογματικής μεταφυσικής. Το πρόβλημα είναι ότι το πέρασμα ανάμεσα στο να στη βιολογία και το όχι στον βιολογισμό είναι εξαιρετικά στενό. Το ίδιο στενό, θα ισχυριζόμαστε εμείς, είναι και το πέρασμα ανάμεσα στην Οικολογία και τον οικολογισμό. Μοναδική προϋπόθεση διεκπεραίωσης της στενωπού (μεταξύ βιολογίας/οικολογίας και βιολογισμού/οικολογισμού) είναι να μην «μας διαφεύγει η ιδιαιτερότητα του ανθρώπου εντός του ζωϊκού βασιλείου». Αυτό οδηγεί άφευκτα στην παραδοχή ότι φύση και άνθρωπος είναι δύο πράγματα. Αν είναι έτσι, επιβάλλεται μια νέα σύλληψη της παιδαγωγικής, άρα και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης.

Τρίτον, δεν έχω μια ολοκληρωμένη πρόταση ούτε καν μια εικόνα αυτής της νέας παιδαγωγικής. Αν τολμούσα να πω κάτι σχετικό αυτό θα περιοριζόταν σε ό, τι σήμερα κυρίως με απασχόλησε. Ένα βασανιστικό ερώτημα διατρέχει, ελπίζω, αυτή την ομιλία. Μπορούμε και πώς να διακρίνουμε την αυθεντική επιστήμη, την Οικολογία επί του προκειμένου από άλλα είδη λόγου, εν οίς και του ψευδοεπιστημονικού, όπως ο οικολογισμός, ο οποίος ισχυρίζεται ότι οδηγεί, και αυτός, στην αλήθεια; Εδώ δεν χρειάζεται, νομίζω, να ανακαλύψουμε εκ νέου τον τροχό. Η «επιστημολογική επανάσταση» του Πόππερ συνίσταται στο ότι η επιστήμη δεν έχει σκοπό να ‘επαληθεύει’ υποθέσεις (conjectures) αλλά να τις ‘διαψεύδει’. Το ίδιο αυτό το κριτήριο της διαψευσιμότητας δεν ανήκει, κατά τον εισηγητή του στην επιστήμη αλλά στη φιλοσοφία των επιστημών (επιστημολογία). Η επιστήμη δεν είναι παρά μια σειρά προτάσεων οι οποίες έχουν περάσει επιτυχώς, μέχρι στιγμής, τις επικίνδυνες γι’ αυτές δοκιμασίες της διάψευσης. Κατά τον Ferry, πάντα, όπως ο Καντ, ο Πόππερ εγγράφει έτσι τη διϋποκειμενικότητα, την ηθική της συζήτησης θα λέγαμε σήμερα, στον πυρήνα της αντικειμενικότητας. Εξ ου ο διπλός δεσμός μεταξύ επιστήμης και δημοκρατίας. Και στην αυθεντική επιστήμη και στην

αληθινή δημοκρατία τίποτε δεν ξεφεύγει από τη δημόσια συζήτηση. Είναι αυτό ακριβώς που σπανίζει στο δημόσιο λόγο για τα περιβαλλοντικά προβλήματα. Όταν ο Σ. Πυρίντζος μας έλεγε πριν δυο χρόνια εδώ ότι σε τέσσερα, τουλάχιστον, θεωρούμενα ως μεγάλα περιβαλλοντικά θέματα, δηλαδή τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, την κλωνοποίηση, την κλιματική αλλαγή, την ερήμωση αντί της επιστήμης τον λόγο έχουν τα κοινωνικώς αναπαραγόμενα στερεότυπα έμμεσα έκρουε τον κώδωνα της δημοκρατικής παρακμής. Δοκιμάστε σε ένα οικολογικό κόμμα ή περιβαλλοντικό κίνημα να μιλήσετε κριτικά γι' αυτά τα στερεότυπα. Όλοι ενοχλούνται ή αν είναι ευγενείς, μιλάω εκ πείρας, απλώς δεν ακούνε. Γιατί αυτό; Γιατί κυριαρχεί ο οικολογισμός, δηλαδή η επένδυση ορισμένων ηθικών επιλογών με το κύρος της κομμένης και ραμμένης στα μέτρα του Οικολογίας. Μια επιλογή πολιτικά επικίνδυνη την οποία θα μπορούσε να αποτρέψει μια περιβαλλοντική εκπαίδευση βασισμένη όχι μόνο στις έννοιες και τις μεθόδους της Οικολογίας αλλά και μια αναστοχαστική επερώτηση φιλοσοφικής, βιοηθικής τάξεως περί των ορίων μεταξύ των διαφορετικών τομέων της διανοητικής δραστηριότητας. Ηχεί ως υπερβολή αυτή η σύνδεση μεταξύ μιας, καταρχήν αγαθών προθέσεων εκπαιδευτικής διαδικασίας και της φθοράς των δημοκρατικών θεσμών και ίσως να είναι αλλά σκεφτείτε τις δύο παράλληλες εξελίξεις. Βιώνουμε την προϊούσα παρακμή της δημοκρατίας (το επιβεβαιώνουν οι πλέον επαίοντες, βλ. Κ. Κράουτς, *Η Μεταδημοκρατία*) ενώ συγχρόνως, για να θυμηθούμε έναν άλλο μαιτρ της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας τον, Isaiah Berlin (*Οι ρίζες του ρομαντισμού*, εκδ. Scripta, 2002), τον λόγο έχουν οι ιδεολογίες της «*Dame Nature*, της κυρά Φύσης, της Φύση που την αγκάλη της ποτέ δεν πρέπει να εγκαταλείπουμε». Δηλαδή επανερχόμαστε πλησίστιοι σε μια στάση απέναντι στη φύση πριν από τη ριζική της αναθεώρηση τον 18^ο αιώνα ή, για να γίνω πολιτικά πιο συγκεκριμένος, πριν από τη Γαλλική Επανάσταση και ό,τι αυτή προσκόμισε ως προς την απελευθέρωση και την αξία του ατομικού ανθρώπου.

Σας ευχαριστώ για την προσοχή σας.

Χοβαρδάς Τάσος, ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΕ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ – ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Περίληψη

Η παρούσα εργασία εστιάζει σε τρεις προστατευόμενες περιοχές στην Ελλάδα και αναφέρεται στα αποτελέσματα τριών ερευνών σχετικά με ζητήματα θεμελίωσης του κυρίαρχου οικολογικού λόγου, όπως αυτός εξειδικεύεται με την περιβαλλοντική πολιτική στις περιοχές αυτές. Θα παρακολουθήσουμε πως η μεταβολή του παραγωγικού προτύπου στις προστατευόμενες περιοχές με την αλλαγή χρήσεων που επιφέρει η εφαρμογή των περιβαλλοντικών μέτρων αποτυπώνεται στις απόψεις παιδιών στη Λίμνη Κερκίνη σχετικά με δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα και οικοτουριστικές δραστηριότητες, πως ο τοπικός τύπος στον Έβρο ανασυγκροτεί το εγχείρημα της Δαδιάς, καθώς και τις απόψεις των κατοίκων του Εθνικού Πάρκου Βόρειας Πίνδου σχετικά με τη λειτουργία ενός λατομείου.

Λέξεις-κλειδιά: κοινωνιολογία του περιβάλλοντος, περιβαλλοντική εκπαίδευση, περιβαλλοντική πολιτική, προστατευόμενες περιοχές, οικολογικός λόγος

Abstract

The present review focuses on three Greek protected areas and reports on the results of research papers regarding issues of justification of the hegemonic ecological discourse as it is exemplified by environmental policy within these areas. We will follow how the transition of land-use patterns in Lake Kerkini is reflected in children's views on primary sector activities and ecotourist activities, how the local press in the Prefecture of Evros reconstructs the case of the Dadia Forest Reserve, and how local residents in the National Park of Northern Pindos comment on the operation of a pit within the borders of the protected area.

Key words: environmental sociology, environmental education, environmental policy, protected areas, ecological discourse

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία εστιάζει σε τρεις προστατευόμενες περιοχές στην Ελλάδα και αναφέρεται στα αποτελέσματα τριών αντίστοιχων ερευνών σχετικά με ζητήματα θεμελίωσης του κυρίαρχου οικολογικού λόγου, όπως αυτός εξειδικεύεται με την περιβαλλοντική πολιτική στις συγκεκριμένες περιοχές (Εθνικό Πάρκο Λίμνης Κερκίνης, Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου, Εθνικό Πάρκο Δάσους Δαδιάς-Λευκίμμης-Σουφλίου). Ας ορίσουμε ως κυρίαρχο οικολογικό λόγο τις βασικές θέσεις του περιβαλλοντισμού που είναι σήμερα ευρέως αποδεκτές από τη συντριπτική πλειοψηφία της κοινωνίας. Οι θέσεις αυτές αποτελούν δομική συνιστώσα της κοινωνικής συναίνεσης και ενσωματώνονται βαθμιαία στην κρατική περιβαλλοντική πολιτική. Στόχος μας είναι να μετατοπίσουμε την ευρύτερη προβληματική από τις διακηρύξεις του περιβαλλοντισμού σε ζητήματα συνοχής, αντιφάσεις και αμφισημίες που προκύπτουν από την εφαρμογή των περιβαλλοντικών μέτρων όπως αυτά απορρέουν από τον κυρίαρχο οικολογικό λόγο. Αρχικά θα εξετάσουμε τρεις εναλλακτικές προσεγγίσεις της σχέσης φύσης-κοινωνίας (παραδοσιακή προσέγγιση, κυρίαρχος οικολογικός λόγος, κριτική ανασυγκρότηση κυρίαρχου οικολογικού λόγου). Από την εξέταση αυτή θα αναδειχθούν ζητήματα θεμελίωσης του κυρίαρχου οικολογικού λόγου. Στη συνέχεια θα δούμε πως αποτυπώνεται η διάχυση του κυρίαρχου οικολογικού λόγου στις περιοχές μελέτης.

Η ανάλυσή μας έχει ως αφετηρία την αλλαγή της μειονοτικής θέσης των αιτημάτων του οικολογικού κινήματος. Πολλά από τα αιτήματα αυτά έχουν γίνει αποδεκτά και βρίσκονται στο επίκεντρο εθνικών και διεθνών πρωτοβουλιών για την αντιμετώπιση φαινομένων περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Η ενσωμάτωση πολλών οικολογικών αιτημάτων σε κυβερνητικές περιβαλλοντικές πολιτικές σηματοδοτεί τη μετάβασή τους από τη μειονοτική θέση του παρελθόντος σε μια νέα, πλειοψηφική θέση. Πρόσφατες έρευνες δείχνουν ότι ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος διαχέεται στις τοπικές κοινωνίες της ελληνικής υπαίθρου (Hovardas & Stamou 2006). Ένα κρίσιμο ερώτημα εδώ είναι πως διαφοροποιεί η ενσωμάτωση του κυρίαρχου οικολογικού λόγου τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των κατοίκων της υπαίθρου. Ποια είναι σήμερα η απόκριση των τοπικών κοινωνιών στα σχέδια διαχείρισης που εφαρμόζονται στις προστατευόμενες περιοχές;

Ζητήματα θεμελίωσης του κυρίαρχου οικολογικού λόγου

Σχεδόν όλα τα προγράμματα περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης που υλοποιούνται σε προστατευόμενες περιοχές υιοθετούν μια εκδοχή της οικολογίας που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μετα-επιστήμη. Ενώ ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος ασκεί δριμεία κριτική στην τεχνο-επιστήμη ως αιτία των περισσότερων φαινομένων περιβαλλοντικής υποβάθμισης, δεν ελέγχει το επιστημονικό πεδίο της οικολογίας με τα ίδια αυστηρά κριτήρια με τα οποία στοχεύει τις φυσικές επιστήμες. Αντίθετα, επιφυλάσσει για την επιστήμη της οικολογίας μια ιδιαίτερη μεταχείριση,

ασύμβατη με τις προσεγγίσεις της ιστορίας, φιλοσοφίας και διδακτικής των φυσικών επιστημών. Μια τέτοια αντιμετώπιση της οικολογίας ως επιστήμης επιτρέπει τη χρήση προκειμένων με διαφορετική θεωρητική προέλευση ώστε να συγκροτηθεί μια μετα-επιστήμη της οικολογίας η οποία υποτίθεται ότι νομιμοποιεί τα οικολογικά αιτήματα. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της έννοιας της ‘ισορροπίας’. Επικαλούμαστε πολλές φορές την έννοια αυτή για να δηλώσουμε μηχανισμούς αυτορρύθμισης στη φύση. Ωστόσο, η ‘ισορροπία’ είναι κενή περιεχομένου αν δεν διευκρινιστεί αν αναφέρεται σε πληθυσμιακά συστήματα ή οικοσυστήματα, αν αφορά τα αποτελέσματα των σχέσεων μεταξύ ατόμων του ίδιου είδους ή διαφορετικών ειδών, αν αναφέρεται στο τελικό στάδιο της θεωρίας της οικολογικής διαδοχής ή αν αφορά την κυκλική ροή της ύλης και τη γραμμική ροή της ενέργειας. Με μια πλειάδα από τέτοιες προβληματικές έννοιες όπως η ‘βιοποικιλότητα’, η ‘φέρουσα ικανότητα’, η ‘αιφορία’, εκείνο που επιχειρείται μέσα από την οικολογία ως μετα-επιστήμη είναι η επιλεκτική επίκληση επιστημονικοφανών πορισμάτων για να εξυπηρετηθούν ιδεολογικές στοχεύσεις.

Ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος στοχεύει στο ιδεολογικό επίπεδο την προσέγγιση της σχέσης φύσης-κοινωνίας που έχει οδηγήσει στην περιβαλλοντική υποβάθμιση. Για τον κυρίαρχο οικολογικό λόγο, η κοινωνία χρησιμοποιεί τους φυσικούς πόρους για την εξυπηρέτηση των ανθρώπινων αναγκών, γεγονός που έχει καταλήξει στα σημερινά περιβαλλοντικά προβλήματα (Hovardas 2009a, Πίνακας 1). Αυτή η εργαλειακή αντιμετώπιση της φύσης (κοινωνία-υποκείμενο, φύση-αντικείμενο) πρέπει να αλλάξει ώστε να λυθεί το περιβαλλοντικό πρόβλημα. Η λύση είναι η αναγνώριση της φύσης ως αυταξίας, θέση που αποτελεί πυρηνική παραδοχή του κυρίαρχου οικολογικού λόγου. Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει η οικολογία ως μετα-επιστήμη για να αναγνωρίσει τη φύση ως αυτόνομη οντότητα (π.χ. μηχανισμοί αυτορρύθμισης) και να την ενσαρκώσει στο εσωτερικό των προστατευόμενων περιοχών (π.χ. ζώνωση, πυρήνες απόλυτης προστασίας). Μέσα από την προσέγγιση αυτή η φύση ανάγεται σε υποκείμενο, αφού συνιστά αυτόνομη οντότητα, και η σχέση φύση-κοινωνία μετουσιώνεται σε μια σχέση δύο υποκειμένων που συνδιαλέγονται με τη διαμεσολάβηση του επιστημονικού πεδίου της οικολογίας (κοινωνία-υποκείμενο, φύση-υποκείμενο). Ωστόσο, μια κριτική ανασυγκρότηση του κυρίαρχου οικολογικού λόγου θα μας έδειχνε ότι – σύμφωνα πάντα με τον κυρίαρχο οικολογικό λόγο – η κοινωνία οφείλει να σεβαστεί την αυτονομία της φύσης και να υπακούσει στους νόμους της, για να επιβιώσει. Αν ισχύει αυτό, αν δηλαδή η μοναδική ελπίδα της κοινωνίας είναι να συμμορφωθεί με κάποια υποτιθέμενη φυσική νομοτέλεια, τότε η κοινωνία έρχεται να πάρει τη θέση του αντικειμένου, με την έννοια ότι η φύση υπαγορεύει τι πρέπει να γίνει (φύση-υποκείμενο) και η κοινωνία απλά υλοποιεί το σχέδιο αυτό (κοινωνία-αντικείμενο). Το αποτέλεσμα είναι ότι, ενώ ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος αποπειράται μια μετα-μοντέρνα αποδόμηση του διπόλου υποκειμένου-αντικειμένου τελικά το αντιστρέφει.

Πίνακας 1. Εναλλακτικές προσεγγίσεις της σχέσης φύσης-κοινωνίας

προσέγγιση	παραδοσιακή προσέγγιση	κυρίαρχος οικολογικός λόγος	κριτική ανασυγκρότηση
σχέση φύσης- κοινωνίας	ο 'Άνθρωπος' χρησιμοποιεί τους φυσικούς πόρους για την εξυπηρέτηση των 'Ανθρώπινων' αναγκών (περιβαλλοντική υποβάθμιση)	η Φύση αναγνωρίζεται ως αυτόνομη οντότητα (εγγενής αξία) και ενσαρκώνεται στο εσωτερικό προστατευόμενων περιοχών	ο 'Άνθρωπος' υποχρεούται να υπακούσει στους νόμους της Φύσης, και σεβαστεί την αυτονομία της ώστε να επιβιώσει
υποκείμενο/ αντικείμενο	Κοινωνία: υποκείμενο Φύση: αντικείμενο	Κοινωνία: υποκείμενο Φύση: υποκείμενο	Κοινωνία: αντικείμενο Φύση: υποκείμενο

Εκείνο που δεν δηλώνεται ποτέ με σαφήνεια αλλά είναι πάντοτε παρόν ως λανθάνον στοιχείο είναι η παραδοχή του κυρίαρχου οικολογικού λόγου ότι ο 'Άνθρωπος' είναι φύσει κακός, ικανός μόνο να ρυπαίνει. Με την παραδοχή αυτή η εργαλειακότητα ταυτίζεται με τον Ορθό Λόγο και αφού αποκηρύσσεται η εργαλειακότητα, αποκηρύσσεται και ο Ορθός Λόγος. Μια ακόμη παραδοχή είναι ότι ο φύσει κακός 'Άνθρωπος' αντιστοιχεί στην κοινωνία γενικά, έξω από οποιοδήποτε οικονομικό, πολιτικό ή κοινωνικό συγκεκριμένο. Επειδή πίσω από την αναπαράσταση της 'φύσης' κρύβεται πάντοτε μια αναπαράσταση της κοινωνίας, μια υπερϊστορική φύση συνεπάγεται μια κοινωνία υπερϊστορική, συνεπάγεται το τέλος της ιστορίας. Αυτό που προστατεύουν με τον καλύτερο τρόπο οι προστατευόμενες περιοχές, όταν τις προσλαμβάνουμε με βάση την οπτική του κυρίαρχου οικολογικού λόγου, είναι οι σχέσεις παραγωγής εκτός των ορίων τους. Δηλαδή, στο εσωτερικό των προστατευόμενων περιοχών περιφρουρείται μια υποτιθέμενη αναλλοίωτη, 'άγρια' φύση, ενώ στο εξωτερικό των προστατευόμενων περιοχών διαιώνίζεται το πρότυπο παραγωγής που ευθύνεται για την περιβαλλοντική κρίση. Στη συνέχεια θα παρακολουθήσουμε τρία παραδείγματα προστατευόμενων περιοχών για να εξετάσουμε με αναφορά στις ειδικές αυτές περιπτώσεις τα ζητήματα θεμελίωσης του κυρίαρχου οικολογικού λόγου που έχουν ήδη οριοθετηθεί.

Λίμνη Κερκίνη

Η Λίμνη Κερκίνη μαζί με τμήμα της ευρύτερης περιοχής ανακηρύχθηκε Εθνικό Πάρκο το 2006 (Κ.Υ.Α. 42699/ 14-10-2006 ΦΕΚ 98 ΑΑΠΠ/ 8-11-2006) (Σχήμα 1). Οι βασικοί στόχοι είναι η

παρακολούθηση των μέτρων περιβαλλοντικής προστασίας, η φύλαξη της προστατευόμενης περιοχής, η κατάρτιση προγραμμάτων περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης και η διασφάλιση της συναίνεσης και συμμετοχής των τοπικών κοινωνιών στην περιβαλλοντική διαχείριση. Η Λίμνη Κερκίνη φιλοξενεί μεγάλο αριθμό ειδών ορνιθοπανίδας, πολλά από τα οποία είναι μεταναστευτικά είδη. Σημαντικό ζήτημα για τη διαχείριση του υγροτοπικού συστήματος είναι η αυξομείωση της στάθμης της λίμνης εξαιτίας της χρήσης του νερού της λίμνης για την άρδευση των γεωργικών καλλιεργειών της περιοχής. Μια διάσταση του προβλήματος είναι ότι η μεταβολή της στάθμης της λίμνης επηρεάζει αρνητικά τη διαδικασία φωλεοποίησης των πουλιών.

Σχήμα 1. Εθνικό Πάρκο Λίμνης Κερκίνης (<http://www.kerkini.gr/GREEK/xartis.html>)

Στη Λίμνη Κερκίνη, όπως και σε κάθε προστατευόμενη περιοχή, το παραγωγικό πρότυπο μεταβάλλεται στο χρόνο. Μια τέτοια μεταβολή είναι συνέπεια του γεγονότος ότι η ίδρυση και λειτουργία των προστατευόμενων περιοχών βασίζεται στην αλλαγή των χρήσεων γης στην οριοθετημένη περιοχή. Συνήθως ο πρωτογενής τομέας υποχωρεί και αναπτύσσεται ο τριτογενής, με την ανάπτυξη μορφών εναλλακτικού τουρισμού. Σε μια έρευνα με παιδιά 4 ως 10 ετών στη Λίμνη Κερκίνη (Korfiatis et al. 2009) βρήκαμε σημαντικά περισσότερες θετικές στάσεις για οικοτουριστικές δραστηριότητες (π.χ. παρατήρηση πουλιών) και σημαντικά περισσότερες αρνητικές στάσεις για δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα (π.χ. ψάρεμα). Τα παιδιά που διέμεναν στη δυτική όχθη, όπου επικεντρώνεται η οικοτουριστική δραστηριότητα, παρουσίασαν υψηλότερο ποσοστό θετικών στάσεων

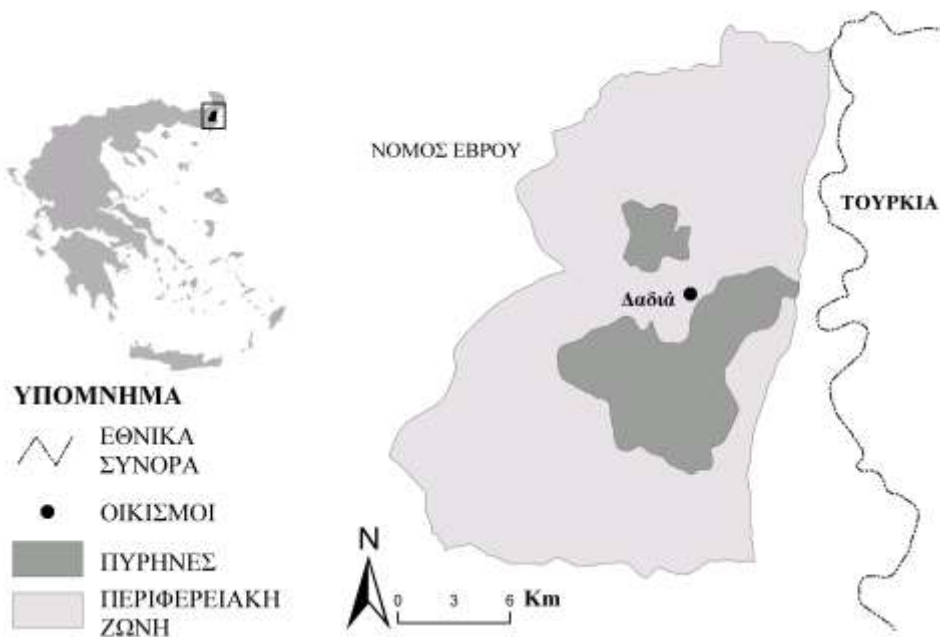
απέναντι στην παρατήρηση πουλιών. Ιδιαίτερα υψηλό ήταν το ποσοστό αρνητικών στάσεων απέναντι στο ψάρεμα, που δικαιολογούνταν συχνά με βάση βιοκεντρικά επιχειρήματα (π.χ., ‘τα ψάρια έχουν δικαίωμα στη ζωή’). Το αποτέλεσμα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, αφού για πρώτη φορά στη διεθνή βιβλιογραφία γίνεται αναφορά για βιοκεντρικές στάσεις σε παιδιά μη αστικής περιοχής. Οι αρνητικές στάσεις απέναντι στο ψάρεμα αυξάνονταν με την ηλικία των παιδιών, ενώ δε βρέθηκε να συμβαίνει το ίδιο με τις θετικές στάσεις απέναντι στο ψάρεμα. Ένα ακόμη ενδιαφέρον εύρημα είναι ότι τα παιδιά εξέφρασαν θετικές προδιαθέσεις απέναντι στα πουλιά και αρνητικές απέναντι στα (στοιχείο ανάδειξης της περιοχής), αρνητική απέναντι στα έντομα (όχληση επισκεπτών). Την ίδια στιγμή, τα παιδιά συγκροτούν μια στατική εικόνα για τη φύση (εξαιρετικά χαμηλά ποσοστά είτε αναμενόμενων είτε επιθυμητών αλλαγών) και αυτό συμβαίνει σε μια περιοχή με αυξομειώσεις στη στάθμη της λίμνης, με μεταναστευτικά πουλιά, με μεταβολές στις χρήσεις γης. Σε μια φύση που αναπαρίσταται με αυτό τον τρόπο, κάθε μεταβολή εκλαμβάνεται ως αποτέλεσμα ανθρώπινης παρέμβασης και είναι ανεπιθύμητη.

Η έρευνα δεν κατέληξε σε συγκεκριμένα συμπεράσματα ως προς τους παράγοντες που διαμορφώνουν τις συγκεκριμένες στάσεις. Ωστόσο, δε θα ήταν παράτολμο να διατυπώσει κανείς την υπόθεση εργασίας ότι τα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης που υλοποιούνται στις προστατευόμενες περιοχές αναπαράγουν μια υπεριστορική πρόσληψη της άγριας φύσης, σύμφωνα με το πρότυπο που υπαγορεύει ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος. Η αναζήτηση της αιτίας πίσω από την ανάπτυξη των βιοκεντρικών στάσεων προφανώς πρέπει να μας παραπέμψει στα προγράμματα περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης. Οι θετικές στάσεις απέναντι σε οικοτουριστικές δραστηριότητες και οι αρνητικές στάσεις απέναντι σε δραστηριότητες του πρωτογενούς τομέα αντανακλούν τη μεταβολή του παραγωγικού προτύπου, γεγονός που ενισχύεται και από τη διαφοροποίηση στάσεων στο επίπεδο του χώρου (υψηλότερο ποσοστό θετικών στάσεων απέναντι στην παρατήρηση πουλιών στα παιδιά που διαμένουν στο δυτικό ανάχωμα). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, δεν είναι παράδοξο το ότι τα παιδιά εκφράζουν θετικές προδιαθέσεις απέναντι στα πουλιά, που είναι το στοιχείο ανάδειξης της περιοχής και αρνητικές προδιαθέσεις απέναντι στα έντομα, που αποτελούν πηγή όχλησης για τους επισκέπτες.

Δάσος Δαδιάς

Το Δάσος Δαδιάς (Δάσος Δαδιάς–Λευκίμης–Σουφλίου) βρίσκεται στο κέντρο του Νομού Έβρου (Σχήμα 2) και αποτελεί τμήμα ενός από τους σημαντικότερους διαδρόμους αποδημίας των πτηνών της Δυτικής Παλαιαρκτικής Ζώνης. Το δάσος φιλοξενεί τρία από τα τέσσερα είδη γυπών (μαυρόγυπας, όρνιο, ασπροπάρης) της Ευρώπης. Στην περιοχή υπάρχει ένα μωσαϊκό βιοτόπων (μεγάλης ηλικίας δάση, βραχώδεις εξάρσεις, λιβάδια, αγροί, ρέματα με πλούσια παρόχθια βλάστηση) που συμβάλλει στην αυξημένη βιοπικιλότητα που καταγράφεται. Η περιοχή του Δάσους Δαδιάς-Λευκίμης-Σουφλίου

έχει ιδρυθεί με Προεδρικό Διάταγμα το 1980, συγκαταλέγεται ανάμεσα στις ελληνικές περιοχές NATURA 2000, ενώ αποτελεί μία από τις 27 προστατευόμενες περιοχές για τις οποίες έχει ιδρυθεί Φορέας Διαχείρισης. Το 2006 με κοινή υπουργική απόφαση η περιοχή ανακηρύχθηκε σε Εθνικό Πάρκο (Εθνικό Πάρκο Δάσους Δαδιάς – Λευκίμης – Σουφλίου)..

Σχήμα 2. Εθνικό Πάρκο Δάσους Δαδιάς-Λευκίμης-Σουφλίου

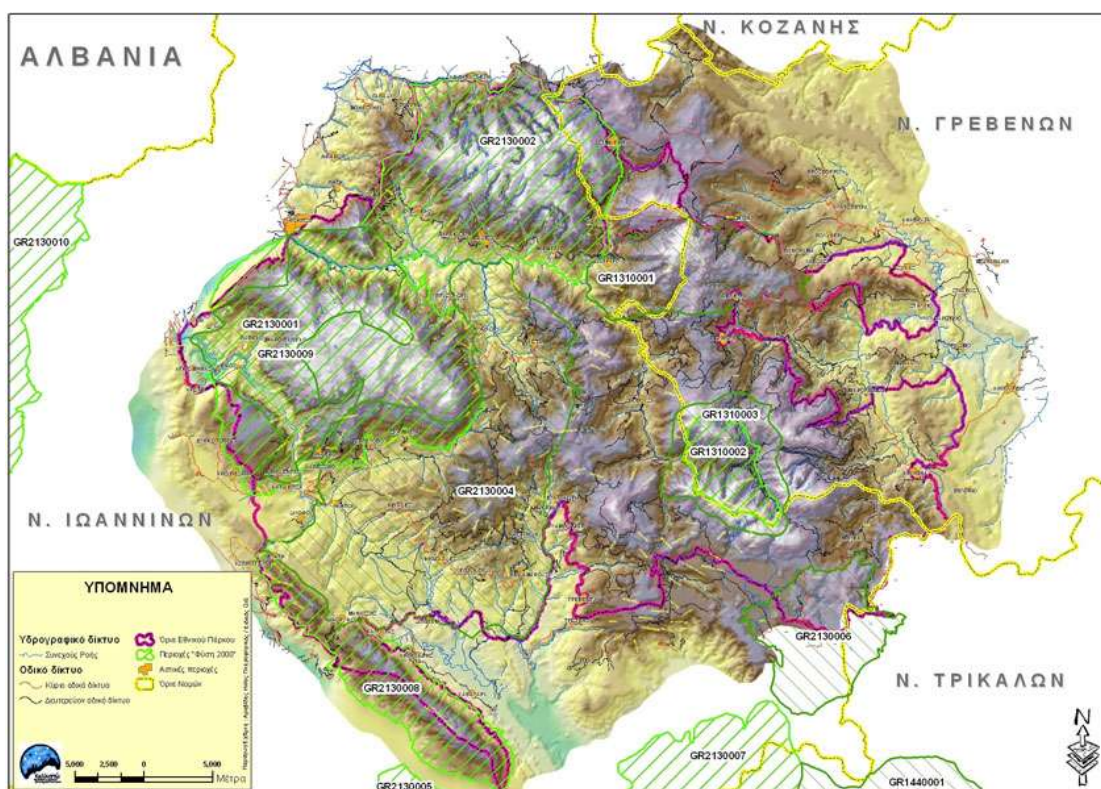
Σε μια μελέτη δημοσιευμάτων του τύπου στον Έβρο (Hovardas & Korfiatis 2008), διαπιστώσαμε ότι ο τρόπος με τον οποίο αποτυπώνονται στα άρθρα μιας τοπικής εφημερίδας οι εξελίξεις σχετικά με την προστατευόμενη περιοχή στη Δαδιά αποσιωπά παντελώς κάθε παραγωγική διαδικασία. Ωστόσο, η τοπική οικονομία στη Δαδιά στηρίζεται σημαντικά στον συνεχώς αναπτυσσόμενο οικοτουρισμό. Οι επισκέπτες έρχονται στην περιοχή για να δουν την άγρια φύση και την άγρια ζωή, δηλαδή τους γύπες από ένα παρατηρητήριο που έχει κατασκευαστεί στο δάσος. Οι γύπες τρέφονται με νεκρά ζώα που μεταφέρονται στην ταϊστρα, σε ένα ξέφωτο που έχει διαμορφωθεί κοντά στο χωριό για να ενισχυθούν τροφικά οι πληθυσμοί των γυπών. Είναι προφανές ότι και το οικοτουριστικό προϊόν, όπως κάθε προϊόν, έχει παραχθεί, πριν καταναλωθεί. Έχει κατασκευαστεί η ταϊστρα, το παρατηρητήριο των πουλιών, το Οικοτουριστικό Κέντρο, ο ξενώνας, το Κέντρο Ενημέρωσης, το αναψυκτήριο. Μάλιστα, οι υποδομές αυτές αναπτύσσονται στο χρόνο για να μπορέσουν να εξυπηρετήσουν τους επισκέπτες του δάσους που αυξάνονται κάθε χρόνο. Πως λοιπόν είναι δυνατόν να λείπουν παντελώς οι αναφορές σε οποιαδήποτε μορφή παραγωγικής διαδικασίας από τον τοπικό τύπο;

Μια πιθανή εξήγηση αφορά στη μεταβολή του παραγωγικού προτύπου στην προστατευόμενη περιοχή πριν και μετά την ανακήρυξή της. Στη Δαδιά το καθεστώς διαχείρισης διαφοροποιείται στο χώρο και προβλέπει ειδικά μέτρα απόλυτης προστασίας της φύσης στους πυρήνες της προστατευόμενης περιοχής (Σχήμα 2). Από την ανακήρυξη της προστατευόμενης περιοχής έχουν απαγορευτεί οι υλοτομικές εργασίες στους πυρήνες της περιοχής, όπου συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό των φωλεών του μαυρόγυπα (αυξημένο ποσοστό μαύρης πεύκης, στην επίπεδη κόμη της οποίας φωλιάζει ο μαυρόγυπας). Η διακοπή των υλοτομικών εργασιών οδήγησε στην πύκνωση του δάσους, που ανασυγκροτείται σήμερα στο ιδεολογικό επίπεδο ως η ‘άγρια’, ‘παρθένα’ φύση που προστατεύεται στην περιοχή.

Ένα δεύτερο σημείο που ανέδειξε η συγκεκριμένη μελέτη (Hovardas & Korfiatis 2008) αφορά το αξιακό πρότυπο με βάση το οποίο οργανώνονται τα δημοσιεύματα. Τα δημοσιεύματα με αντικείμενο την περιβαλλοντική διαχείριση χαρακτηρίζονται από την απόδοση εγγενούς αξίας στη φύση (η φύση αποκτά αξία χωρίς να συνδέεται με ανθρώπινα κίνητρα) και την πρόσληψη της ανθρώπινης παρέμβασης ως ταυτόχρονα θετικής και αρνητικής. Τα δημοσιεύματα με αντικείμενο τον οικότουρισμό χαρακτηρίζονται από την απόδοση χρηστικής αξίας στη φύση (η αξία που αποδίδεται στη φύση πηγάζει από ανθρώπινα κίνητρα) και την πρόσληψη της ανθρώπινης παρέμβασης ως θετικής. Σε πολλά δημοσιεύματα γίνεται ταυτόχρονη απόδοση εγγενούς αξίας και χρηστικής αξίας στα στοιχεία του φυσικού περιβάλλοντος. Αν η χρηστική αξία και η εγγενής αξία των στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος ορίζονται η μία σε αντιδιαστολή με την άλλη, τότε η ταυτόχρονη επίκληση και των δύο τύπων αξιών συνιστά αντίφαση (Hovardas & Poirazidis 2007). Ένα κρίσιμο ζήτημα εδώ είναι αν νομιμοποιείται κανείς να επικαλείται ταυτόχρονα την εγγενή αξία και τη χρηστική αξία των στοιχείων του φυσικού περιβάλλοντος όταν τις έχει ορίσει αντιπαραθετικά.

Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου

Το Εθνικό Πάρκο της Βόρειας Πίνδου είναι μια από τις μεγαλύτερες σε μέγεθος προστατευόμενες περιοχές στην Ελλάδα, αφού καλύπτει 2000 τετραγωνικά χιλιόμετρα (Σχήμα 3). Το Εθνικό Πάρκο ιδρύθηκε το 2002 και περιλαμβάνει δύο προστατευόμενες περιοχές που είχαν ανακηρυχθεί σε καθεστώς ειδικής περιβαλλοντικής διαχείρισης παλαιότερα, συγκεκριμένα το Εθνικό Πάρκο Βίκου-Αώου (130km², έτος ίδρυσης 1973) και το Εθνικό Πάρκο Πίνδου-Βάλια Κάλντα (70km², έτος ίδρυσης 1966). Η Βόρεια Πίνδος είναι μια από τις λίγες περιοχές όπου συνυπάρχουν τα δύο μεγάλα σαρκοφάγα της Ελλάδας, δηλαδή η αρκούδα και ο λύκος. Η παρουσία των ειδών αυτών είναι ο καλύτερος μάρτυρας για τη συνολική βιοποικιλότητα της περιοχής. Το διοικητικό όργανο του πάρκου είναι ο Φορέας Διαχείρισης της προστατευόμενης περιοχής που συγκροτήθηκε με βάση σχετική διάταξη του νόμου 2742/99 περί ‘Προστατευόμενων Περιοχών’.

Σχήμα 3. Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου (<http://www.callisto.gr/pindos.php>)

Στο Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου έχει απαγορευθεί η λειτουργία ενός λατομείου που προμήθευε με πέτρα την τοπική οικοδομική δραστηριότητα. Τα σπίτια τώρα στα Ζαγοροχώρια χτίζονται με πέτρα που εισάγεται από την Αλβανία. Πώς μπορεί να εφαρμοστεί η διακηρυγμένη μας αντίθεση του κυρίαρχου οικολογικού λόγου με την ‘εξαγωγή’ ρύπανσης στην περίπτωση αυτή; Ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος θεωρεί ότι η εξόρυξη πρώτων υλών δεν είναι συμβατή με τις προστατευόμενες περιοχές. Πού αλλού όμως θα μπορούσε να ελεγχθεί καλύτερα η λειτουργία ενός λατομείου; Γιατί να μην μπορεί να συνεχίσει να λειτουργεί το λατομείο σε μια κλίμακα εξυπηρέτησης των τοπικών αναγκών και με συγκεκριμένους περιβαλλοντικούς όρους, όπως άλλωστε πρέπει να συμβαίνει με κάθε λατομείο;

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η προσέγγιση των κατοίκων της προστατευόμενης περιοχής αναφορικά με την ενδεχόμενη επαναλειτουργία του λατομείου. Η προσέγγιση αυτή που προέκυψε από συνεντεύξεις βάθους με 25 κατοίκους (Hovardas & Korfiatis 2007) διαφοροποιείται τόσο από προσεγγίσεις συγκρουσιακές (win-lose), σύμφωνα με τις οποίες η οικονομική δραστηριότητα συγκρούεται σε κάθε περίπτωση με την περιβαλλοντική προστασία, όσο και από προσεγγίσεις συνεργατικές (win-win), όπου η οικονομική δραστηριότητα είναι απόλυτα συμβατή με την περιβαλλοντική προστασία. Η προσέγγιση των κατοίκων ανασυγκροτείται ως ειδική μορφή

διαπραγμάτευσης, όπου συζητείται η διανομή του οφέλους αλλά και τους κόστους και της οικονομικής δραστηριότητας και της περιβαλλοντικής προστασίας ανάμεσα στους εμπλεκόμενους κοινωνικούς εταίρους (Πίνακας 2).

Πίνακας 2. Προτεινόμενη διαπραγμάτευση μεταξύ των εμπλεκόμενων κοινωνικών εταίρων σχετικά με την επαναλειτουργία του λατομείου στο Εθνικό Πάρκο Βόρειας Πίνδου

	οικονομική δραστηριότητα	περιβαλλοντική προστασία
αμοιβαίο όφελος κοινωνικών εταίρων	μείωση οικονομικού κόστους, νέες θέσεις εργασίας	αποτροπή εξαγωγής ρύπανσης (εισαγωγή πέτρας από την Αλβανία)
κατανομή κόστους ανάμεσα στους κοινωνικούς εταίρους	αποδοχή περιβαλλοντικών όρων λειτουργίας του λατομείου	αποδοχή διακινδύνευσης (παραβάσεις στην τήρηση των όρων)

Σύμφωνα με τους ντόπιους, η επαναλειτουργία του λατομείου θα μείωνε το κόστος που απαιτείται σήμερα για την προμήθεια πέτρας (εισαγωγή από την Αλβανία) και θα δημιουργούσε θέσεις εργασίας στην περιοχή. Η επαναλειτουργία του λατομείου θα αποτρέψει την εξαγωγή ρύπανσης (εισαγωγή πέτρας από την Αλβανία). Οι ντόπιοι είναι έτοιμοι να αποδεχθούν τους περιβαλλοντικούς όρους λειτουργίας του λατομείου. Το ενδεχόμενο κόστος που πρέπει στην περίπτωση της επαναλειτουργίας του λατομείου να αποδεχθούν οι φορείς που ευθύνονται για την προστασία της περιοχής είναι μία έστω πρόσκαιρη παραβίαση στην τήρηση των περιβαλλοντικών όρων.

Συζήτηση

Η περίπτωση των παιδιών στη Λίμνη Κερκίνη αποδεικνύει ότι ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος διαχέεται στις προστατευόμενες περιοχές. Ίσως το απρόσμενο ερευνητικό αποτέλεσμα σχετικά με την επίκληση βιοκεντρικών στάσεων απέναντι στο ψάρεμα ικανοποιήσει τους οπαδούς του βιοκεντρισμού. Ποιες είναι όμως μπορεί να είναι οι πιθανές επιπτώσεις των στάσεων αυτών στην άποψη που διαμορφώνουν τα παιδιά για τον τόπο τους, στο αν θα θελήσουν να μείνουν και να εργαστούν στην περιοχή, στον επαγγελματικό τους προσανατολισμό;

Η περίπτωση της Δαδιάς μας έδειξε πως αποσιωπάται παντελώς κάθε παραγωγική διαδικασία στην προστατευόμενη περιοχή, ακόμη και αυτή που καταλήγει στην παραγωγή του οικοτουριστικού προϊόντος. Ποιες στάσεις και συμπεριφορές μπορεί να καταλύσει η εικόνα ενός δάσους ταυτόσημου με

την ‘άγρια’, ‘παρθένα’ φύση, ποιες σκέψεις προκαλεί για τους προγόνους, ποιες σκέψεις προκαλεί για τις παραδοσιακές δραστηριότητες στην περιοχή;

Η περίπτωση των κατοίκων της Βόρειας Πίνδου καταδεικνύει ότι οι ντόπιοι αποδέχονται ένα μέρος έστω από τα πυρηνικά οικολογικά αιτήματα και είναι διατεθειμένοι να διαπραγματευτούν με τους υπεύθυνους για την περιβαλλοντική διαχείριση. Πόσο έτοιμο είναι το οικολογικό κίνημα και οι σύγχρονοι εκφραστές του (π.χ. περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις) να αποδεχθούν προσεγγίσεις διαπραγμάτευσης με κοινωνικούς εταίρους εμπλεκόμενους στην περιβαλλοντική διαχείριση;

Συνολικά για τις περιπτώσεις που εξετάσαμε αλλά και για τον σύνολο των προστατευόμενων περιοχών στην Ελλάδα, ποιο είναι άραγε το αποτέλεσμα προγραμμάτων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης, όταν αυτά αναπαράγουν άκριτα τα ιδεολογήματα του κυρίαρχου οικολογικού λόγου;

Βασική μας θέση είναι ότι πίσω από την εικόνα μας για τη Φύση κρύβεται μια αντίστοιχη εικόνα για τον ‘Άνθρωπο’, δεν υπάρχει δηλαδή λόγος για τη Φύση που να μην συμπαρασύρει και να μην προϋποθέτει μια ανθρωπολογία.

Ο ‘Άνθρωπος’ του κυρίαρχου οικολογικού λόγου είναι σχεδόν πάντοτε ένας φύσει κακός ‘Άνθρωπος’. Εδώ γίνονται δύο κρίσιμες παραδοχές. Πρώτα, ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος αρέσκεται να ανασυγκροτεί τον Άνθρωπο ως ατομικό, τυχαίο καταναλωτή. Ωστόσο, ο ‘Άνθρωπος’ δεν είναι ποτέ ο ατομικός, τυχαίος, καταναλωτής ‘Άνθρωπος’ αλλά ο κοινωνικός ‘Άνθρωπος’. Πριν γίνουμε καταναλωτές, γεννιόμαστε σε μια κοινωνία, αποκτούμε κίνητρα, πηγαίνουμε σχολείο, βρίσκουμε (ας ελπίσουμε να συνεχίσουμε να βρίσκουμε) μια δουλειά, περνάμε δηλαδή από μια σειρά διαδικασιών που μας κοινωνικοποιούν. Μετά, ο κυρίαρχος οικολογικός λόγος στοχεύει τις αξίες χρήσης γενικά και τις καταδικάζει όλες αυτές μαζί με τη νεωτερική εκδοχή της εργαλειακότητας. Ωστόσο, ο μετασηματισμός της φύσης συνιστά καταστατική ιδιότητα της ανθρώπινης κοινωνίας και δεν είναι αποτέλεσμα επιλογής κανενός.

Πιστεύουμε ότι οι παρεμβάσεις περιβαλλοντικής εκπαίδευσης, ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης πρέπει να οργανώνονται στη βάση του ζητήματος της κοινωνικής κατασκευής της φύσης (Hovardas & Stamou 2006b). Δηλαδή, να επισημαίνουν την κοινωνική διαμεσολάβηση των νοημάτων με τα οποία επενδύεται η φύση, τον ρόλο του συγκειμένου στις νοηματοδοτήσεις αυτές, τη μεταβολή των νοημάτων στον χρόνο. Η αναπαράσταση του κόσμου ‘εκεί έξω’ καθορίζει τον βαθμό κατανόησης και ερμηνείας των υποτιθέμενων ‘αντικειμενικών’ δεδομένων. Το ψάρεμα στην Κερκίνη, οι γύπες στη Δαδιά, το λατομείο στην Πίνδο: συγκροτούνται στο κοινωνικό πεδίο ως διαφορετικές αναπαραστάσεις για τον επιστήμονα, τον ντόπιο και τον επισκέπτη.

Η κοινωνία μέσα από τις παρεμβάσεις των περιβαλλοντικών οργανώσεων ‘κατασκευάζει’ στις προστατευόμενες περιοχές μια συγκεκριμένη φύση με μια συγκεκριμένη ‘άγρια’ πανίδα και χλωρίδα. Η ανάκαμψη των απειλούμενων ειδών οφείλεται στη μεταβολή των χρήσεων γης (Hovardas 2009b). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον εδώ είναι το γεγονός ότι ο περιβαλλοντικός σχεδιασμός παράγει νέες καταστάσεις διακινδύνευσης (πύκνωση του δάσους στη Δαδιά και αύξηση του κινδύνου πυρκαγιάς, συνεχώς αυξανόμενος αριθμός επισκεπτών που ενδέχεται να υπερβεί τη φέρουσα ικανότητα της περιοχής για οικοτουριστική ανάπτυξη).

Η παρέμβαση της κοινωνίας είναι υποχρεωτικό στοιχείο της περιβαλλοντικής πολιτικής και διαχείρισης, συνιστά πολιτικό διακύβευμα με την ευρύτερη έννοια και δεν επιτρέπει καμία ανιστορική πρόσληψη φύσης και κοινωνίας. Για τον λόγο αυτό, οι σχετικές αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται με διαδικασίες που θεωρούνται αδιαπραγμάτευτες για οποιαδήποτε άλλη πολιτική διαδικασία, δηλαδή, με συμμετοχικές, δημοκρατικές διαδικασίες.

Βιβλιογραφία

Hovardas, T. (2009a). Intrinsic value as the nodal point of the hegemonic environmentalist representation of nature: implications for nature conservation and environmental education. In: J. B. Aronoff (Ed.) Handbook of nature conservation (pp. 347-369). New York: Nova Science Publishers, Inc.

Hovardas, T. (2009b). Forest management within protected areas: the social production of nature in the Dadia Forest Reserve, Greece. In: S. P. Grossberg (Ed.) Forest management (pp. 203-222). New York: Nova Science Publishers, Inc.

Hovardas, T., & Korfiatis, K. J. (2007). Description of the local environmental knowledge in the area of Pindos with the use of specialized questionnaires that will depict the knowledge of the inhabitants as regards natural environment and the traditional ways of management and protection of the area. EU Community Initiative Programme, INTERREG IIIB, Archimed. East Mediterranean Network for the sustainable development of protected areas - East Med-Net, Project Report.

Hovardas, T., & Korfiatis, K. J. (2008). Framing environmental policy by the local press: case study from the Dadia Forest Reserve, Greece. *Forest Policy and Economics* 10: 316-325.

Hovardas, T., & Poirazidis, K. (2007). Environmental policy beliefs of stakeholders in protected area management. *Environmental Management* 39: 515–525.

Hovardas, T., & Stamou, G. P. (2006a). Structural and narrative reconstruction of rural residents’ representations of ‘nature’, ‘wildlife’, and ‘landscape’. *Biodiversity and Conservation* 15: 1745–1770.

Hovardas, T., & Stamou, G. P. (2006b). Structural and narrative reconstruction of representations on 'nature', 'environment', and 'ecotourism'. *Society and Natural Resources* 19: 225–237.

Korfiatis, K. J., Hovardas, T. Tsaliki, E., & Palmer, J. A. (2009). Rural children's views on human activities and changes in a Greek wetland. *Society and Natural Resources* 22: 339-352.

**Βικτωρία Πέκκα-Οικονόμου, Μπιμπίτσος Χρήστος και Πετρίδου Ευγενία,
ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ, ΗΘΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ, ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ
ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ/ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΟΜΕΝΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΩΝ: ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΕ ΤΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ
ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ**

Περίληψη

Στόχος της συγκεκριμένης ανακοίνωσης είναι η παρουσίαση μέρους των ευρημάτων μίας εμπειρικής έρευνας η οποία καταγράφει και αναλύει τις κυρίαρχες απόψεις και αντιλήψεις επαγγελματιών στον τομέα της διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών, αναφορικά με την υφιστάμενη κατάσταση και τις διαγραφόμενες τάσεις στην προστασία και ανάδειξη του φυσικού κεφαλαίου της Ελλάδας. Μέσα από την παρουσίαση και ανάλυση με επιστημονικά κατάλληλη μεθοδολογία των απόψεών τους, αναδύονται η φύση των προβλημάτων, τα κυρίαρχα υποκειμενικά και κοινωνικά πρότυπα αναφορικά με την υποβάθμιση του φυσικού περιβάλλοντος, τα αίτια και οι σημαντικότερες επιπτώσεις της υποβάθμισης αλλά και συγκεκριμένες προτάσεις για την αποτελεσματική διοίκηση/διαχείριση των Προστατευόμενων Περιοχών. Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας παρουσιάζονται ξεχωριστά για την κάθε ομάδα επαγγελματιών και συγκριτικά, καθώς η ερευνητική προσέγγιση είναι ποιοτική ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο τα σημεία σύγκλισης των απόψεων των συμμετεχόντων, όσο και οι διαφορετικές και μεμονωμένες απόψεις που διατυπώνονται και συμπληρώνουν τη συνολική εικόνα των ευρημάτων.

Λέξεις κλειδιά: Προστατευόμενες Περιοχές, Περιβαλλοντική Διοίκηση/Διαχείριση, περιβαλλοντική ηθική, Αειφόρος Ανάπτυξη, εμπειρική έρευνα

Summary

The purpose of the present paper is the presentation of the selected findings of an empirical study which records and analyses the main views and perceptions of professionals working in the field of Protected Areas management, in regard to the existing situation and the estimated tendencies in the protection and development of the Greek natural capital. Via the presentation and analysis with scientifically appropriate techniques of the professionals' views, there emerge not only the nature of the problems and the dominant subjective and social motives concerning the deterioration of the natural environment, but also specific solutions and proposals for the effective management of Protected Areas. The results of the empiric research are presented separately for each group of professionals but also comparatively. Since the research approach is qualitative, among the points of great interest are included both the

points of convergence of the participants' opinions as well as the different individual views which, in many cases, supplement the total picture of the findings.

Key words: *Protected Areas, environmental management, environmental ethics, Sustainable Development, empiric research*

1. Εισαγωγή – Η διοίκηση/διαχείριση των Προστατευόμενων Περιοχών

Με τον όρο «Προστατευόμενες Περιοχές (Protected Areas)»,²⁶³ στο πλαίσιο της παρούσας ανακοίνωσης, εννοούνται οι περιοχές που έχουν χαρακτηριστεί με βάση την ισχύουσα εθνική, ευρωπαϊκή ή διεθνή νομοθεσία και, ιδιαιτέρως, των περιοχών του Ευρωπαϊκού Οικολογικού Δικτύου «Φύση-2000» που περιλαμβάνει περιοχές διατήρησης φυσικών οικοτόπων και ειδών κοινοτικού ενδιαφέροντος. Οι Προστατευόμενες Περιοχές αποτελούν τόπους με υψηλή *οικολογική αξία (ecological value)* κι άλλα χαρακτηριστικά που μπορούν να συμβάλλουν στη σημαντική βελτίωση των τοπικών κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών και, ευρύτερα, στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη, μέσα από την κατάλληλη *διοίκηση/διαχείρισή* τους. Το καθεστώς θεσμοθέτησης των συγκεκριμένων περιοχών ποικίλει καθώς, για τις περισσότερες από τις περιοχές, δεν υπάρχουν εγκεκριμένα διαχειριστικά σχέδια και, επίσης, για τις περισσότερες περιπτώσεις εκκρεμεί η έκδοση Κοινής Υπουργικής Απόφασης οριοθέτησής τους.

Το Δίκτυο «Φύση 2000» στην Ελλάδα περιλαμβάνει 239 Τόπους Κοινοτικής Σημασίας, σύμφωνα με την Οδηγία 92/43/ΕΟΚ και 163 Ζώνες Ειδικής Προστασίας της Ορνιθοπανίδας, σύμφωνα με την Οδηγία 79/409/ΕΟΚ. Να σημειώσουμε ότι πολλές περιοχές εμπίπτουν και στις δύο προαναφερόμενες κατηγορίες. Οι συγκεκριμένες περιοχές καλύπτουν συνολικά έκταση περίπου 4,4 εκ. εκταρίων (περισσότερο από το 1/3 του ζωτικού χώρου της Ελλάδας) και η *αναποτελεσματική διοίκηση/διαχείρισή* τους οδηγεί σε υψηλό κόστος «ευκαιρίας» για την παρούσα και τις μελλοντικές γενιές, σύμφωνα με την αντίληψη της *Αειφόρου Ανάπτυξης*. Η διερεύνηση της υφιστάμενης κατάστασης και των διαφαινόμενων τάσεων αναφορικά με τις κυρίαρχες απόψεις, τις προθέσεις και εκτιμήσεις εκπροσώπων όλων των εμπλεκόμενων *κοινωνικών εταίρων* στη διοίκηση/διαχείριση των Προστατευόμενων Περιοχών συμβάλει στη διαμόρφωση *κατευθύνσεων πολιτικής, στρατηγικών και αναπτυξιακών προτάσεων* που

²⁶³ Χρησιμοποιούμε τον όρο «Προστατευόμενες Περιοχές», καθώς ο συγκεκριμένος όρος έχει επικρατήσει στη χώρα μας, όπως και διεθνώς. Όπως έχει επισημανθεί πάντως από πολλούς συναδέλφους, θα ήταν πιο σωστό να αναφερόμαστε σε «Προστατευταίες Περιοχές», υποδηλώνοντας τη δυνητική διάσταση της προστασίας που υπάρχει για τις περιοχές αυτές οι οποίες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ούτε ολοκληρωμένο νομικό-θεσμικό καθεστώς προστασίας διαθέτουν, ούτε φυσικά απολαμβάνουν αποτελεσματική φύλαξη, με ευθύνη της πολιτείας αλλά και των τοπικών κοινωνιών.

αμβλύνουν τις κοινωνικές συγκρούσεις και, μακροπρόθεσμα, μπορούν να οδηγήσουν στην επιλογή βιώσιμων λύσεων προστασίας και αξιοποίησης της ελληνικής φύσης.

Στην παρούσα ανακοίνωση, ο διττός όρος «διοίκηση/διαχείριση» αναφέρεται στις ενέργειες του ανθρώπινου δυναμικού για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων με *αποτελεσματικό* και *αποδοτικό* τρόπο. Ο όρος «διοίκηση-μάνατζμεντ» των Προστατευόμενων Περιοχών παραπέμπει άμεσα στα εργαλεία και στις τεχνικές της διοικητικής επιστήμης και η υιοθέτησή του, κατά τη γνώμη μας, είναι αναγκαία προκειμένου να υπάρξει πρόσβαση στην αντίστοιχη «εργαλειοθήκη».

Ο όρος «διαχείριση» παρατίθεται δίπλα στον όρο «διοίκηση (μάνατζμεντ)» καθώς έχει επικρατήσει η χρήση του από την ακαδημαϊκή κοινότητα για το σχεδιασμό και την εφαρμογή δράσεων με στόχο τη διατήρηση και αξιοποίηση (με κοινωνικά, οικονομικά και οικολογικά κριτήρια) της βιοποικιλότητας, στο εσωτερικό φυσικών και ημιφυσικών οικοσυστημάτων. Η *επιστημονική διοίκηση-μάνατζμεντ (scientific management)*²⁶⁴ μπορεί να συμβάλλει στην επίτευξη στόχων σχετικών με την προστασία και αξιοποίηση της βιοποικιλότητας των Προστατευόμενων Περιοχών, μέσα από την ανάπτυξη και εφαρμογή των *λειτουργιών του μάνατζμεντ* από τους *Φορείς Διαχείρισης* οι οποίοι αποτελούν, σε τοπικό επίπεδο, τους αρμόδιους οργανισμούς²⁶⁵ για τη διαχείριση και αξιοποίηση του φυσικού και πολιτιστικού πλούτου των Προστατευόμενων Περιοχών. Ο κλασικός ορισμός της διοίκησης εξάλλου, αναφέρει ότι αυτή περιλαμβάνει την «επίτευξη στόχων σε συνεργασία και μέσω άλλων»,²⁶⁶ οπότε οι δύο όροι «διοίκηση» και «διαχείριση» θα πρέπει να θεωρούνται *αλληλένδετοι* και *συμπληρωματικοί*: ο πρώτος ευρύτερος, παρέχοντας τη στοχοθεσία και την κατεύθυνση και ο δεύτερος πιο ειδικός, αναφερόμενος στις ειδικότερες δράσεις που θα πρέπει να υλοποιηθούν για να επιτευχθούν οι συγκεκριμένοι στόχοι της διοίκησης.

²⁶⁴ Όπως επισημαίνει η Πετρίδου (2001: 31), η διοίκηση περιλαμβάνει μία σειρά λειτουργιών (της λήψης αποφάσεων, του προγραμματισμού, της οργάνωσης, της διεύθυνσης και του ελέγχου) με τις οποίες ασχολούνται τα διοικητικά στελέχη για να συντονίσουν την εργασία αυτών που εκτελούν, ώστε να επιτευχθούν οι αντικειμενικοί στόχοι των οργανισμών. Στο πλαίσιο της διοίκησης, οι στόχοι του οργανισμού και οι στόχοι των μελών αντιμετωπίζονται ως ένα ενιαίο σύνολο και για να υπάρχει αποτελεσματικότητα και αποδοτικότητα θα πρέπει να είναι συμβατοί και όχι αντικρουόμενοι μεταξύ τους.

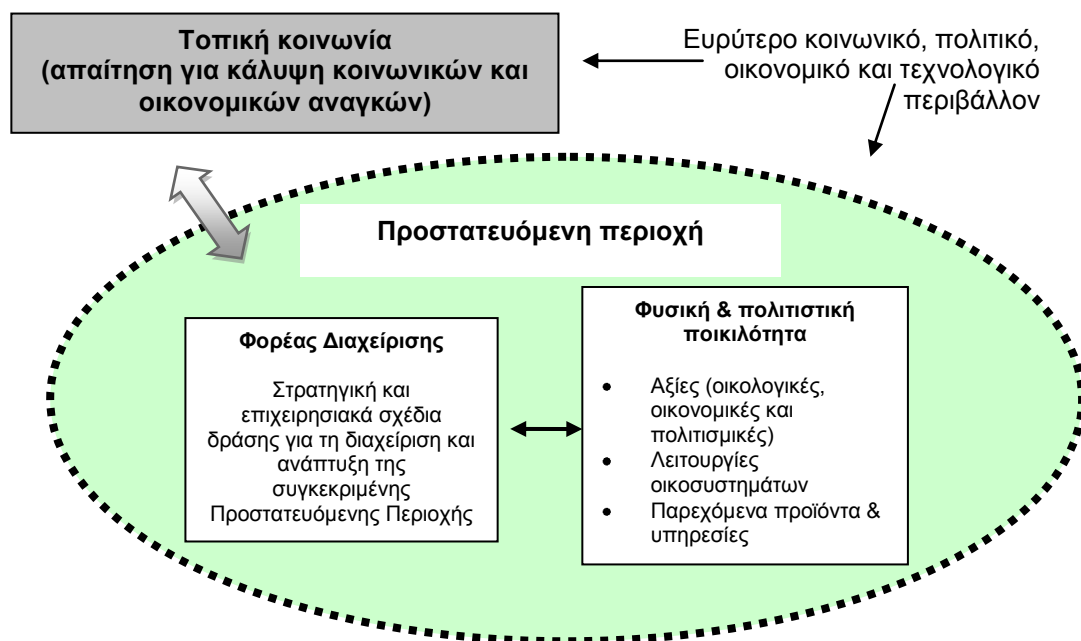
²⁶⁵ Ο Θανόπουλος (2003: 24), δίνει τον επόμενο ορισμό για τις επιχειρήσεις (οργανισμούς): «το σύνολο των πρωτοβουλιών που περιλαμβάνει τη διατύπωση διαδικασιών, το συνδυασμό συντελεστών παραγωγής, την ανάληψη κινδύνων και την ικανοποίηση πραγματικών αναγκών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται ένας συγκεκριμένος στόχος». Οι Φορείς Διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών ανήκουν στο λεγόμενο τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Ο Λιανός (2005: 22) αναφέρει ότι με τον όρο «κοινωνικός τομέας της οικονομίας» ή «κοινωνική οικονομία» ή «τρίτος τομέας της οικονομίας» εννοούμε τις δομές και υπηρεσίες που δημιουργούνται για να καλύψουν κοινωνικές ανάγκες και βρίσκει την έκφρασή του κυρίως σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο, παρά σε εθνικό. Επιγραμματικά, οι οργανισμοί της κοινωνικής οικονομίας στοχεύουν στην υπηρεσία κοινωνικών στόχων η διοίκησή τους όμως δε μπορεί παρά να βασίζεται σε μία ορθολογική χρηματοοικονομική διαχείριση έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η βιωσιμότητά τους.

²⁶⁶ Οι Στειακάκης και Κατζός (2002: 13) αναφέρουν ότι «μάνατζμεντ είναι ο τρόπος εργασίας με άλλους και μέσω άλλων ανθρώπων, για την επίτευξη των στόχων ενός οργανισμού με αποτελεσματικό και αποδοτικό τρόπο».

2. Ηθικά διλήμματα και κόστος «ευκαιρίας» στη διοίκηση των Προστατευόμενων Περιοχών

Παρά το γεγονός ότι η χώρα μας έχει σημειώσει σημαντική πρόοδο στη θεσμοθέτηση και προώθηση της ανάπτυξης αρκετών Προστατευόμενων Περιοχών, η όλη διαδικασία χαρακτηρίζεται από ολιγορίες, κοινωνικές αντιδράσεις, προβλήματα χρηματοδότησης και οργανωτικές δυσλειτουργίες. Όπως διαπιστώνεται στην Έκθεση Αξιολόγησης του Συστήματος Προστατευόμενων Περιοχών της Ελλάδας, που δημοσίευσε η WWF Ελλάς (2004: 24), με τίτλο «Από τη θεωρία στην πράξη», στις δράσεις διαχείρισης και προστασίας των Προστατευόμενων Περιοχών παρατηρείται «απουσία συνολικού σχεδιασμού αναγκών και προτεραιοτήτων, με αποτέλεσμα οι περισσότερες δράσεις να αποφασίζονται ευκαιριακά, κατά περίπτωση και χωρίς να εξασφαλίζεται η συνέχειά τους μακροπρόθεσμα».

Η άσκηση της διοίκησης βασίζεται σ' ένα σύνολο αρχών και κανόνων που εκφράζονται α) στις *πολιτικές* που την υποστηρίζουν και παρέχουν συγκεκριμένες κατευθύνσεις για τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η διοίκηση, β) στις *προτεραιότητες* οι οποίες προσδιορίζονται στις επιχειρησιακές στρατηγικές και γ) στα *κριτήρια* τα οποία λαμβάνονται υπόψη κατά τη λήψη των αποφάσεων. Η διαμόρφωση των πολιτικών περιλαμβάνει επικρατούσες αξίες και αντιλήψεις τις οποίες ενστερνίζονται τα στελέχη που ασκούν διοίκηση και σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνονται με βάση κοινωνικά πρότυπα και κριτήρια αλλά και το «κλίμα» της αγοράς που αλλάζουν από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο. Σύμφωνα με την τρέχουσα διεθνή και εθνική αναπτυξιακή πολιτική, η ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών οφείλει να είναι συμβατή με την αντίληψη της Αειφορίας, του αναπτυξιακού μοντέλου δηλαδή που έχουν υιοθετήσει οι κυβερνήσεις του κόσμου και στοχεύει στην ικανοποίηση των αναγκών της παρούσας γενιάς χωρίς να διακυβεύεται η δυνατότητα ικανοποίησης των αναγκών των γενιών του μέλλοντος. Η πρόκληση μη αντιστρεπτών διαταραχών στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών, συνεπάγεται ένα «κόστος ευκαιρίας» για τις επόμενες γενιές που δε θα έχουν τη δυνατότητα να αξιοποιήσουν τις οικολογικές λειτουργίες και φυσικούς πόρους για την ικανοποίηση των αναπτυξιακών αναγκών τους. Το επόμενο Σχήμα 1 παρουσιάζει μία συνοπτική εικόνα του ευρύτερου και εγγύτερου περιβάλλοντος που επηρεάζει το καθεστώς διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών και των διαφαινόμενων σχέσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων μερών.

Σχήμα 1

Το ευρύτερο και εγγύτερο περιβάλλον διαχείρισης και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών

Με βάση το παραπάνω σχήμα λαμβάνονται οι αποφάσεις διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών οι οποίες, σε μακροπρόθεσμη περίοδο, θα πρέπει να οδηγούν στην Αειφόρο τοπική Ανάπτυξη. Κατά κανόνα, οι αποφάσεις που λαμβάνονται σε τοπικό επίπεδο υιοθετούν τις κατευθύνσεις που διαμορφώνονται σε ανώτερο, κεντρικό επίπεδο ενώ επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από το τοπικό κοινωνικό γίγνεσθαι. Τα τοπικά συμφέροντα και οι σχέσεις εξουσίας επηρεάζουν επίσης την υλοποίηση των πολιτικών και των δράσεων που περιλαμβάνονται στα επιχειρησιακά σχέδια των Φορέων Διαχείρισης. Σ' όλο τον κύκλο σχεδιασμού, υλοποίησης και ελέγχου των επιχειρησιακών σχεδίων και δράσεων προστασίας και αξιοποίησης του φυσικού κεφαλαίου της χώρας μας υπάρχουν διάσπαρτες αρχές, αξίες και προτεραιότητες που αποτυπώνουν τις αντίστοιχες, τρέχουσες κοινωνικές και υποκειμενικές αντιλήψεις.

3. Η εμπειρική έρευνα – Μεθοδολογικός σχεδιασμός

Στην παρούσα ανακοίνωση παρουσιάζονται τα αποτελέσματα τριών μικρής κλίμακας ερευνών οι οποίες διερευνούν την υφιστάμενη κατάσταση και τις απόψεις επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται σήμερα στον τομέα της διοίκησης/διαχείρισης της ελληνικής φύσης. Ειδικότερα, διερευνήθηκαν οι απόψεις και οι εκτιμήσεις για το παρόν και το μέλλον της ελληνικής φύσης τριών διαφορετικών ομάδων

επαγγελματιών: α) ερευνητών-μελετητών, β) αρμόδιων υπαλλήλων δημόσιων υπηρεσιών και γ) υπευθύνων λειτουργίας Φορέων Διαχείρισης Προστατευόμενων Περιοχών.

Για την κωδικοποίηση, καταγραφή και ανάλυση των απόψεων των επαγγελματιών στον τομέα της διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών στη χώρα μας, υιοθετήθηκε μία *πολυμεθοδολογική προσέγγιση*. Όπως προαναφέρθηκε, η πρώτη ομάδα περιλάμβανε μελετητές-ερευνητές κάποιου από τους οποίους έχουν και την ιδιότητα του μέλους μη κυβερνητικών, περιβαλλοντικών οργανώσεων. Για την αποτύπωση των κυρίαρχων αντιλήψεων της συγκεκριμένης ομάδας χρησιμοποιήθηκε η τεχνική των προσωπικών συνεντεύξεων (μέγεθος δείγματος 10 συμμετέχοντες). Το υλικό που συγκεντρώθηκε αναλύθηκε με την τεχνική *ανάλυσης περιεχομένου (content analysis)*. Η δεύτερη ομάδα περιλάμβανε στελέχη της δημόσιας διοίκησης με αρμοδιότητα στον τομέα της προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος. Για την αποτύπωση των απόψεών τους δημιουργήθηκε ένα στρωματοποιημένο δείγμα 290 αρμόδιων υπαλλήλων της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Δήμοι και Νομαρχίες) και των περιφερειακών δασικών υπηρεσιών (Διευθύνσεις Δασών και Δασαρχεία) οι οποίοι κλήθηκαν να απαντήσουν σ' ένα δομημένο ερωτηματολόγιο το οποίο στάλθηκε ταχυδρομικά (το ποσοστό ανταπόκρισης στην έρευνα ήταν πάνω από 40%). Η τρίτη ομάδα περιλάμβανε στελέχη που εργάζονται στους εικοσιεπτά υφιστάμενους Φορείς Διαχείρισης στη χώρα μας. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες τηλεφωνικές συνεντεύξεις με 23 στελέχη διαφορετικών Φορέων τα οποία απασχολούνται καθημερινά με τη διοίκηση/διαχείριση των Προστατευόμενων Περιοχών σε τοπικό επίπεδο. Η ανάλυση των απαντήσεων που δόθηκαν από τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης, όπως και των Φορέων Διαχείρισης, έγινε με κλασσικές τεχνικές της περιγραφικής και επαγωγικής στατιστικής.

Από την επεξεργασία των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας προέκυψαν οι κυρίαρχες απόψεις και αντιλήψεις που εκφράστηκαν από την πλειοψηφία των συμμετεχόντων στην έρευνα και αποδίδουν υποκειμενικά και κοινωνικά πρότυπα αναφορικά με το *καθεστώς διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια*. Ειδικότερα, αποτυπώνονται οι αντιλήψεις των επαγγελματιών σχετικά με τις κοινωνικές και ηθικές αξίες που συνηγορούν υπέρ της πραγματοποίησης επενδύσεων για την προστασία και αξιοποίηση των Προστατευόμενων Περιοχών, τα αίτια της υφιστάμενης μη αποτελεσματικής διοίκησης/διαχείρισης του φυσικού περιβάλλοντος στη χώρα μας τα οποία ανάγονται σε κοινωνικές συγκρούσεις πολιτικών, οικονομικών, επαγγελματικών κι άλλων συμφερόντων, οι επιπτώσεις της περιβαλλοντικής υποβάθμισης με κοινωνικούς, οικονομικούς και οικολογικούς όρους, οι βασικές αρχές, πολιτικές και προτεραιότητες που θεωρείται σημαντικό να επιδιώκονται στο πλαίσιο της χρηστής, κοινωνικά υπεύθυνης και αποτελεσματικής

διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών, κ.ά. Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα ξεχωριστά για την κάθε ομάδα επαγγελματιών και συγκριτικά. Καθώς η ερευνητική προσέγγιση είναι *ποιοτική*, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τόσο τα σημεία σύγκλισης των απόψεων των συμμετεχόντων, όσο και οι διαφορετικές και μεμονωμένες απόψεις που διατυπώνονται και συμπληρώνουν τη συνολική εικόνα των ευρημάτων.

4. Αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας

4.1 Οι απόψεις των ερευνητών-μελετητών

Για τη διερεύνηση των απόψεων των ερευνητών-μελετητών πραγματοποιήθηκε μία έρευνα επισκόπησης (*survey*).²⁶⁷ Σκοπός της έρευνας ήταν η καταγραφή των απόψεών τους για την υφιστάμενη κατάσταση και τις μελλοντικές προοπτικές στη διαχείριση και ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών, από την οπτική των ειδικών που βιώνουν μακροχρόνια τις εξελίξεις και τάσεις στον συγκεκριμένο τομέα.

Η επιλογή των ειδικών που συμμετείχαν στην έρευνα (δείγμα) προήλθε με την εφαρμογή μίας *μεικτής* τεχνικής δειγματοληψίας. Συγκεκριμένα χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της *δειγματοληψίας κρίσεως* (*judgment sampling*), κατά την οποία οι δειγματοληπτικές μονάδες επιλέγονται στη βάση του ότι ο ερευνητής κρίνει πως μία συγκεκριμένη κατηγορία μονάδων δειγματοληψίας, από τη φύση της ή τη θέση της, έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί καλύτερα από ότι κάποιες τυχαίες μονάδες στις απαιτήσεις μίας ερευνητικής μεθοδολογίας (Ε. Τηλικίδου, 1996: 103). Με τον τρόπο αυτό συγκροτήθηκε μία πρώτη ομάδα πέντε (5) ειδικών, με βασικό κριτήριο το εγνωσμένο κύρος τους στον τομέα της επαγγελματικής δραστηριοποίησής τους. Κατά την πραγματοποίηση των συνεντεύξεων οι συγκεκριμένοι ειδικοί πρότειναν και διευκόλυναν την επικοινωνία μ' άλλους συναδέλφους τους, οι οποίοι συμπλήρωσαν την ομάδα μέχρι τον αριθμό των δέκα ατόμων. Ο αριθμός αυτός θεωρήθηκε ικανοποιητικός, με βάση οικονομικούς και τεχνικούς περιορισμούς που διέπουν μία εμπειρική έρευνα περιορισμένου μεγέθους.

Όπως προαναφέρθηκε, η έρευνα διενεργήθηκε με την τεχνική της «*συνέντευξης βάθους* (*in-depth interview*)», με τη χρήση ενός ημι-δομημένου ερωτηματολογίου. Προκειμένου να υπάρχει ένας κεντρικός, συνεκτικός άξονας με βάση τον οποίο να εκτυλίσσεται η συνέντευξη, δημιουργήθηκε ένα ενδεικτικό, ανοικτό πλάνο ερωτήσεων το οποίο χρησιμοποιήθηκε ως βάση όλων των συνεντεύξεων. Για

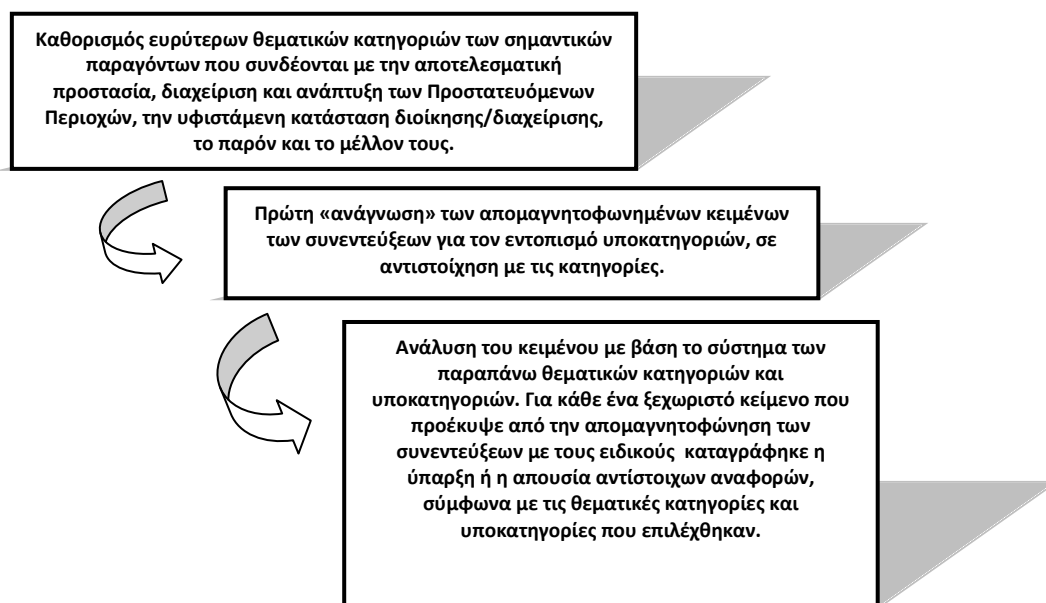
²⁶⁷ Όπως αναφέρει ο McBurney (1998: 151), οι επισκοπήσεις αποτελούν μία ευρέως χρησιμοποιούμενη μέθοδο για την συγκέντρωση επιστημονικών πληροφοριών. Συχνά, ο στόχος μίας επισκόπησης είναι απλώς ο καθορισμός του πως αισθάνονται οι άνθρωποι για ένα συγκεκριμένο θέμα ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, χρησιμοποιούνται για τη διερεύνηση της επίδρασης ενός γεγονότος στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

την ανάλυση των απαντήσεων που δόθηκαν από τους συμμετέχοντες στις συνεντεύξεις, χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της *ανάλυσης περιεχομένου (content analysis)* η οποία είναι μία ιδιαίτερα «δημοφιλής» μέθοδος στην κοινωνική έρευνα.

Εφαρμόζοντας την προτεινόμενη μεθοδολογία ανάλυσης περιεχομένου (Kaplan, 1943: 230, Titscher et al., 2000: 58) για το κείμενο των συνεντεύξεων που προέκυψε μετά από την απομαγνητοφώνησή τους, υιοθετήθηκαν οι επόμενες επιλογές:

- *Μονάδα ανάλυσης*: τμήματα προτάσεων, προτάσεις, φράσεις ή και παράγραφοι που συνδέονται σημασιολογικά με τις έννοιες των κατηγοριών της ανάλυσης που ορίζονται εκ των προτέρων (βλ. παρακάτω).
- *Μονάδα μέτρησης (καταγραφής)*: Καταμέτρηση της εμφάνισης τμημάτων του κειμένου που συνδέονται θεματικά (συνήθως άμεσα) με το σύστημα των κατηγοριών ανάλυσης. Η θεματική σημασία καθορίζεται από το ειδικότερο περιεχόμενο του λόγου των ομιλητών (το θέμα του εκφωνήματός τους). Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό, προτάσεις με διαφορετική δομή μπορούν να καταχωρηθούν κάτω από την ίδια κατηγορία, εφόσον συνδέονται μ' αυτήν σημασιολογικά. Εφαρμόζεται δηλαδή η *θεματική ή σημασιολογική ανάλυση*.
- *Κατηγορίες ανάλυσης*: Προέκυψαν μέσα από τη βιβλιογραφική επισκόπηση για το θέμα. Οι κατηγορίες της ανάλυσης επιλέχθηκαν με τέτοιο τρόπο ώστε το μοντέλο της ανάλυσης να έχει γενική και όχι ειδική χρήση ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί και από άλλους ερευνητές. Οι κατηγορίες ανάλυσης ουσιαστικά αποδίδονται από τις ερωτήσεις που αποτέλεσαν τη βάση των συνεντεύξεων με τους ειδικούς και εμφανίζονται με τη μορφή των τίτλων του Πίνακα 1 στη συνέχεια.

Σχηματικά η διαδικασία που ακολουθήθηκε ήταν η επόμενη:

Σχήμα 2 Η διαδικασία για την ανάλυση περιεχομένου των κειμένων των συνεντεύξεων με τους ειδικούς

Ο επόμενος Πίνακας 1 συνοψίζει τα αποτελέσματα από την ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποιήθηκε, αναλύοντας ξεχωριστά το κάθε ένα κείμενο των συνεντεύξεων με τους ειδικούς. Στον πίνακα που ακολουθεί, στις διάφορες κατηγορίες ανάλυσης, καταμετρούνται οι θεματικές αναφορές που συνδέονται σημασιολογικά (νοηματικά) μ' αυτές. Για κάθε κείμενο έγινε καταγραφή του κατά πόσο υπάρχουν ή δεν υπάρχουν αναφορές που συνδέονται νοηματικά με τις προεπιλεγμένες κατηγορίες οι οποίες, όπως τονίστηκε, έχουν αρκετά ευρύ περιεχόμενο. Η κάθε κατηγορία περιλαμβάνει υποκατηγορίες. Οι υποκατηγορίες προέκυψαν από μία πρώτη μακροσκοπική «ανάγνωση» του κειμένου, ώστε στη συνέχεια να ακολουθήσει μία πιο λεπτομερής κωδικοποίηση και καταγραφή των σχετικών αναφορών. Για κάθε ξεχωριστό κείμενο ανιχνεύτηκε η παρουσία ή μη αναφορών που συνδέονταν θεματικά (νοηματικά) με τις κατηγορίες και υποκατηγορίες του πίνακα. Η μέγιστη τιμή δηλαδή για κάθε εμφανιζόμενη υποκατηγορία είναι το 10 (ο συνολικός αριθμός των ατόμων που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις). Όταν μία υποκατηγορία έχει συγκεντρώσει τον αριθμό των 10 αναφορών, αυτό σημαίνει πρακτικά ότι το αντίστοιχο θέμα εμφανίζεται, μία ή περισσότερες φορές, σ' όλα τα απομαγνητοφωνημένα κείμενα των συνεντεύξεων των ειδικών που αναλύθηκαν. Αποτελεί δηλαδή ένα «σημαντικό» θέμα στο οποίο αναφέρθηκαν ΟΛΟΙ οι ειδικοί που συμμετείχαν στην έρευνα.

Πίνακας 1 Κωδικοποίηση κατηγοριών και υποκατηγοριών ανάλυσης περιεχομένου των κειμένων των συνεντεύξεων με τους ειδικούς, μετά από την απομαγνητοφώνηση και τη θεματική ανάλυσή τους (εντός των αγκυλών παρουσιάζεται το πλήθος αναφορών στις αντίστοιχες κατηγορίες και υποκατηγορίες που εντοπίστηκαν στα κείμενα που αναλύθηκαν με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου)

I. Λόγοι πραγματοποίησης επενδύσεων από την πολιτεία ή και ιδιωτικούς φορείς στη διαχείριση και ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών	
<p><i>I.1 Ανθρωποκεντρική προσέγγιση</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Συμβολή στην εθνική οικονομία, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη και κοινωνική ευημερία και πρόοδο (για την Ελλάδα >20% της έκτασης εμπίπτει σε καθεστώς προστασίας, ενώ η φυσική και η πολιτιστική-αρχαιολογική κληρονομιά θεωρούνται η βασική αναπτυξιακή επιλογή της χώρας) [9] • Ηθική υποχρέωση [7] • Νομική υποχρέωση [6] • Χρηστικές αξίες (παρούσες και μελλοντικές) των αποθεμάτων των φυσικών πόρων, των περιβαλλοντικών λειτουργιών και της βιοποικιλότητας – Παροχή πόρων για την υποστήριξη της ζωής, την τροφοδοσία παραγωγικών δραστηριοτήτων και την ανακύκλωση αποβλήτων [6] • Κοινωνική αναγκαιότητα (βελτίωση ποιότητας ζωής, διατήρηση ανθρώπινης υγείας, αρμονική συνύπαρξη μεταξύ των διαφορετικών γενεών, κ.ά.) [5] • Συμβολή στην ποιότητα ζωής και τη διατήρηση της ανθρώπινης υγείας [5] • Μη οικονομικές αξίες: πολιτισμικές, αισθητικές, εκπαιδευτικές, ιστορικές [5] • Κόστος ευκαιρίας (opportunity cost) από την μη αξιοποίηση/ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών [4] 	<p><i>I.2 Μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Εσωτερική αξία φυσικών οικοσυστημάτων και βιοποικιλότητας (intrinsic values) [4] • Ολιστική λειτουργία της φύσης (η φύση ως ένας υπερ-οργανισμός, βλ. Θεωρία της Γαίας – The Gaia Theory του J. Lovelock, 1988) [4] • Διαχρονική αξία (αξία που προϋπήρχε της ανθρώπινης ύπαρξης και σήμερα καταστρέφεται από τον άνθρωπο) [2] • Αρμονική συνύπαρξη των οικολογικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αξιών στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών [2]

II. Υφιστάμενη κατάσταση των Προστατευόμενων Περιοχών στη χώρα μας (γενική διαπίστωση: σε μετάβαση, με σημαντικές καθυστερήσεις)	
<p><i>II.1 Φυσικές απειλές</i> (απαριθμούνται οι σημαντικότερες, καθώς οι ειδικοί παρέπεμψαν στην πλούσια βιβλιογραφία που υπάρχει)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Πυρκαγιές [5] • Κλιματική αλλαγή [4] • Ευτροφισμός [4] <p><i>II.3 Ανθρωπογενείς απειλές</i> (οι ειδικοί επικεντρώθηκαν στις κυριότερες ενώ επισήμαναν επίσης ότι η κάθε περιοχή αντιμετωπίζει διαφορετικού είδους και βαθμού επίδρασης περιβαλλοντικούς κινδύνους)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ρύπανση (από υγρά λύματα, στερεά απορρίμματα, βιομηχανικά απόβλητα, αέριες εκπομπές, κ.ά.) [7] • Διαταραχές και πιέσεις από την ανάπτυξη ανταγωνιστικών οικονομικών δραστηριοτήτων (αστικές, αγροτικές, βιομηχανικές, τουριστικές, κ.ά.) [6] • Αλλαγή χρήσεων γης (εκχερσώσεις, μπαζώματα, αυθαίρετη δόμηση, κ.ά.) [5] • Μη ορθολογική διαχείριση και υποβάθμιση της ποιότητας και ποσότητας φυσικών πόρων (ανανεώσιμων και μη, συμπεριλαμβανομένων των φυτικών και ζωικών ειδών και με ιδιαίτερες αναφορές στα υδατικά αποθέματα και το έδαφος) [5] 	<p><i>II.3 Διαρθρωτικά προβλήματα</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Έλλειψη κεντρικού πολιτικού σχεδιασμού, ισχυρής και ειλικρινούς πολιτικής βούλησης -Ανεπαρκής στοχοθεσία και αδυναμίες στην υλοποίηση των επιχειρησιακών σχεδίων για την προστασία της βιοποικιλότητας (περιορισμένοι οικονομικοί πόροι, γραφειοκρατία, πολιτικές παρεμβάσεις λόγω αντικρουόμενων συμφερόντων, καθυστερήσεις, κ.ά.) [8] • Αδυναμίες και ελλείψεις στην εφαρμογή του νομικού πλαισίου και αλληλεπικαλύψεις στις αρμοδιότητες μεταξύ των δημοσίων υπηρεσιών (αναποτελεσματική διενέργεια ελέγχων και επιβολή κυρώσεων στους παραβάτες) [8] • Ελλείψεις στο εθνικό χωροταξικό πλαίσιο και την εφαρμογή του σε τοπικό επίπεδο (κτηματολόγιο, επιμέρους χωροταξικά) [7] • Χαμηλό επίπεδο περιβαλλοντικής συνειδητοποίησης των πολιτών και έλλειψη κοινωνικής συναίνεσης για την προώθηση σχεδίων, δράσεων και έργων που στοχεύουν στην προστασία της φύσης [7] • Έλλειψη εθνικού και τοπικών σχεδίων για την επίτευξη και παρακολούθηση (monitoring) της Αειφόρου Ανάπτυξης (σχεδιασμός για την υλοποίηση της Τοπικής Ατζέντα 21, ενημερωμένες βάσεις δεδομένων, κριτήρια αξιολόγησης, δείκτες αναφοράς, κ.ά.) [7] • Ελλείψεις, αλληλεπικαλύψεις και «κενά» στο υφιστάμενο νομικό και θεσμικό πλαίσιο των Προστατευόμενων Περιοχών [6] • Ακατάλληλη εκτίμηση των περιβαλλοντικών, οικονομικών και κοινωνικών επιπτώσεων μεγάλων αναπτυξιακών έργων που θεωρούνται εθνικής σημασίας [5] • Σημαντικές περιοχές για τη διατήρηση της παγκόσμιας βιοποικιλότητας παραμένουν εκτός πλαισίου θεσμοθέτησης – Δεν υπάρχει πρόβλεψη για την προστασία μεταβατικών ζωνών (stepping stones) [2]

III. Θετικές ενέργειες στον τομέα της διοίκησης/διαχείρισης και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών στη χώρα μας

III.1 Πρωτοβουλίες σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο

- Η ίδρυση και λειτουργία των 27 Φορέων Διαχείρισης σε ισάριθμες Προστατευόμενες Περιοχές (με σοβαρότερο πρόβλημα το ενδεχόμενο μείωσης των Φορέων με συγχωνεύσεις και ακύρωση της εξαγγελίας για δημιουργία περισσότερων Φορέων) [10]
- Η διάθεση κονδυλίων για την υλοποίηση έργων, δράσεων και έρευνας στις Προστατευόμενες Περιοχές [6]
- Η πρόοδος που σημειώθηκε στο νομικό και θεσμικό πλαίσιο προστασίας της φύσης με κυριότερη την ενσωμάτωση στο εθνικό δίκαιο της αντίστοιχης ευρωπαϊκής νομοθεσίας [5]
- Αύξηση του αριθμού προγραμμάτων περιβαλλοντικής αγωγής και εκπαίδευσης (υλοποίηση εξειδικευμένων προγραμμάτων κατάρτισης από τα Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης, τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του Υπ. Παιδείας, τα Κέντρα Περιβαλλοντικής Ενημέρωσης των Φορέων Διαχείρισης κι άλλους φορείς) [5]
- Η υιοθέτηση της Αειφόρου Ανάπτυξης ως βασικού μοντέλου του εθνικού σχεδιασμού για την περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη της χώρας (ένταξη της περιβαλλοντικής διάστασης ως μία οριζόντια συνιστώσα όλων των αναπτυξιακών πολιτικών, επιχειρησιακών σχεδίων και προγραμμάτων, υποχρεωτική υλοποίηση στρατηγικής εκτίμησης των περιβαλλοντικών επιπτώσεων των αναπτυξιακών προγραμμάτων και σχεδίων) [4]
- Η έναρξη διαδικασιών διαβούλευσης για εθνικά θέματα που επηρεάζουν την ποιότητα ζωής και τις προοπτικές ανάπτυξης των τοπικών κοινωνιών (εθνικό χωροταξικό σχέδιο, εθνικά πλαίσια για τη βιομηχανία και τον τουρισμό, απολογισμοί έργου των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης πρώτου βαθμού, κ.ά.) [4]

III.2 Πρωτοβουλίες σε τοπικό επίπεδο

- Η υλοποίηση μεγάλου αριθμού στοχευμένων ευρωπαϊκών και ερευνητικών προγραμμάτων [6]
- Ανάπτυξη πρότυπων ή πιλοτικών προγραμμάτων/έργων/δράσεων που συμβάλλουν στην επίτευξη της Αειφορίας σε τοπικό επίπεδο [4]

III.3 Πρωτοβουλίες επιχειρήσεων και πολιτών σε συλλογικό/προσωπικό επίπεδο

- Αύξηση του αριθμού των περιβαλλοντικών μη κυβερνητικών οργανώσεων, περιβαλλοντικών πρωτοβουλιών και δράσεων των πολιτών και ενίσχυση του κινήματος του εθελοντισμού [6]
- Αυξανόμενο ενδιαφέρον των καταναλωτών και επιβράβευση των εταιριών που έμπρακτα υιοθετούν πολιτικές που είναι συμβατές με την προστασία του περιβάλλοντος («πράσινα» προϊόντα, υπεύθυνη κατανάλωση) [6]
- Έντονη προβολή των περιβαλλοντικών θεμάτων και προβλημάτων από τα μέσα ενημέρωσης [5]
- Ένταξη στην πολιτική «ατζέντα» των θεμάτων προστασίας του περιβάλλοντος και της φύσης και αύξηση του «ειδικού βάρους» φιλοπεριβαλλοντικών πολιτικών σχημάτων στην πολιτική ζωή (οικολόγοι-πράσινοι και δημιουργία «πράσινης» πτέρυγας στα υπόλοιπα κόμματα) [5]
- Χορηγίες και ολοκληρωμένα προγράμματα εταιρικής κοινωνικής ευθύνης με θετική επίδραση στην προστασία της φύσης και του περιβάλλοντος από ιδιωτικές εταιρίες [3]

IV. Βασικές αρχές διοίκησης/διαχείρισης (κατευθύνσεις πολιτικών) και κυριότεροι στρατηγικοί στόχοι των Φορέων Διαχείρισης	
<p>IV.1 Αρχές διοίκησης</p> <ul style="list-style-type: none"> • Διαφάνεια, λογοδοσία (accountability) [7] • Ανεξαρτησία [7] • Συμμετοχική διοίκηση και δημοκρατικός προγραμματισμός [7] • Νομιμότητα [6] • Επιστημονική διοίκηση [6] • Υιοθέτηση αρχών Αειφορίας [6] • Αξιοκρατία [5] • Αμεροληψία (κυρίως στην άσκηση αρμοδιοτήτων, π.χ. στις αδειοδοτήσεις δραστηριοτήτων) [4] • Τήρηση κωδίκων ηθικής δεοντολογίας (κυρίως στις δράσεις επικοινωνίας και στην έρευνα) [3] • ... 	<p>IV.2 Στρατηγικοί στόχοι (μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι και με βάση τις τρεις βασικές διαστάσεις της Αειφορίας: κοινωνία, οικονομία, περιβάλλον και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Προστατευόμενης Περιοχής)</p> <ul style="list-style-type: none"> • Εστίαση στην αποτελεσματική προστασία της βιοποικιλότητας της περιοχής ευθύνης του Φορέα [8] • Εξασφάλιση οικονομικής αυτοτέλειας [8] • Συμβολή στην τοπική (και πλανητική) Αειφορία [5] • Δημιουργία και διατήρηση στρατηγικών πλεονεκτημάτων, μέσα από την αξιοποίηση συγκριτικών πλεονεκτημάτων, στοιχείων υπεροχής της Προστατευόμενης Περιοχής και του ευρύτερου κοινωνικο-πολιτισμικού περιβάλλοντος [4] • Στρατηγικό μάρκετινγκ (επικοινωνία, προβολή και προώθηση) των υπηρεσιών και δράσεων του Φορέα [4] • Συνεργασία και δικτύωση με άλλους Φορείς Διαχείρισης και λοιπούς κοινωνικούς εταίρους για την επίτευξη κοινών στρατηγικών στόχων και την εξασφάλιση συνέργειας σε κοινές δράσεις και έργα [4]

V. Το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών	
<p><i>V.1 Βασικές παραδοχές-υποθέσεις</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Παράταση της οικονομικής ύφεσης και αυξανόμενης αβεβαιότητας στο επιχειρηματικό περιβάλλον και τις αγορές χρήματος [4] • Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα εξακολουθήσει να είναι ο βασικός χρηματοδότης των κύριων δράσεων προστασίας και ανάδειξης των οικολογικών αξιών των Προστατευόμενων Περιοχών [4] • Οι δράσεις προστασίας και ανάπτυξης του φυσικού περιβάλλοντος είναι χαμηλού προϋπολογισμού ενώ τα οφέλη τους διαχέονται στην τοπική κοινωνία [3] • Εμβάθυνση της κοινωνικής κρίσης, που ακολουθεί την οικονομική [2] • Η προστασία και ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών συνδέεται άμεσα με την οικονομική και κοινωνική ευημερία της ευρύτερης περιοχής χωροθέτησής τους [1] <p><i>V.2 Διαφαινόμενες τάσεις για το μέλλον</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Η ανησυχία και το ενδιαφέρον των πολιτών για την προστασία του περιβάλλοντος θα συνεχιστεί, όπως και η αυξανόμενη προτίμηση των 	<p><i>V.3 Εκτιμήσεις για το μέλλον</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • Πιθανή μείωση των εθνικών και ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων για την προστασία και διατήρηση της βιοποικιλότητας, όπως και των ιδιωτών [5] • Πιθανή αναστολή στις δράσεις προώθησης του νομικού-θεσμικού πλαισίου προστασίας και διατήρησης της βιοποικιλότητας (περεταίρω επιβράδυνση των διαδικασιών θεσμοθέτησης) [4] • Πιθανή «χαλάρωση» στους περιβαλλοντικούς ελέγχους και στην εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και ιδίως στην επιβολή κυρώσεων σε παραβάτες [4] • Τάση για μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων οι οποίες είναι δυνατό να οδηγήσουν και σε, παροδική τουλάχιστον, μείωση των διαταραχών και πιέσεων προς το φυσικό περιβάλλον [2] • Τάση για αύξηση των εναλλακτικών μορφών επενδύσεων (εναλλακτικός τουρισμός, ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, κ.ά.) [2] • Υψηλό κόστος «ευκαιρίας» από την απώλεια χρόνου και

<p>καταναλωτών για προϊόντα και υπηρεσίες συμβατά με την προστασία του περιβάλλοντος. Ακόμη η τάση για έναν περισσότερο «φυσικό» τρόπο ζωής και η ανάπτυξη μίας στενότερης επαφής-επικοινωνίας με τη φύση [5]</p> <ul style="list-style-type: none">• Οι πιέσεις και η αντιπαράθεση συμφερόντων μεταξύ ανταγωνιστικών χρήσεων στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών θα συνεχιστούν [3]	<p>δυνατοτήτων στην πορεία της προστασίας και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών [1]</p> <p>V.4 Οι «προκλήσεις» για το μέλλον</p> <ul style="list-style-type: none">• Το κράτος να αξιοποιήσει τη δυναμική των Προστατευόμενων Περιοχών για την αντιμετώπιση της ύφεσης με βιώσιμες και αειφόρες επιλογές ανάπτυξης [6]• Μεταστροφή του κύριου προτύπου παραγωγής και κατανάλωσης, όπως και του σύγχρονου τρόπου ζωής (life style) που προωθεί τον υπερκαταναλωτισμό και την αλόγιστη χρήση φυσικών πόρων και ενέργειας (στροφή στην «πράσινη» κατανάλωση) [6]• Υιοθέτηση καλών πρακτικών μέσω της μεταφοράς εμπειρίας, παραδειγμάτων καλής πρακτικής και πιλοτικών εφαρμογών που έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στην Ελλάδα ή το εξωτερικό [3]
---	---

Στη συνέχεια επιχειρούμε ένα συνοπτικό σχολιασμό των ευρημάτων της ανάλυσης περιεχομένου:

Γιατί η κοινωνία να επενδύσει στην προστασία της φύσης

Αναφορικά με το «προβοκατόρικο» ερώτημα που θα έθετε ίσως ένας πολιτικός «γιατί αξίζει να πραγματοποιούνται δημόσιες και ιδιωτικές επενδύσεις στην προστασία και ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών», οι ειδικοί διέκριναν δύο ευρείες κατηγορίες κινήτρων. Η πρώτη είναι η,

αναμενόμενη, ανθρωποκεντρική προσέγγιση και η δεύτερη η μη ανθρωποκεντρική. Οι απόψεις των ειδικών αντανακλούν τις κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις (σχολές) για τις αξίες της βιοποικιλότητας και των φυσικών περιοχών όπως παρουσιάζονται εξάλλου και στην αντίστοιχη βιβλιογραφία (βλ. για παράδειγμα D. Pearce & K. Turner, 1990). Ακολουθεί ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα από τις συνεντεύξεις:

«Καταρχήν υπάρχουν ηθικοί λόγοι (για την πραγματοποίηση επενδύσεων προστασίας της βιοποικιλότητας των Προστατευόμενων Περιοχών). Αυτό το οποίο αναφέρεται στην έννοια της Αειφόρου Ανάπτυξης ως υποχρέωση για μεταβίβαση των φυσικών πόρων στις επόμενες γενιές σε μία τέτοια κατάσταση ώστε να μπορέσουν κι αυτές να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους. Δεν είναι μόνο ότι έχουμε χρεώσει τις επόμενες γενιές. Δανειζόμενοι συνεχώς ως κράτος και εκτελώντας έργα χωρίς να τηρούνται οι προβλεπόμενοι περιβαλλοντικοί όροι, περιορίζουμε τις δυνατότητες ανάπτυξης και υποβαθμίζουμε την ποιότητα του περιβάλλοντος στο οποίο θα πρέπει να ζήσουν οι νέοι άνθρωποι. Έχουμε όμως υποχρέωση να τους δώσουμε καθαρό αέρα, νερό, φυσικούς πόρους και βιοποικιλότητα ώστε να μπορέσουν να καλύψουν τις ανάγκες τους, όπως αναφέρεται και στην Αειφορία. Είναι ηθικό δηλαδή το θέμα αλλά με σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις».

Η υφιστάμενη κατάσταση διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών

Για το θέμα αυτό οι συμμετέχοντες στην έρευνα διατύπωσαν μία σειρά από γενικές διαπιστώσεις οι οποίες δεν εμφανίζονται στο συγκεντρωτικό πίνακα και είναι οι εξής:

- Η θεσμική και νομική προστασία των περιοχών βρίσκεται σε μία μεταβατική, κρίσιμη περίοδο (κάποιοι χρησιμοποίησαν την λέξη «καμπή») στην οποία παρατηρούνται σημαντικές καθυστερήσεις και απώλεια ευκαιριών που παραπέμπει στο κόστος «ευκαιρίας» λόγω της απώλειας της βιοποικιλότητας των Προστατευόμενων Περιοχών, όπως και της μη αξιοποίησής τους.
- Τα περιβαλλοντικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Προστατευόμενες Περιοχές είναι σε γενικές γραμμές περιορισμένης, τοπικής κλίμακας και σχετικά εύκολα αναστρέψιμα (εξαιρέση αποτελούν οι μεγαπυρκαγιές των τελευταίων χρόνων και οι επιπτώσεις από μεγάλα αναπτυξιακά έργα που προβάλλονται μάλιστα ως έργα εθνικής σημασίας²⁶⁸ –Αχελώος, Νέστος, Έβρος, κ.ά.).
- Παρατηρείται σχετικά μεγάλη διαφοροποίηση του είδους και της έντασης των περιβαλλοντικών απειλών και προβλημάτων μεταξύ των περιοχών, ανάλογα με τα ιδιαίτερα φυσικά αλλά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

²⁶⁸ Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων αρκετοί από τους ειδικούς εξέφρασαν τον προβληματισμό και τις επιφυλάξεις τους σχετικά με το κατά πόσο τα συγκεκριμένα έργα έχουν πράγματι εθνικό χαρακτήρα ώστε να δικαιολογούν τις οικολογικές διαταραχές που θα προκύψουν από την υλοποίησή τους.

- Παρατηρείται μία «ωρίμανση» της περιβαλλοντικής συνείδησης των πολιτών η οποία συμβάλλει με πολλαπλούς τρόπους στην ενεργοποίηση της πολιτείας, των πολιτικών «δυνάμεων» και των επιχειρήσεων για την ανάληψη δράσεων προστασίας του περιβάλλοντος και της φυσικής κληρονομιάς.

Στη συνέχεια παρουσιάζεται μία ενδεικτική αναφορά από τις συνεντεύξεις των ειδικών σχετικά το καθεστώς διαχείρισης και προστασίας των Προστατευόμενων Περιοχών στη χώρα μας:

«Στις περισσότερες Προστατευόμενες Περιοχές το μεγαλύτερο πρόβλημα είναι το θεσμικό. Ουσιαστικά δεν υφίστανται. Είναι μεν οριοθετημένες σε χάρτες, αλλά στην πράξη δεν υπάρχει κάτι που να τις διαφοροποιεί και να προστατεύει τις αξίες που περικλείουν από τον υπόλοιπο χώρο. ...Ελάχιστες μόνο περιοχές (οι πιο απομακρυσμένες από αστικά κέντρα ή απομονωμένες όπως οι βραχονησίδες) διατηρούνται σαν ένα φυσικό απόθεμα ενώ οι υπόλοιπες υποβαθμίζονται καθημερινά μέσα από ανθρωπογενείς δραστηριότητες και έργα. Κυνήγι, έργα υποδομών, τουριστικές κι άλλες δραστηριότητες αλλάζουν και αλλοιώνουν τη φυσιογνωμία και τα οικολογικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες των περιοχών αυτών».

Βασικές αρχές διοίκησης/διαχείρισης και στρατηγικοί στόχοι των Φορέων Διαχείρισης

Οι βασικές αρχές διοίκησης των Φορέων Διαχείρισης αναφέρονται στις βασικές κατευθύνσεις των πολιτικών τους οι οποίες υποστηρίζουν τη διαμόρφωση και υλοποίηση των στρατηγικών τους. Στην ανάλυση που προηγήθηκε, παρουσιάζονται οι αρχές μαζί με τους στόχους λόγω της άμεσης συνάφειας και διασύνδεσης που έχουν. Στις απαντήσεις που δόθηκαν φαίνεται να υπάρχει υψηλός βαθμός σύγκλισης των απόψεων των ειδικών για μία σειρά από αρχές και στόχους που συνοψίζονται στον προηγούμενο, συγκεντρωτικό πίνακα. Στη συνέχεια παρουσιάζονται δύο ενδεικτικά αποσπάσματα από τις συνεντεύξεις των ειδικών:

«Ο κύριος στρατηγικός στόχος των Φορέων Διαχείρισης θα πρέπει να είναι η διατήρηση του προστατευταίου αντικειμένου της περιοχής, όπως αναφέρεται στην Υπουργική Απόφαση οριοθέτησής τους. Εδώ χρειάζεται κάποια προσοχή, καθώς ο στόχος του κάθε Φορέα Διαχείρισης θα πρέπει να εστιάζεται στα είδη και τους οικοτόπους της περιοχής του και όχι γενικά στην προστασία της βιοποικιλότητας. Δηλαδή δε μπορεί να είναι στόχος για έναν Φορέα Διαχείρισης να αυξήσει με ανορθόδοξο τρόπο τη βιοποικιλότητα της περιοχής, π.χ. φυτεύοντας κουκουναριές σε μία περιοχή που δεν υπάρχει αυτό το είδος. Οι Οδηγίες της ΕΕ είναι εξαιρετικά σαφείς αναφορικά με το προστατευταίο αντικείμενο της κάθε περιοχής και θα πρέπει να αποτελούν τη βάση για τη στοχοθεσία των Φορέων Διαχείρισης».

Στο παραπάνω απόσπασμα τονίζεται ότι η προστασία της τοπικής βιοποικιλότητας θα πρέπει να αποτελεί το βασικό στρατηγικό στόχο του Φορέα Διαχείρισης, ενώ η σχετική Υπουργική Απόφαση θα πρέπει να αποτελεί τη βάση αναφοράς για την λεπτομερέστερη διαμόρφωση και διατύπωση του συγκεκριμένου στόχου. Παραμένει βεβαίως ένα ζήτημα το ότι σήμερα οι περισσότεροι Φορείς Διαχείρισης σχεδιάζουν τη στρατηγική και τις δράσεις τους χωρίς να έχουν στα χέρια τους εγκεκριμένη Υπουργική Απόφαση για την ενδεδειγμένη διαχείριση της Προστατευόμενης Περιοχής ευθύνης τους.

«Οι Φορείς Διαχείρισης θα πρέπει να λαμβάνουν αποφάσεις και να έχουν την ευθύνη και το ρίσκο των αποφάσεων αυτών. Ακόμη οι Φορείς Διαχείρισης θα πρέπει να μπορούν να αντιστέκονται σε «δυνάμεις» οι οποίες λειτουργούν αντίθετα με το στόχο της διατήρησης. Σημαντικά προς αυτήν την κατεύθυνση είναι οπωσδήποτε ο διάλογος και η διαβούλευση με την τοπική κοινωνία και η υλοποίηση δράσεων ευαισθητοποίησης και εκπαίδευσης ώστε η τοπική κοινωνία να είναι πλήρως ενημερωμένη και σε θέση να αξιολογήσει το πραγματικό κόστος διαφόρων παρεμβάσεων που μπορούν να γίνουν στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών».

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα γίνεται λόγος για τη σημασία της σταθερότητας στη λήψη των αποφάσεων και την υλοποίηση «συμπληρωματικών» δράσεων οι οποίες βοηθούν στην επίτευξη των στρατηγικών στόχων όπως είναι η εξασφάλιση της κοινωνικής αποδοχής και η προώθηση της περιβαλλοντικής ευαισθητοποίησης της κοινωνίας των πολιτών.

Το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών (εκτιμήσεις των ειδικών για την «μετά την κρίση» εποχή)

Η τελευταία ερώτηση που τέθηκε στους συμμετέχοντες αφορούσε την οικονομική ύφεση η οποία πλήττει τον δυτικό κόσμο και ιδιαίτερα τη χώρα μας τους τελευταίους μήνες. Στις τοποθετήσεις των ειδικών διαπιστώνεται μία συγκρατημένη αισιοδοξία, ενώ το κύριο μήνυμα ήταν ότι η οικονομική κρίση μπορεί να αποτελέσει μία σημαντική «ευκαιρία» για την αξιοποίηση και Αειφόρο Ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών. Ακολουθεί ένα ενδεικτικό απόσπασμα από τις συνεντεύξεις των ειδικών για το θέμα:

«Όπως είναι το καθεστώς σήμερα, η λειτουργία των Φορέων Διαχείρισης βασίζεται σε χρηματοδοτήσεις που προέρχονται από την ΕΕ. Ενδεχομένως, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή λαμβάνοντας υπόψη την κρίση μπορεί να αποφασίσει για «πάγωμα» του δικτύου Φύση 2000 και περικοπές των δαπανών σε δράσεις προστασίας της φύσης. Δε φαίνεται να είναι ορατό όμως κάτι τέτοιο. Η τάση μάλιστα των χρηματοδοτήσεων εμφανίζεται σταθερή και μάλλον ανοδική».

»Η «πράσινη» οικονομία στην οποία αναφέρεται ο Obama δεν αποτελεί μύθο. Πολλές νέες θέσεις εργασίας μπορούν να δημιουργηθούν μέσα από προγράμματα και δράσεις προστασίας του περιβάλλοντος. ...Στις Προστατευόμενες Περιοχές της χώρας μπορούν να δημιουργηθούν πολλές εκατοντάδες νέες θέσεις εργασίας. Η πράσινη οικονομία επομένως είναι του παρόντος και μπορεί να μας βγάλει από την οικονομική κρίση. Δεν μπορεί να έχουμε το “business as usual”, απαιτείται κάτι το διαφορετικό, ειδικά στην περίπτωση που η οικονομική κρίση έχει διάρκεια χρόνου. Βρισκόμαστε σε μία «καμπή» στην παγκόσμια οικονομία. Το οικολογικό κίνημα στη δεκαετία του εβδομήντα αναφέρονταν στο “small is beautiful” και “self-efficiency” και ότι το τοπικό επίπεδο και η αυτάρκεια των τροφίμων είναι σημαντικά. Οι αρχές αυτές που θεωρούνταν ίσως ρομαντικές, σήμερα μπορούν να αποτελέσουν μία ρεαλιστική πρόταση. Για να μπορέσουμε να προχωρήσουμε όμως απαιτείται να επιστρέψουμε στη γη, στο έδαφος, στο νερό και να αρχίσουμε και πάλι να καλλιεργούμε. Το βλέπουμε αυτό με τους βιοκαλλιεργητές οι οποίοι βρίσκουν παλιούς σπόρους, χρησιμοποιούν τη γνώση των παππούδων τους, ξαναφτιάχνουν το έδαφος και τελικά παράγουν πιο ποιοτικά προϊόντα. Το κυριότερο είναι ότι οι καταναλωτές ενδιαφέρονται για αυτά τα προϊόντα και τα προτιμούν. Η οικολογική κρίση επομένως μπορεί να μας οδηγήσει σ’ ένα διαφορετικό αναπτυξιακό μοντέλο».

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα εκφράζονται οι σημαντικές «προκλήσεις» για το μέλλον τις οποίες θα πρέπει να αδράξει η κοινωνία και η πολιτεία, σε σχέση με το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών.

4.2 Οι απόψεις των στελεχών της δημόσιας διοίκησης

Για τη διερεύνηση των απόψεων στελεχών της δημόσιας διοίκησης, όπως αναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκε μία ακόμη έρευνα επισκόπησης. Κύριος σκοπός της έρευνας ήταν η καταγραφή πληροφοριών σχετικά με το υφιστάμενο καθεστώς διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών και, κυρίως, των απόψεων και εκτιμήσεων των κρατικών λειτουργών για τις μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξής τους.

Παράγοντες που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά το καθεστώς προστασίας των Προστατευόμενων Περιοχών

Αρχικά, τα στελέχη κλήθηκαν να αξιολογήσουν το βαθμό κατά τον οποίο μία σειρά από διαφορετικούς παράγοντες επηρεάζουν, θετικά ή αρνητικά, την αποτελεσματική προστασία και ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών της χώρας. Οι παράγοντες αυτοί όταν λαμβάνονται υπόψη και ενισχύονται στο πλαίσιο του σχεδιασμού και της υλοποίησης των πολιτικών διοίκησης/διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών έχουν ένα θετικό αποτέλεσμα στην αποτελεσματικότητα της προστασίας

και ανάπτυξής τους. Στην αντίθετη περίπτωση λειτουργούν αρνητικά. Στις απαντήσεις που δόθηκαν ως πλέον σημαντικός παράγοντας θεωρείται η *επαρκής χρηματοδότηση* που, σύμφωνα με την τρέχουσα πρακτική, προέρχεται από εθνικούς και κοινοτικούς πόρους. Ακολουθούν η προώθηση και *ολοκλήρωση του θεσμικού-νομικού πλαισίου προστασίας* που περιλαμβάνει την έκδοση Προεδρικών Διαταγμάτων και Υπουργικών Αποφάσεων που ρυθμίζουν τις χρήσεις γης και το καθεστώς προστασίας σε επιμέρους ζώνες των Προστατευόμενων Περιοχών και, ακόμη, η εξασφάλιση της *κοινωνικής αποδοχής* και συνεργασίας της τοπικής κοινωνίας στο πλαίσιο των δράσεων προστασίας και ανάπτυξης. Η *ενεργοποίηση των τοπικών πολιτικών και αναπτυξιακών φορέων* εμφανίζεται να υστερεί (ελάχιστα πάντως) στην αξιολόγηση των συμμετεχόντων στην έρευνα, αναφορικά με τη σημασία που έχει για την αποτελεσματική προστασία των Προστατευόμενων Περιοχών. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν μπορούμε να συμπεράνουμε λοιπόν ότι ο έλεγχος του εξωτερικού περιβάλλοντος, μέσω κατάλληλων ενεργειών και πρωτοβουλιών της διοίκησης, καθίσταται ο σημαντικότερος ίσως παράγοντας για την επίτευξη των στρατηγικών στόχων των Φορέων Διαχείρισης.

Υφιστάμενη κατάσταση προστασίας και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών

Ακολούθως, διερευνήθηκε το υφιστάμενο καθεστώς διαχείρισης των Προστατευόμενων Περιοχών με βάση αναφοράς και πάλι τις περιοχές ευθύνης των στελεχών που συμμετείχαν στην έρευνα. Για τη διαπίστωση της υφιστάμενης κατάστασης, στο ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε υπήρχε ένας κατάλογος προτάσεων διατυπωμένων σε ευθύ λόγο για τις οποίες ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες στην έρευνα να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους, σύμφωνα με μία *πεντάβαθμη κλίμα Likert*. Από τις απαντήσεις που δόθηκαν προκύπτουν μία σειρά από ενδιαφέροντα συμπεράσματα τα οποία παρουσιάζουμε συνοπτικά στη συνέχεια:

- Η υφιστάμενη κατάσταση προστασίας και ανάπτυξης, σύμφωνα με τις αξιολογικές κρίσεις των στελεχών της δημόσιας διοίκησης, παρουσιάζει σημαντικά περιθώρια βελτίωσης καθώς, για το σύνολο των αναφερόμενων τομέων, η μέση τιμή των απαντήσεων είναι κάτω ή γύρω από το 3 το οποίο εκφράζει αμφιβολία ή μερική διαφωνία με τις προτάσεις που παρουσιάστηκαν στο ερωτηματολόγιο.
- Η διατήρηση σε ικανοποιητική κατάσταση των οικολογικών αξιών και λειτουργιών των Προστατευόμενων Περιοχών στην ευρύτερη περιοχή ευθύνης των υπηρεσιών των στελεχών που συμμετείχαν στην έρευνα εμφανίζεται ως ο τομέας με τα πλέον θετικά αποτελέσματα. Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί και με τις απόψεις των ειδικών που είδαμε προηγούμενα. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει συνεπώς, την τρέχουσα αντίληψη ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων υποβάθμισης της ελληνικής φύσης υπάρχουν πιέσεις οι οποίες είναι περιορισμένης κλίμακας και αντιστρέψιμες, εφόσον υπάρξει η κατάλληλη πολιτική βούληση και λήψη των ενδεδειγμένων κατά περίπτωση διορθωτικών μέτρων.

- Στον τομέα της ικανοποιητικής εφαρμογής της νομοθεσίας υπάρχουν, σύμφωνα με τις απόψεις των δημόσιων λειτουργών, σημαντικά περιθώρια βελτίωσης. Η εικόνα δηλαδή δεν είναι απολύτως ικανοποιητική. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ενώ το νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία του περιβάλλοντος της χώρας μας είναι εξαιρετικά πλούσιο, κυρίως λόγω της ενσωμάτωσης των Ευρωπαϊκών Οδηγιών στην ελληνική νομοθεσία, η εφαρμογή του παραμένει δυσχερής. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξαν όπως είδαμε και οι ειδικοί που συμμετείχαν στην έρευνα που παρουσιάσαμε προηγούμενα. Φυσικά, η αποτελεσματική εφαρμογή της νομοθεσίας επηρεάζεται από πολλούς παράγοντες όπως π.χ. η στάση και οι πρωτοβουλίες των αρμόδιων στελεχών, τα διαθέσιμα μέσα για τη διενέργεια των ελέγχων, το είδος και το μέγεθος των συγκρουόμενων συμφερόντων που εμπλέκονται κατά περίπτωση, η άσκηση πολιτικών, κοινωνικών κι άλλου είδους πιέσεων, κ.ά.
- Η αξιοποίηση χρηματοδοτικών δυνατοτήτων από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ευρωπαϊκά προγράμματα και πρωτοβουλίες), αποτελεί επίσης έναν τομέα στον οποίο οι συμμετέχοντες στην έρευνα εντοπίζουν μία μάλλον σημαντική υστέρηση. Για την αξιοποίηση των χρηματοδοτήσεων οι οποίες προκηρύσσονται σε τακτά χρονικά διαστήματα απαιτείται η ανάπτυξη μίας στρατηγικής και μία επιχειρησιακή ετοιμότητα καθώς ο ανταγωνισμός που υπάρχει είναι ιδιαίτερα έντονος, δεδομένης μάλιστα της πρόσφατης διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ακόμη, απαιτείται ιδιαίτερη μέριμνα για την ανάπτυξη των αντίστοιχων ικανοτήτων που χρειάζονται για το σχεδιασμό, την υλοποίηση και την αξιολόγηση ευρωπαϊκών έργων. Διαφαίνεται δηλαδή η ανάγκη επιμόρφωσης των στελεχών της δημόσιας διοίκησης σε θέματα σχετικά με την Αειφόρο Ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών.

4.3 Οι απόψεις των στελεχών διοίκησης/διαχείρισης των υφιστάμενων Φορέων Διαχείρισης

Για την καταγραφή των απόψεων των στελεχών διοίκησης/διαχείρισης των υφιστάμενων Φορέων Διαχείρισης, όπως προαναφέρθηκε, πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από τηλεφωνικές συνεντεύξεις με τη χρήση ενός πλάνου «ανοικτών» ερωτήσεων. Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας ήταν η *διασταύρωση και σύγκριση πληροφοριών και απόψεων ανθρώπων που χειρίζονται άμεσα τα προγράμματα και τις δράσεις προστασίας και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών*. Τα συγκεκριμένα στελέχη συμμετέχουν στη διοίκηση-μάνατζμεντ των Φορέων Διαχείρισης και συνεργάζονται, σε τακτική βάση, με τους αντίστοιχους συναδέλφους τους που απασχολούνται στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα αντίστοιχα και των οποίων τις απόψεις είδαμε αναλυτικά προηγούμενα.

Υφιστάμενη κατάσταση, διαταραχές και πιέσεις στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών

Από την στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων που δόθηκαν προκύπτει ότι οι πλέον διαδεδομένες διαταραχές στο εσωτερικό των Προστατευόμενων Περιοχών στις οποίες υπάρχει εγκατεστημένος Φορέας Διαχείρισης είναι ανθρωπογενείς δραστηριότητες όπως η λαθροθηρία, η υπεραλίευση, η παράνομη υλοτομία, η απόληψη αδρανών υλικών, κ.ά. ενώ ακολουθούν οχλούσες δραστηριότητες που αποφέρουν σε συγκεκριμένα μέλη ή φορείς της τοπικής κοινωνίας οικονομικά εισοδήματα όπως ο τουρισμός, η αναψυχή, η λειτουργία casino, κ.ά. Άλλες ανθρωπογενείς δραστηριότητες οι οποίες ασκούν σημαντικές πιέσεις είναι οι επιπτώσεις από τη γεωργία και την κτηνοτροφία (κυρίως οι επιπτώσεις από τη χρήση αγροχημικών), η ανεξέλεγκτη διάθεση σκουπιδιών και οι επιπτώσεις από χώρους διάθεσης αστικών απορριμμάτων που δεν έχουν τις προδιαγραφές της υγειονομικής ταφής, τα υγρά αστικά λύματα τα οποία παροχετεύονται σε υδάτινους αποδέκτες πολλές φορές ανεπεξέργαστα και ακόμη, σε κάποιες ελάχιστες ευτυχώς περιπτώσεις, βιομηχανικά λύματα ή απόβλητα. Σημαντικό πρόβλημα αποτελούν επίσης οι καταπατήσεις, τα μπαζώματα και οι εκχερσώσεις, για τη δημιουργία αγροτικής γης ή οικοπεδοποίηση, ενώ υπάρχουν εξίσου πολλές περιπτώσεις όπου παρατηρείται αυθαίρετη δόμηση κτιρίων ή άλλου είδους εγκαταστάσεων. Αναφορικά με τους φυσικούς κινδύνους οι οποίοι, τουλάχιστον έμμεσα, σχετίζονται και με την ανθρωπογενή δραστηριότητα, ο πρώτος κίνδυνος που αναφέρεται είναι οι πυρκαγιές (τα τελευταία χρόνια οι μεγαπυρκαγιές) κι ακολουθούν ο ευτροφισμός και η λειψυδρία.

Στρατηγικοί στόχοι των Φορέων Διαχείρισης

Κατά τη διενέργεια των συνεντεύξεων διαπιστώθηκε ότι κανένας από τους υφιστάμενους Φορείς δε διαθέτει Επιχειρησιακό Πρόγραμμα το οποίο να έχει συζητηθεί και εγκριθεί από το Διοικητικό Συμβούλιο και τη διοίκηση στο οποίο περιλαμβάνονται οι μεσοπρόθεσμοι και μακροπρόθεσμοι στρατηγικοί στόχοι του Φορέα. Ως ένα τέτοιο «έγγραφο» λειτουργεί το Τεχνικό Δελτίο Έργου το οποίο περιλαμβάνει συγκεκριμένες δράσεις/έργα και υλοποιείται από τους Φορείς Διαχείρισης μέσω Προγραμματικών Συμβάσεων με το ΥΠΕΧΩΔΕ, εξασφαλίζοντας παράλληλα την απορρόφηση των διαθέσιμων κοινοτικών κονδυλίων. Παρόλα αυτά, οι Φορείς Διαχείρισης φαίνεται να έχουν κάποιους στρατηγικούς στόχους τους οποίους επιδιώκουν και ένα μέρος από αυτούς επιτυγχάνεται μέσω των δράσεων που περιλαμβάνονται στα εν λόγω Τεχνικά Δελτία.

Από την ανάλυση και κωδικοποίηση των απαντήσεων που δόθηκαν προκύπτουν τα επόμενα γενικά συμπεράσματα:

- Η αποτελεσματική προστασία της τοπικής βιοποικιλότητας αποτελεί τον πρώτο στόχο για όλους τους Φορείς Διαχείρισης που συμμετείχαν στην έρευνα. Η κυριότερη δράση που πραγματοποιούν για την

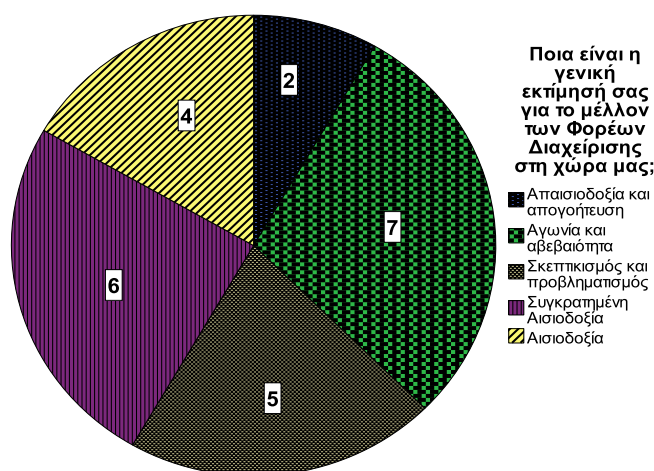
επίτευξή του είναι η φύλαξη ή εποπτεία των Προστατευόμενων Περιοχών, ενώ στην αποτελεσματικότητα του στόχου συμβάλλουν άμεσα ή έμμεσα και όλες οι υπόλοιπες δράσεις που υλοποιούν (έρευνα, παρακολούθηση, εκπαίδευση-επικοινωνία, κ.λπ.).

- Η *περιβαλλοντική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση* συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (με έμφαση στην τοπική κοινωνία, επισκέπτες της περιοχής και μαθητές), μέσω κατάλληλων δράσεων περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και επικοινωνίας αποτελούν στόχο πρώτης προτεραιότητας για τους περισσότερους από τους Φορείς Διαχείρισης. Το έργο που παρουσιάζουν στον τομέα αυτό αποτελεί ίσως τη μεγαλύτερη συμβολή τους για την μακροπρόθεσμη Αειφόρο Ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες δραστηριοποιούνται.
- Η *παρακολούθηση της οικολογικής κατάστασης* των Προστατευόμενων Περιοχών, μέσω της υλοποίησης προγραμμάτων *περιβαλλοντικής παρακολούθησης (environmental monitoring)* αποτελεί επίσης σημαντικό στόχο για την πλειονότητα των Φορέων.
- Η προσέλκυση *ευρωπαϊκών ή άλλων χρηματοδοτήσεων* εντάσσεται επίσης μεταξύ των στόχων προτεραιότητας των Φορέων, καθώς μέσα από τις συγκεκριμένες χρηματοδοτήσεις εξασφαλίζουν την καθημερινή λειτουργία και βιωσιμότητά τους. Μέσω των συγκεκριμένων προγραμμάτων υλοποιούνται επίσης και δράσεις που συμβάλλουν σε άλλους στόχους των Φορέων Διαχείρισης, μέσα από την εκπόνηση μελετών και έργων προστασίας, διαχείρισης και ανάπτυξης των Προστατευόμενων Περιοχών, την υλοποίηση δράσεων περιβαλλοντικής αποκατάστασης και, ακόμη, άλλων έργων που συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική ενίσχυση της τοπικής κοινωνίας (έργα στον τομέα του πολιτισμού, αναβίωση παραδοσιακών επαγγελμάτων, κ.ά.).
- Η υλοποίηση *δράσεων συνεργασίας με τοπικούς φορείς και υπηρεσίες* (εκτός από τη γνωμοδότησή τους για την υλοποίηση έργων και δράσεων στις περιοχές ευθύνης τους) εμφανίζεται να μην αποτελεί στόχο προτεραιότητας των Φορέων που συμμετείχαν στην έρευνα. Από το περιεχόμενο των τηλεφωνικών συνεντεύξεων προκύπτει ότι οι περισσότεροι Φορείς έχουν παγιώσει μία καλή σχέση συνεργασίας με τις δημόσιες υπηρεσίες και άλλους κοινωνικούς εταίρους, χωρίς να εμφανίζονται όμως στο σχεδιασμό τους σημαντικές δράσεις και πρωτοβουλίες συνεργασίας μαζί τους. Εντούτοις, η υλοποίηση από κοινού δράσεων και έργων είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ενδυνάμωση της τοπικής δημοκρατίας στο βαθμό που προωθείται ο διάλογος και η συμμετοχή μέσω ανοικτών στην τοπική κοινωνία διαδικασιών και ειδικών εκδηλώσεων.
- Οι περισσότεροι από τους υφιστάμενους Φορείς Διαχείρισης υστερούν στην ένταξη στόχων σχετικών με τη *δικτύωση και συνεργασία με άλλους Φορείς Διαχείρισης και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις* (στην Ελλάδα και το εξωτερικό), όπως και με την *ανάπτυξη επιχειρηματικών δράσεων* από τους ίδιους και την *προσέλκυση επενδυτών* για την ήπια ανάπτυξη της περιοχής ευθύνης τους και, ακόμη, την υλοποίηση προγραμμάτων προσέλκυσης χορηγιών και εθελοντισμού.

- Μεταξύ των στρατηγικών στόχων των Φορέων Διαχείρισης δεν εμφανίζεται επίσης, η υλοποίηση καινοτόμων δράσεων, παρά το γεγονός ότι στις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν αναγνωρίζεται η σημασία τους για την στρατηγική ανάπτυξη των Προστατευόμενων Περιοχών.

Το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών

Η τελευταία ερώτηση προς τους συμμετέχοντες στην έρευνα αφορούσε τη γενική εκτίμησή τους για το μέλλον των Φορέων Διαχείρισης που είναι στενά συνυφασμένο με το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών. Το επόμενο Διάγραμμα I παρουσιάζει τα αποτελέσματα από την στατιστική επεξεργασία των απαντήσεων που δόθηκαν στη συγκεκριμένη ερώτηση:

Διάγραμμα I

Απόλυτες συχνότητες των απαντήσεων αναφορικά με το μέλλον των Φορέων Διαχείρισης στην Ελλάδα

Όπως φαίνεται από την επεξεργασία των απαντήσεων που δόθηκαν, η πλειονότητα των συμμετεχόντων εκφράζει «αγωνία και αβεβαιότητα», «σκεπτικισμό και προβληματισμό για το μέλλον» και «συγκρατημένη αισιοδοξία». Οι «αισιόδοξοι», όπως και οι «απαισιόδοξοι και απογοητευμένοι» αποτελούν μάλλον τη μειοψηφία. Θα πρέπει να σημειώσουμε όμως στο σημείο αυτό ότι την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας ήταν σε εξέλιξη πρόταση της κυβέρνησης για συγχώνευση δημόσιων οργανισμών, όπως και των Φορέων Διαχείρισης, γεγονός που δημιούργησε μία εύλογη αναστάτωση και αγωνία στους συμμετέχοντες στην έρευνα.

4.4 Συγκριτική παρουσίαση και ανάλυση των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας

Προκειμένου να αποκτήσουμε μία συνολική εικόνα από τα ευρήματα των τριών ερευνών που παρουσιάστηκαν, συγκροτήσαμε τον επόμενο Πίνακα 2 ο οποίος παρουσιάζει συγκριτικά τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγουμε:

Πίνακας 2

Κωδικοποίηση συμπερασμάτων από τη διεξαγωγή της εμπειρικής έρευνας

Θεματικός άξονας	Συγκλίνουσα άποψη των ειδικών (ερευνητές, μελετητές και μέλη ΜΚΟ)	Συγκλίνουσα άποψη των στελεχών της δημόσιας διοίκησης	Συγκλίνουσα άποψη των στελεχών διοίκησης/διαχείρισης των Φορέων Διαχείρισης
Παράγοντες πίεσεων και διαταραχών των Προστατευόμενων Περιοχών	Φυσικές απειλές (κυριότερη οι πυρκαγιές), ανθρωπογενείς (ρύπανση, ανορθολογική διαχείριση φυσικών πόρων, αλλαγές χρήσεων γης), διαρθρωτικές (νομικό-θεσμικό πλαίσιο, χωροταξία, ευαισθητοποίηση πολιτών)	Περιβαλλοντικά προβλήματα και διαρθρωτικά προβλήματα με κυριότερο τις ελλείψεις στο νομικό-θεσμικό πλαίσιο	Φυσικές απειλές και ανθρωπογενείς κίνδυνοι όπως καταγράφηκαν και από τους ειδικούς (ιδιαίτερη μνεία στο πρόβλημα της αλληλοεπικάλυψης αρμοδιοτήτων μεταξύ συναρμόδιων υπηρεσιών)
Στρατηγικοί στόχοι για τις Προστατευόμενες Περιοχές	Διατήρηση βιοποικιλότητας, συμβολή στην τοπική Αειφορία, περιβαλλοντική εκπαίδευση, επιχειρηματικότητα, δικτύωση και καινοτομία	Συμβολή στην τοπική ανάπτυξη, περιβαλλοντική ενημέρωση και ευαισθητοποίηση, δικτύωση και επιχειρηματικότητα (σε μικρότερο βαθμό και υπό προϋποθέσεις)	Διατήρηση βιοποικιλότητας, περιβαλλοντική εκπαίδευση και επικοινωνία, περιβαλλοντική παρακολούθηση, ερευνητικά και ευρωπαϊκά προγράμματα
Εκτίμηση για το μέλλον	Ουδέτερες ή περιορισμένες επιπτώσεις από την οικονομική ύφεση, αλλά και ευκαιρίες στο πλαίσιο της «πράσινης» ανάπτυξης	Δεν ζητήθηκε αντίστοιχη αναφορά	Συγκρατημένη αισιοδοξία, αγωνία και προβληματισμός για το μέλλον

Από τα αποτελέσματα του παραπάνω πίνακα διαπιστώνουμε ότι υπάρχει, σε υψηλό βαθμό, σύγκλιση και ομοφωνία στις απόψεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων επαγγελματιών που συμμετείχαν στην έρευνα. Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι υπάρχει συμπληρωματικότητα στις απόψεις τους, καθώς η κάθε ομάδα παρείχε λεπτομέρειες και ειδικότερες πληροφορίες για σημαντικές επιμέρους διαστάσεις και όψεις της αποτελεσματικής διοίκησης-μánaτζμεντ των Προστατευόμενων Περιοχών, ανάλογα με τον ειδικότερο τομέα δραστηριοποίησής της.

5. Επίλογος- Το μέλλον των Προστατευόμενων Περιοχών

Από την ολοκλήρωση της εμπειρικής έρευνας που παρουσιάσαμε προηγούμενα προκύπτουν μία σειρά από γενικά συμπεράσματα σχετικά με την αποτελεσματική διοίκηση/διαχείριση των Προστατευόμενων Περιοχών. Τα στοιχεία αυτά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την καλύτερη διαμόρφωση των αντίστοιχων πολιτικών σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο:

- Το *ξεκαθάρισμα ρόλων και αρμοδιοτήτων* μεταξύ όλων όσων δραστηριοποιούνται στον τομέα της προστασίας και διαχείρισης του περιβάλλοντος στη χώρα μας είναι σημαντικό τόσο για τον εντοπισμό της *συναρμοδιότητας*, όσο και της *συνυπευθυνότητας* που θα πρέπει να κατανεμηθεί από την πολιτεία, ώστε τα περιβαλλοντικά προβλήματα να αντιμετωπίζονται, οι παραβάτες να αποθαρρύνονται και αυτοί που παράγουν σημαντικό και πρωτότυπο έργο να επιβραβεύονται.
- Τα *όρια ευθύνης των Φορέων Διαχείρισης* έχουν θεσπιστεί με γεωγραφικά κυρίως κριτήρια και απαιτήσεις ή περιορισμούς που υιοθετήθηκαν από τους μελετητές και την τοπική κοινωνία στο στάδιο της διαβούλευσης. Εντούτοις, είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι «η φύση δε γνωρίζει τεχνητά ή έστω συμβατικά σύνορα». Η αποτελεσματικότητα της διατήρησης και ανάπτυξης μίας Προστατευόμενης Περιοχής εξαρτάται από τι γίνεται στο ευρύτερο (κοινωνικο-οικονομικό) περιβάλλον της, αλλά και σε απομακρυσμένες περιοχές που συνδέονται οικολογικά μαζί της (το μεταναστευτικό ταξίδι των αποδημητικών πουλιών υπενθυμίζει αυτή τη σχέση).
- Η οικονομική κρίση και η συνεπακόλουθη κοινωνική αποδιάρθρωση καθιστούν και πάλι επίκαιρες τις απόψεις της απαρχής του οικολογικού κινήματος για μία νέου τύπου επιχειρηματική δραστηριοποίηση (“no business as usual”) και επιστροφή στο πρότυπο του “the small is beautiful”.

Το έντονο ενδιαφέρον των καταναλωτών για «πράσινη», ποιοτική «κατανάλωση» και η απαίτηση για μία οικολογική, ήπιας μορφής ανάπτυξη που προβάλλεται έντονα από πολλούς πολιτικούς και κοινωνικούς φορείς δημιουργούν μία νέα προοπτική για την αξιοποίηση των Προστατευόμενων

Περιοχών. Η αναπτυξιακή αυτή δυναμική είναι σημαντικό να συνοδεύεται από αντίστοιχες έρευνες που θα τεκμηριώνουν τις επιλογές και θα εξασφαλίζουν ότι οι όποιες παρεμβάσεις είναι συμβατές με τη διατήρηση και Αειφόρο τοπική Ανάπτυξη των περιοχών εφαρμογής τους.

Αναφορές

Θανόπουλος, Ι. (2003), *Επιχειρηματική ηθική και δεοντολογία*, Interbooks, Αθήνα.

Λιανός, Α. (2005), «Η εφαρμογή της Ευρωπαϊκής Στρατηγικής για την απασχόληση στην πράξη και η σημασία της για την τοπική ανάπτυξη της απασχόλησης», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, Τεύχος 39, Ιούλιος-Αύγουστος-Σεπτέμβριος, σελ. 20-33.

Kaplan, A. (1943), “Content Analysis and the Theory of Signs”, *Philosophy of Science*, Vol. 10, pp. 230-247.

Lovelock, J. (1988), *The ages of Gaia*, W.W. Norton, New York.

McBurney, D. (1998), *Research Methods* (4th edition), Brooks/Cole Publishing Company, Pacific Grove.

Πετρίδου, Ε. (2001), *Διοίκηση-Μάνατζμεντ, Μία εισαγωγική προσέγγιση (Β' έκδοση)*, ΖΥΓΟΣ, Θεσσαλονίκη.

Pearce, D. & Turner, K. (1990), *Economics of Natural Resources and the Environment*, Harvester Wheatsheaf, New York.

Στειακάκης, Ε. & Κατζός, Ν. (2002), *Management: Μία σύγχρονη άποψη*, Θεσσαλονίκη, Ζήτη.

Titscher, St., Meyer, M., Wodak, P. and Vetter, E. (2000), *Methods of Text and Discourse Analysis*, Sage Publications, London.

WWF Ελλάς (2004). Αξιολόγηση του Συστήματος Προστατευόμενων Περιοχών στην Ελλάδα (από τη θεωρία στην πράξη), κείμενο πολιτικής, Σεπτέμβριος 2004, Αθήνα.